

САИД АҲМАД

ҚИРҚ БЕШ КУН

РОМАН

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САЊАТ НАШРИЯТИ
Тошкент—1975

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975 й.

БИРИНЧИ БУЛИМ

I

Зириллама гузаридан сал нари ўтиб чап тарафга тор кўча кетади. Қалин толлар соя ташлаган, четида тинимсиз жилдираб сув оқадиган бу кўча айниқса саратон кезлари жуда жимжит бўлади. Гувала деворлар орқасида бетини чанг босган беҳи ғўралари, теракка чирмашган аймоқи узумлар бу кўчага ажиб бир ҳусн бағишлайди.

Яктагининг барига тўрт-бешта ҳандалак солиб олган эллик ёшлар чамасидаги бир киши шошилмай боради. Қорага бўялган кўн этиги тупроққа зарб билан тушганидан чанг кўтарилади, кўнжларига кўнади.

Кўча бетларидаги катта-кичик эшиклар олди жуда файзли. Йўлак олдиларида супачалар. Ариқ бўйида райҳонлар. Тол пинжиги суқилган сунада бир мўйсафид қийинги билан чойнакни ўраб ўй ўйлаб ўтирибди. Унинг ҳассаси тиззасига кўндаланг қўйилган. Олдига ёзилган дастурхонда иккита кулча, бир ликопда майдалаб учирилган оқ қанд. Кўзачада ош райҳон шохлари.

Ҳандалак кўтарган киши чол олдидан ўтаётганда қадамини секинлатди. Чолнинг қулоғи оғир бўлса керак, баланд овоз билан салом берди. Чол хаёлдан уйғониб алик олди.

— Икроммисан? Тинчмисан, болам? Арзандагинанг ўйнаб-кулиб юрибдими? Ке, битта чой ич!

Икром отли бу киши чолнинг гапини қайтармади. Аста келиб супа четига омонатгина ўтирди. Чол чой қўйиб узатаркан, ҳавони искаб атрофга аланглади.

— Жонворнинг ҳидини қара! Ҳандалак пишипти-да.

Икром этагидаги ҳандалаклардан бирини чолнинг олдига қўйди.

— Ҳа, топдингиз, бува, ҳандалак чиқибди. Мана, омонликка бирини олинг.

Чол ҳандалакни олиб узоқ искади. Кўзлари қисилиб, анча пайтгача жим қолди. Кейин хўрсингандек деди:

— Худо шу кунларга ҳам етказди. Пишиқчиликка етмай ўлиб кетаман, деб ўйлаган эдим. Ўзингга шукур!

Икром белбоғига осилган жез пойнакли қиндан пичоқ чиқариб чолнинг олдига қўйди. Чол пичоқни нари итарди.

— Қўй, неварамга сўйиб бераман. Ўзим жуда соғиниб турган эдим. Ҳандалак баҳона бир кўриб келаман.

Икром кулди.

— Неварангиз ҳандалак пишиғини ҳали кўп кўради. Ўзингиз сўйиб енг.

— Неварам ёнимда чулдираб турмаса томоғимдан овқат ўтадимми?

Чол чойнак тумшуғини пиёла четига теккизиб охириги чойни қуйди-да, ўзи ҳўплаб фотиҳа ўқиди.

— Кун исиб кетмай бориб кела қолай.

Икковлари ўринларидан туришди. Икром чолнинг ҳассасини олиб бериб, ариқдан ўтишида белидан тутди.

Чол кетаркан миннатдорлик билдирди.

— Зап иш қилдинг-да, Икром. Неварам бўйнимга осилиб чулдирайдиган бўлди.

То у кўздан йўқолгунча Икром орқасидан қараб қолди. Негадир ичидан бир кучли хўрсиниқ келиб энтикиб олди. Бу чолга ҳавасданми, ё шундай покиза бир инсоннинг умри тугаб бораётганиданми, билмасди.

Сува четида қолган учта ҳандалакни нохушлик билан яна этагининг барига ташлаб сертупроқ йўлдан боғидек салмоқли қадамлар билан юриб кетди.

Икром яшил эшик олдига тўхтаб оёқ остидаги бодринг пўчоқларига, чала тишлаб ташланган ғўра олмаларга, бир-икки жойидан тимдаланган кунгабоқар лаганчасига қаради. Бошини сарак-сарак қиларкан, бетида ажиб бир жилмайиш пайдо бўлди. Ўзинча овоз чиқариб «боласи тушмагур-е, боласи тушмагур-е», деб юборганини билмай қолди. Остона ҳатлаб ичкарига кирди. Ҳовли жимжит. Ҳамма ёққа кўлоблаб сув сепилган. Икром ҳандалакларни айвонга думалагиб, ичкари уйга мўралади. Урин йиғилмаган. Ун олти ёшлардаги

бир йнгит донг қотиб ухларди. Деразадан тушган офтоб бошига келиб қолганидан бўйинлари терлаб кетган. Икром остонага тепиниб этигининг чангини туширди-да, кириб ўғлининг бошига чойшаб тортиб қўйди. Онаси қаёқда экан, деб атрофга қаради. Яна ҳовлига тушди. Хотини кўринмасди. Ариқ бўйига келиб ювинишга энди энгашган ҳам эдики, томорқа тарафдан инграган товуш келди. Уқдек отилиб томорқага чопди.

Қантак ўрик тагида қирқ беш ёшлардаги хушрўйгина бир жувон тўлғаниб ётарди. Ёнида палёнланган учтўртта ўрик саржин. Тўнка устида болта. Икром илдам бориб хотинини кўтарди.

— Жаннат, Жаннат, сенга нима бўлди?

Жаннат ингради. Икром ариқдан ҳовучида сув олиб бетига сочди. Жаннат кўзини очди.

— Нима бўлди?

Жаннат инграгандек жавоб қилди:

— Тентаккинамга тансиқроқ бир нима пишириб берай десам ўтин қолмапти.

Икромнинг икки қоши оралиғига тугунчак тушди. Хотинини суяб ҳовлига олиб ўтди. Ичкарида ҳамон ўғли донг қотиб ухларди. Икром хотинини кўрпача устига ётқизиб, бошига ёстиқ қўйди. Кейин жаҳл билан уйга кириб боласининг устидан чойшабни иргитиб ташлади. Бола чўчиб кўзини очди. Тепасида депсиниб турган дасига ҳайрон қаради.

— Тур! Бу қанақа аҳмоқлик?

Бола умрида бунақа гап эшитмаган шекилли, қўрқиб кетди. Икром яна қичқирди:

— Одамлар ишини қилиб тушликка чиқди. Сен ҳали ҳам болишдан бошингни узмапсан. Аҳмоқ!

Айвондан хотинининг ингроқ товуши эшитилди:

— Боламни сўкманг. Болагинамни гадабламанг!

Икром боланинг ювуқсиз бетидан кўзини олиб айвонга чиқди. Хотинининг бошига келиб тиз чўкди.

— Ҳандалак олиб келдим, сўйиб берайми?

Хотин бош чайқади.

— Болагинамга сўйиб беринг. Есин. Турсунбой, болагинам, қанисан? Даданг ҳандалак олиб кептилар, еб олгин, болагинам.

Турсунбой кўзлари уйқудан қисилган бир ҳолда ичкаридан чиқди. Айвон четидаги ҳандалакларга қаради. Олмоқчи бўлиб турганда Икром зарда билан деди:

— Бор, ювин, кейин сйсан!

Бола бир онасига, бир дадасига қараб туриб қолди. Кейин норози ҳолатда айвондан тушиб нари кетди. Хотин инграб эрига қаради.

— Боламга қаттиқ гапирманг. У нимани билади, ёш бола-ку. Эси кириб қолар, дадаси.

Икром индамади. Хотинига совиб қолган чойдан қуиниб тутди.

— Эсинг жойидами, оғир оёқ одам ўтти ёрадимми?! Уғлингга айтсанг бўлмасмиди.

Эр-хотин жим қолишди. Шу ўғил уларнинг битга-ю битта фарзандлари. Жаннат етти бола туғди. Турмади. Шу биттагина Турсунбой уларнинг қувончи бўлиб ўсарди. Болага улар шамолни ҳам раво кўрмасдилар. Бола ҳам ёлғизлигини сезиб, ундан фойдаланарди. Уй юмушларига қарашмас, қарашганда ҳам ишни ўйин тариқасида бошлаб, ишга айланганда ташлаб кетарди. Она доимо орқасидан юриб у чала қолдирган ишларни бажараркан, ҳа, бўйнигинанг узилмагур, ҳа, оғзингдан бол тушмагур, деб гапириб юриб иш қиларди. Бола йўлга кирганда ҳам эр-хотин уни опичлаб юришди. Унинг ўзи кеч йўлга кирди. Умуман бола айёр бўлади. Кўп кўтарсангиз оёгини ерга босмайдиган бўлиб қолади. Турсунбой ҳам оёгини кеч ерга босганлардан эди. Икром тўйларга борса биронта қандми, конфетми, яхши ният билан, боламни ҳам шу кунларга етказсин, деб киссасига солиб келарди.

Она қаерга борса уни эргаштириб борарди. Турсун ҳатто мактабга борганда ҳам онасини эмарди. Катта танаффусда келиб эмиб кетар, она тўй-ҳашамларга борар, орқасидан эргашиб борар, уни имлаб йўлакками, панароқ жойгами чақириб эмиб оларди.

Улар арзанда болаларини ана шундай, бутун умрларини, роҳат-фароғатларини бағишлаб ўстиришган эди. Зеро уларнинг роҳатлари ҳам, фароғатлари ҳам шу боланинг дард кўрмай ўсишию кўз олдиларида юриши эди. Агар Турсунбойни сал иситма олиб қолса, эр-хотин ўйқу нималигини унутишар, бошидан нари кетишолмасди. Турсунбойнинг сал нотоб бўлиши икковини ҳам оёқдан йиқитарди.

Турсунбой ювиниб уйга ўтиб кетди-да, бир оздан кейин кийиниб чиқди. У чинакам биров ҳавас қилса арзийдиган йигит бўлганди.

Турсунбой ҳуснда тенгсиз йигит эди. Қош-кўзлари попуқдек. Ота-она эмас, кўрган кишилар ҳам тўхтаб бир қарамай иложлари йўқ эди.

Турсунбой ўзининг чиройлигини билар, шунинг учун бўлса керак, ўзига бино қўярди. Ўз тенглари, айниқса қизлар олдида сал баландроқ туриб, беписанд гаплашарди.

Турсунбой келиб дадасининг олдига тиз чўқди.

— Болам, онангга жиндек қайнатма шўрва қилиб бер. Мен ҳозир далага кетаман.

— Қўйинг,— деди хотини.— Қўлига пичоқ берманг, эт-бетини кесиб олмасин, болам. У-буни келтириб беринг, ўзим секин тўғраб бераман.

Икром индамади. Ер остидан секин ўғлига қаради. У онаси ҳимоя қилаётганидан мамнун эди. Икром индамай туриб ўчоқ бошига кетди. Жаннат ўғлини пешанасидан силаб пичирлади:

— Токчада қаймоқ бор, дастурхонга нон ўраб қўйганман, чойингни ич, болагиннам.

У шундай дедию ўғлининг жавобини ҳам кутмай инқиллаб ўрнидан турди. Боласининг олдига дастурхон ёзиб нонушта қўйди. Кейин унга тикилиб ўтираверди.

Ошхонада Икром дўқ-дўқ ўтин ёрар, жаз-буз қилиб пнэздоғ қиларди.

Она ҳамон боласидан кўз узмай аллақандай ширин хаёллар оғушида тебраниб-тебраниб ўтирарди.

II

Қалин дарахтларга бурканган катта ҳовлининг этак тарафида янгигина шувоқдан чиққан уй-дахлиз, олди айвон. Ҳовли ўртасида атрофидан ариқ айланиб ўтадиган супа. Ариқ бўйларида райҳонлар қулф уриб яшнаб турипти. Суви қочиб қоқига айлана бошлаган сухан ўрик таги билан битта бўлиб тўкилган. Жаннат тўкилган ўрикларни териб лаганга соляпти. Супа устида пашшахона ичида Турсунбой барқ уриб ухлаб ётипти. Жаннат ой-куни яқин бўлганидан энгашиб ўрик теролмайди. Ўтирган ўрнида сурилиб теради. Тут тагидаги чоғроқ сўрига нонушта тайёрланган. Ошхона олдида сариқ самовар париллаб қайнаб турипти.

Жаннат тиззасига тиралиб ўрнидан турди. Терган ўрикларини айвон лабига қўйиб супага келди. Пашшахона четини кўтариб ўғлига аллақандай меҳр билан қаради.

— Болам, тура қолгин. Жон болам, кун ёйилиб кетди. Тура қол, жон болам, онагинанг ўргилсин! Даданг нонушта қилмай ишга чиқиб кетган-а. Тургин!

Боласи у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилади.

Ҳали устара тегмаган иякларига йиғитлик нишонлари белги бериб қолган, тушь суртилгандек қуюқ киприклари юмуқ кўзларини қоплаб турарди. Зулукдек қора қошлари, қирра бурни, бежирим ияклари болага алоҳида бир ҳусн бағишларди.

Жаннат унинг бошини силайди.

— Турсунбой, болагинам, турсанг-чи, нонуштанг совиб қолди. Даданг кутиб қолди.

Турсунбой одеялни бошига тортиб бурканиб олди.

— Ҳа, умрингдан барака топкур-а, турсанг-ку, бўларди-я. Менинг шу аҳволда бориб келишим осонми. Ҳа, боланг кўпайгур-а. Қандоқ қиламан, бораман-да. Тезроқ тур! Дадангнинг олдига ўзим бораман. Сўридаги нонуштангни товуқ чўқиб кетмасин.

Жаннат ўзидан-ўзи гапириб, чорсига нон, қатлама туга бошлади. Самовар жўмрагидан катта мис чойнакка қайноқ сув қўйиб самоварга яна сув тўлатди. Қувурига тараша ташлади. Кейин қўлида чойнак, тугун билан супа ёнига келди.

— Кетяпман. Эшик очиқ қолмасин, тур. Турганингдан кейин чорбоққа чиқиб сигирдан хабар олиб қўй. Арқонига ўралашиб қолмасин.

Жаннат гапира-гапира чиқиб кетди.

Кун ёйилиб кўча серқатнов бўлиб қолганди. У кекса толар, қайрағочлар бағридан ўтган йўл бўйлаб кетаркан, қулоғига хотинларнинг йиғиси чалинди. Сергакланиб йиғи келаётган тарафга қулоқ тутди. Йиғи Расул буванинг ҳовлисида келарди. Хотин қадамини тезлатди. Расул буванинг кўча эшиги элдидаги супаси кўринди.

Чол ҳар куни шу супада кунини кеч қиларди. Юзни қоралаб қолган бу чол умрида кўп воқеаларнинг шоҳиди бўлган. Ували-жували бу қария кейинги йилларда узоқ-яқинга боролмайдиган, невараларига супа ясатиб чўғдек гиламча солдириб ўтирар, дидига ёққан йўловчини

ёнига чорлаб аччиқ кўк чой қуйиб берар, кетаётганда райхондан битта шох синдириб қўлига тутарди.

Мана, ҳозир супа олдида уч-тўрт киши ўралашиб турибди. Кўча бетига кўлоблаб сув сепилган. Чол ўтирадиган супа тепасидаги тол поясини кесиб тэбутга анбар қилишяпти.

Хотин жанозага тўпланаётган кишилар олдидан бош эгиб ўтиб кетди. Ичкаридан ўқтин-ўқтин йиғи товуши келиб турибди. Қорагинна бир киши шошиб келарди. У узоқдан жадал келаётган бўлса керак, терлаб, яктагининг елкалари ҳўл бўлиб кетган эди.

— Жаннат, Икромга ўзинг хабар қил. Пешинга чиқазилармиш, деб айт. Мен Заркент, яккатутликларга хабар қилиб келяпман.

У шундай дедю яна жадаллаб юриб кетди.

Бу эрининг яқин ўртоғи, Тўланбой исмли киши эди. У қиз танлаб-танлаб ёшини ўтқазиб қўйган, охири қирқини қоралаб қолганда уйланган, ўзи очикқинна, ҳар гапига мақол ё матал қўшиб гапирадиган сўзамол киши эди. У кирган давра бирдан яшнаб кетар, тўй-ҳашамларда у бўлмаса ўрни йўқланиб турарди. У ўзини катта олмас, қишлоқда азамн, бирон маърака бўлса дарров етиб келарди. Биронта одам бемаҳал нотоб бўлиб қолса шуни уйғотишар, пиёда бўлса ҳам Марғилонга — доктор олиб келишга юборишарди. Тўланбой йўқ демай пилдираб кетаверарди. Мана ҳозир ҳам Тўланбой жанозага икки қишлоқни хабарлаб келяпти.

Жаннат эрига бу кўнгилсиз хабарни етказиш учун қадамини тезлатди. Идора олдида қора енгил машина турарди. Одам кўп. Ҳамма ичкаридан кимнингдир чиқишини кутяпти. Жаннат бир муддат, ким келди экан, катталардан биронтаси бўлса ажаб эмас, деб Яккатут тарафга бурилди. Икромжоннинг ўзи шу тарафга ҳаллослаб келарди. У хотинини кўриб аччиқланди.

— Ўзинг келяпсанми? Уғлингга айтсанг бўлмасмиди? Неча марта айтаман, юк кўтарма, деб.

Жаннат, ҳечқиси йўқ, дегандек илжайди.

— Турсунбойгинангиз ухляяпти. Кечаси кеч қайтган эди. Уйғотгим келмади. Расул бува оламдан ўтибдилар.

— Эшитдим,— деди Икром.— Шунга келяпман. Сен уйга қайта қол.

— Оч наҳор борасизми, қатлама қилган эдим, бир тишлам бўлса ҳам гамадди қилиб олинг.

— Кейин, кейин. Узим эшикка бораман. Йўлдош ота келибдилар. Мени йўқлатган эканлар, борай.

— Ота атайин жанозага кептиларми?

— Йўқ, иш билан юришипти. Кўпчилик бўлиб чўлларни айланиб юришганмиш. Қишлоғимиз тепасидан канал ўтади, дейишяпти. Уйи, боғи устидан канал ўтадиган хонадонлар билан гаплашиб юришипти. Бирон-таси норози бўлиб қолмасин, деб Райнимбердига тайин-лаяптилар.

— Вой тавба,— деди Жаннат.— Ҳукумат ҳам сув келтирсин, ҳам ҳақини тўласин, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган замонлар бўляпти.

Икром шошиб турганидан гапни чўзиб ўтирмади.

— Қейин айтиб бераман, хотин. Гап кўп. Зўр ишлар бўладиганга ўхшайди. Борай-чи, отанинг ўзлари айтиб қоларлар. Уз оғзиларидан эшитай.

Икром хотинини қолдириб, ўзи идора тарафга қараб кетди.

Жаннат тугунчаси билан уйга қайтганда сўри устидаги нонуштани мусичалар чўқир, қаймоқ солинган пиёла ерга тушиб чил-чил бўлган эди. Тўкилган қаймоқни мушук яларди. Турсунбой бўлса ҳамон донг қотиб ухлаб ётибди. Тўрт-беш товук дастурхондан олиб қочган қатламани талашиб чўқилашарди.

Жаннат бу бесараижомликни кўриб ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Ҳа, болагинанг кўпайгур-а, бу нима қилиқ, ҳали ҳам ётибсанми? Мана, бормаганингдан дадагинанг нонушта кутиб-кутиб, оч-наҳор қишлоққа тушиб келибди. Шунақа ҳам бўладими, болангдан айланай.

Онасининг тинмай жавраши чаккасига теккан Турсунбой нонлож бош кўтарди. Пашшахона ичида бир керишиб одеялни ирғитди.

— Ҳеч ухлатмадингиз-да.

— Ухлаш ҳам шунчалик бўлади-да. Расул буванг ҳам оламдан ўтиптилар.

Бола бепарвогина «шунақами», деб қўя қолди.

— Даданг ўшаққа кетдилар. Сен ҳам чойингни ичиб ўшаққа бор.

— Мен нима қиламан. Кун исиб кетди.

— Вой болам, бу одам боласининг бир-биридан қар-

зи-я. Бутун уч қишлоқ бувангникига йиғиляпти. Раҳматли, қапдоқ табаррук одам эдилар. Юз ёшга кираман, деб турган эдилар.

Онанинг гаплари Турсунбойга малол келди.

— Бўлди, кўп гапираверманг. Миямни ачитиб юбордингиз.

Ўғлининг аччиқланаётганини кўриб она сергакланди.

— Хўп, хўп, болам. Энди гапирмайман. Борсанг яхши бўларди. Ҳамма ўртоқларинг ўша ерда. Охунбобоев ота ҳам келибдилар.

Бола эснаб ўрнидан турди. Она уйга кириб дазмолланган янги дастрўмол, тахтакачдан тушган марғилон нусха дўппи олиб чиқди.

У кўча эшигига йўл оларкан, она аллақандай, сира таърифлаб бўлмайдиган меҳр билан орқасидан қараб қолди.

— Чой ичмадинг-ку, чойгинангни ичмадинг-ку, тентагим.

Турсунбой кўчага чиқиб қаёққа боришини билмай анча ўйланиб туриб қолди.

Ҳали жанозага Охунбобоев ҳам келармиш деган гап қулоғига киргандек бўлганди. У киши қанақа одам экан? Билгиси келди. Дадаси Тошкентга борганда Охунбобоев, ўғлини нечага кирди, кап-катта йигит бўлиб қолгандир, деб сўраганини онаси айтиб берганди.

Турсунбой ўйлаб ўтирмай Зириллама тарафга юра бошлади.

Ҳамма вақт жимжит бўладиган кўчада бугун одам кўп. Тўрт-беш қишлоқ шу ерга — дафн маросимига тўп-ланган. Кўча бетида тобут.

Тўп-тўп одам орасида шивир-шивир бошланди. Ога келаётибдилар. Йўлдош ота келаётибдилар, деган гап оғиздан-оғизга ўтди.

Узоқдан машина моторининг гуриллагани эшитилиб дарров сўнди...

Нарида ўн чоқли киши кўринди. Олдинда чўққи соқол Йўлдош Охунбобоев, унинг ёнида Тоға, Икромжон, Умматали ва тўрт-беш киши шу тарафга қараб келишарди... Райимберди Расул буванинг кейинги кунларини гапириб келарди:

— Саккиз ўғил, бир қиз, ўттиз саккиз невара кўрган. Елғиз қизини кўп яхши кўрарди, бечора. Уша қизининг қўлида жон берипти.

Икром кечаги учрашувни яна эслади. Демак, бува кеча неварасига ҳандалак олиб борганича уйга қайтмаган. Уша ерда жон таслим қилган.

Охунбобоев уни яхши танирди. Эслаб кетди.

— Расул буванинг укаси билан биз Эшонтўпи қишлоғида чоракорлик қилардик. Атайин Зирилламадан бизни йўқлаб борарди. Топганини бериб яна пиёда орқасига қайтиб кетарди. Ўтган йили Тошкентга неварасини етаклаб борипти. Ишга келсам эшикда кутиб турган экан: «Шуни ўқитиб, менга одам қилиб бер. Биттаси илмли бўлсин», деб илтимос қилиб қолди. Жойлаб қўйдим.

— Ҳа, — деди Райимберди, — дўхтирликка киритиб қўйган экансиз. Ҳозир шу ерда, каникулга келган.

Зириллама жанозага кўчиб келгандек эди. Кўча бетида биров чўккалаган, биров тик турган, чол ўтирадиган супада икки-уч қария бош эгиб тек қотишган эди.

Охунбобоев бир четда тиззалади. Маърака эгасига имлаб, юқорига олинглар, деган ишора қилишди. Аммо Охунбобоев жойидан жилмади. Қўлини кўксига қўйиб узр ишорасини қилди.

Бари бир бўлмади. Райимберди уни қўлтиғидан олиб турғизди-да, супага, қариялар олдига ўтқазди.

Далага, ғўза чопиғига кетаётган колхозчиларнинг ҳаммаси жанозага келишган. Уларнинг кетмонлари, нон тугилган қийиқлари ёнларида.

Куннинг тиғига қолмай жаноза ўқилиб қабристонга йўл олишди. Зириллама гузарига чиққанларида ўткинчи аравадагилар, отлиқ кетаётганлар йўлдан тўхтаб тобутни елкага олишар, етти қадам юриб дастанни бошқасига беришарди. Йўллардаги самоварларда эрталабки нонуштага чиққан чойхўрлар гур этиб туришар, сартарошхонадагилар, дўкондагилар ишларини, пулларию қимматбаҳо буюмларини ташлаб, тобут дастасини елкага олишарди.

Бу қадим ўзбек одатини айниқса зирилламаликлар қаттиқ ушлашарди. Сўнгги йўлга кетаётган инсон олдидаги буюк қарз деб билишарди.

Охунбобоев ҳам навбатма-навбат дастанни елкага олар, марҳум сиймосида ўз отасини эсларди. Улар бир-бирлари билан қалин дўст бўлишган. Расул бува дўсти Охунбобо вафот этганда қабрига ўз қўли билан қўйганди. Шунда Йўлдошвой бу одамга алоҳида бир меҳр,

алоҳида яқинлик сезган, бу сезги чол оламдан ўтгунга қадар қалбини тарк этмаганди.

Йўлдошвой ўз отасини иккинчи дафъа дафн қилаётгандек эди. Чунки отасини таниган, унинг товушини эшитган, ҳамнафас бўлган кишилардан энг сўнггиси шу Расул бува эди.

Юз ёшни қоралаб қолган бу табаррук чолни у Тошкентда Олий Совет Президиумининг Раиси бўлиб ўтирган столида, ўй ўйлаб қолган чоқларида ҳам эсларди. Қачон Фарғона томонларга йўли тушса, албатта уни бир зиёрат қилиб, дуосини олиб ўтарди. Мана, отаси билан ҳамнафас, унинг нафасини туйган сўнгги киши ҳам оламини тарк этди.

Бу чолни бутун юрт иззат қиларди. Тўю маъракалар усиз ўтмасди. Никоҳ тўйларида келин билан кўёвни унинг олдига олиб келиб салом бердиришарди. Янги фарзанд кўрганлар албатта чақалоқни унинг тиззасига қўйиб олишарди. Агар у гузардан ҳассасини дўқиллатиб ўтиб қолса ҳамма баробар қалқиб то ўтиб кетгунча таъзимда турарди.

Ҳад-ҳисобсиз тобуткаш қабристон томонга бурилган эди. Тўланбой олазарак бўлиб кимнидир қидира бошлади. Кўпчиликдан қалиб кетмай, деб пилдираб бораётган сийрак соқол бир кишини тирсагидан ушлади.

— Умматали амаки, тез уйга бораркансиз.

Умматали ҳайрон бўлиб Тўланбойга қаради.

— Нима гап?

Тўланбой ҳаллослаб гапирарди:

— Уғлингиз маҳаллани бошига кўтариб аравакашлар билан муштлашяпти.

Умматали бир гап айтмай тўпдан ажралиб орқасига қайтди. Унинг бунақа маъракалар, тўйлардан бенасиб бўлиб орқага қайтган пайтлари кўп бўлган. У биронта тўйда, биронта базмда одамларга ўхшаб хотиржам ўтирмаган. Уғли Азизхон жанжални пулга сотиб олар, машама бошлаб уни мудом нотинч қиларди. Шунинг учун ҳам ҳозир у, нима бўпти, қачон, нега, деган савол бермай орқасига қайтапти.

Савобдан қуруқ қолмайлик деб ўткинчи аравакашлар от-араваларини тор кўчада қолдириб, тобут дастасини елкага олиб, ярим йўлгача бўлса ҳам кузатиб қўяйлик, деб кетган эдилар. Азизхон эгасиз қолган от-араваларни кўриб пайтдан фўйдаланмоқчи бўлипти. Иккита отни

аравадан чиқазиб болаларни миндирипти. Ўзи кўча тарафдаги дарвозанинг бир тавақасини чиқазиб кўча ўртасида қорнига қўйиб ётиб опти. Болалар от билан қорнидаги дарвозага чиқишипти. Аравакашлар келишса от йўқ. Болалар от миниб чиққан дарвоза тахтасининг бош тарафида Азизхоннинг ияги чиқиб турипти. У кучаниб, яна биттаг от миниб чиқларинг, деб буйруқ қилпти.

Аравакашлар болаларни тириктириб отларни туширишти. Биттаси Азизхоннинг юзига тарсаки тортиб юборипти. Азизхон забти тез, дев йигит. Унга шапалоқ урган аравакаш йигитни белидан ушлаб девор ошириб чорбоққа иргитибди. Қолган аравакашлар унга ёпирилиб калтаклай кетишибди. Азизхон унисини 'у ёққа, бунисини бу ёққа отиб, тўрт тарафга қувиб, кўча ўртасида, қани, мард бўлсанг яқин кел, деб икки қўлини белига тираб турипти.

Умматали етиб келганда ариқнинг бу бетида тўртта аравакаш унга яқин келолмай сўкинишарди.

Аравакаш зоти уришқоқ, сўкишда бировдан орқада қолмайдиган халқ бўлади. Аммо Тошлоғу Марғилонга сўз бермай келаётган бу зўравонлар Азизхоннинг олдига боролмай турганларини кўрган Умматали уларга эрмак-омиз қараб қўйди.

— Уят-э, шу ёш боладан калтак еб ўтирсаларинг. Бу гавда савлат экан-да.

У шундай деб ўғлини туртиб-туртиб четга олиб чиқди.

— Сенинг дастингдан бирон жойда хотиржам битта пиёлагина чой ича оламанми, йўқми? Ҳе, сенга полволликни ўргатган Ҳожимуқондан ўргилдим!

Азизхон дadasига бетма-бет келолмасди. Ҳар қандай тўполон қилмасин, ҳар қачдай қилиқ қилмасин, дadasи кўзига қараса шаштидан қайтар, чурқ этиб огиз очмасди.

Бу гал ҳам шундай бўлди. Умматали кўча ўртасида дарвозанинг бир тавақаси тупроққа қеришиб ётганини кўриб ўғлига хўмрайиб қараган эди, Азизхон фиринг демай дарвозани азот кўтарди. Лапанглаб бориб бир интилишда жойига илиб қўйди. Кейин индамай уйга кириб кетди. Умматали йиғилган болаларга қичқирди:

— Борларинг, туққанларингнинг олдига жўналаринг, Томоша тамом! Э, чавандоз паҳлавонлар, отларингни аравага қўшинглар. Э, садқайи полвол кетларинг!

Умматали ўглининг бир таъзирини бермоқчи бўлиб ҳовлига кирди. Бола кўринмади. Қидириб чорбоққа чиқди.

Азизхон аллақачон чорбоғ деворидан ошиб кўчага чиқиб кетган эди.

Ота илжайиб бошини сарак-сарак қилди.

— Ҳа, тентак-а! Қуйилиб қолармикин, ишқилиб!

Ота бўласининг тақдиридан ташвишланарди.

— Минилмаган асов отнинг ўзи. Билмай минганни иргитиб ташлайди. Эгар урдирмайди, ҳурковуч. Ҳа, ишқилиб омон бўлсин! Бир кунмас бир кун зўр хотиннинг кўлига тушса ювош бўлиб қолар.

Умматали ўзини шу хил гаплар билан овутарди.

III

Зириллама қишлоғининг гузарида ғалати иш бўлди.

Азизхоннинг қўлини боғлаб гузарга олиб чиқишди. Калтак зарбидан бетлари мўматалоқ бўлиб кетган, чаккалари ғурра. Кийим-бошлари йиртилиб, елкалари очилиб қолган эди.

Эрталаб нонуштага чиққан чойхўрлар, Марғилону Қувā тарафларга кетадиган йўловчилар унинг атрофини ўраб олган. Бир давангирдек йигит гал бермай унга мушт тушириб турипти. Аммо Азизхон бош кўтариб унга бир нима деёлмас, мушт ва калтакларга чидаб, миқ этмай турарди.

— Ҳой, инсофинг борми, Акбар, шунча урдинг, энди бас! Ўлдириб қўясан-ку!

Йигит ҳеч кимнинг гапига кирмасди.

— Ўлдириш керак. Тириклайин кўмиб ташлаш керак буни!

— Эсинг борми? — дейди бошқа бир йўловчи. — Ҳар қанча ёмонлиги бўлса мелиса жазо беради. Аламон қиладиган пайтлар ўтиб кетган.

Шу пайт, Тоға келяпти, Тоғанинг ўзи келяпти, деган шивир-шивир бўлиб қолди. Давра орасини ёриб колхоз раиси Райимберди Тўхтабоев кирди.

— Нима гап?

Қўли боғлиқ, бетлари калтакдан кўкариб кетган Азизхонга кўзи тушди.

— Яна нима ҳунар кўрсатди, бу тийилмас!

Йигит айтиб бўлмайдиган гапни тилдан чиқазिशга истиҳола қилиб, атрофдагиларга қараб олди. Кейин кафтининг орқасига йўталиб гапира бошлади.

— Бу ярамас тонг саҳарлаб девор ошиб, қўрғонга тушипти.

— Нима, ўғриликками?

— Ўғирлик қилса минг марта рози эдим-а! Синглимининг қўйнига кирмоқчи бўлиб энди кўрпани кўтараётган экан. Яхшиям толеимга пешобга уйғониб қолдим. Куёвга бўлишиб қўйганмиз-а! Тўрт кундан кейин тўй. Бу ярамас бизни бадном қилмоқчи экан.

Райимберди ўқрайиб Азизхонга қаради.

— Шу гап ростми?

Азизхон индамади. Қийиқ тугунни эзган билагини ишқалаб, индамай тураверди.

— Сендан сўраяпман! Шу гап ростми?

Азизхон:

— Рост, — деди. — Уйғотмоқчи эдим.

Йигит баттар тутақди.

— Емон ниятинг бўлмаса қора саҳарда девор ошармидинг. Нима, хумор бўлиб нос сўрагани девор ошганмидинг. Нос сўраб кўрпа қатини кўтарганмидинг?

— Чекмайман, носкашмасман. Ўзида ишим бор эди.

Унинг телба-тескари жавобларидан атрофдаги эрмакталаблар ҳиринг-ҳиринг кулишарди.

Райимберди тоға ҳам ўзини тутолмай кулиб юборди. Қоқ саҳарда бировнинг пардали қизида нима иши бўлиши мумкин.

— Нима ишинг бор эди? — деди Райимберди атайин уни гапга солиш учун.

Азизхон нима дейишини билмай безрайиб тураверди. Райимберди ҳам тутақиб кетди.

— Ҳей, тил-забонинг борми, гапирсанг-чи!

Азизхон мингирлади:

— «Тойир-Зувра» китобини бераман деганди.

Йигит яна мушт кўтариб келди.

— Ҳе, тонг саҳарда «Тойир-Зувра» ўқийдиган!

Одамлар уни биллагидан қайириб нари суриб қўйишди. Райимберди одамларга, тарқалинглар, томоша тамом бўлди. Акбарали, сен ҳам кетавер. Буни ўзим тузлайман, деб Азизхонни эргаштириб идора тарафга юра бошлади. Акбарали ҳам бормоқчи эди, унга: сен қол дедим-ку, деб қўл силтади. Олдинда Райимберди, орқада

Азизхон индамай боришарди. Ҳали ҳам тарқалишмаган одамлар бири кулиб, бири ўзича бичиб-тўқиб қотиб-қотиб кулишарди. Шўхроқ бир ўспирин Акбаралига пичинг аралаш деди:

— Қизни дўхтирга кўрсатиш керак.

Бу гап қизнинг акасига малол келди. Гап айтган ўспиринга еб юборгудек ўқрайди. Кейин ҳафсаласи пир бўлгандек қўл силтаб, орқасига қайтди.

Азизхон ҳамон раисга эргашганча индамай борарди.

У Зирилламанинг энг шўх, ўтганинг ўроғини, кетганинг кетмониши оладиган, ерга урса кўкка сапчийдиган бўз болаларидан. Бола пайтида ҳам шундоқ эди. Ҳалигача қуйилмади. Томлардан чумчуқ уясига интилиб, тик тераклардан йиқилиб синмаган, чиқмаган жойи қолмаган. Муштлашишга ишқибоз. Атайин Яккатут, Тошлоқ, Заркент тарафларга бориб басма-басга ўз тенглари билан муштлашарди. Бирини уриб, биридан калтак еб қайтган пайтлари жуда кўп бўлган.

Агар Зириллама қизларидан фалончига фалон қишлоқнинг йигити гап қотипти, деб эшитса, тамом. Атайин ўшаққа бориб гап қотган йигитнинг оғзи-бурнини қопқора қоп қилиб келарди.

Кучи, ғайрати танига сиғмайдиган бу йигит кўча эшиги олдида ўтириб, атайин кучини кўрсатиб қўйиш учун эшак қўшилган араванинг орқасидан тортиб юргизмай қўяр, қопдаги буғдойми, унми, нима бўлса тиши билан кўтариб ирғитарди. У қишлоқнинг «кўзири» деб ном олган эди. Шу боланинг кўнглига бирдан муҳаббат оташи тушди.

Муҳаббат ўти илашган йигитлар кўпинча ювош, ўйчан, ингичкароқ овоз эшитса хўрсинадиган бўлгучи эди. Азизхон бунақа бўлмади. Ишқи ҳам ўзига ўхшаган бебош, ҳеч нарсани тан олмайдиган бир ишқ эди.

Шунча йил ёнма-ён юриб, бирга ўсиб, ўзи неча марта талаб уриб, сочидан тортиб чирқиллатиб юрадиган Лутфиниса бир кун келиб унинг уйқусини ўғирлаши, кечалар ҳаммага эшитдириб оқ урдиришини сира хаёлига келтирмаган. Унинг муҳаббати секин-аста бошланмади. Оловдек пов этдию юрак-бағрини куйдирди, қўйди. Ана ўша кундан бери Азизхон Лутфинисанинг йўлини пойлайди. Овоқроқ жойда учратса илтифот нималигини унутиб, бағрига тортади. Қиз ҳам унга ортиқча монелик қилмайди. Бир чеккаси мойиллик билдириб

тургандек ўзини қўйиб беради. Бу орада сирдан воқиф бўлган акаси Лутфинисани икки-уч калтаклади ҳам. Эплолмади. Қиз баттар ўчакишиб Азизхон тарафга интилаверди. Уй юмушларини ораста қиладиган қиз ўзини пардозга урди. Кўчага чиқадиган бўлса йўлакда юзига упа-эликларни чаплайдиган бўлди. У ўтган кўчада атир ҳиди анқиб кетарди. Бу ҳид Азизхонни жинши қилар, уни кўролмаган кезларида кўчасини, йўлагини ҳидлаб келарди. Нима бўлдию Лутфиниса Азизхон тайин қилган жойга келмади. Эртаси куни учрашганда уни аямай шапалоқлади. Қиз бу калтакни оғир олмади.

Хуллас, икковининг муҳаббати бирон китобга ёзилмаган, бирор шоирнинг тилига келмаган антиқа бир муҳаббат эди.

Уларнинг бу даража бесаранжом, хавфли учрашувларидан ташвишга тушган қизнинг акаси Акбарали нима қилишини билмай кўп бош қотирди. Ота-онаси бўлганда-ку, уларга маслаҳат соларди. Лекин, начора, улар бу фоний дунёдан кўз юмганлар. Охири марғилонлик косиб дингитдан келган совчиларга розилик бериб, патир ушатди. Тўй куни ҳам тайин қилинди. Сингласини остона ҳатлаб кўчага чиқармай қўйди.

Тўй тараддудидан хабар топган Азизхон — жиншининг ўзи бўлди-қўйди. Марғилонга тушиб куёвнинг йўлини пойлади. Учратсам бир ўласи қилиб ураман, қиздан айни таман, деб ният қилди. Аммо куёв болани учратолмай қайтиб келди. «Агар шунга тегсанг сўяман, инчоқ чархлатиб келдим», деб Лутфинисага хат киритди. Хат қизнинг қўлига тегмадимми, ҳар қалай жавоб бўлмади. Ана шундан кейин Азизхон кечаси билан Лутфинисалар ўйи атрофида гингшиб юрди. Оҳири чидамай девор ошиб ҳовлига тушди. Ҳамма ёқ тинч. Ҳатто бўрибосар ити ҳам тонгга яқин мудраб қолган эди. Азизхоннинг нияти бизни олиб қочиш эди. Аста эмаклаб айвонга чиқдию, қиз ётган тўшакка яқинлашди. Тонг салқинида Лутфиниса кўрпани бошига тортган экан. Атир ҳиди Азизхонни бир неча дақиқа гаранг қилиб қўйди. Ёстиқдан ошиб тушган икки ўрим сочи бир қилиб тўйгунча ҳидлади. Кейин энди қиз бошидаги кўрпани кўтарган ҳам эдики, ёронғида кимлигини билмаган Лутфиниса қичқириб юборди. Бирпасда ҳовли қий-чув бўлиб кетди. Қўни-қўшнилар уйғониб ҳовлини тўлдиришди. Қизнинг акаси Азизхонни гўзапоя ғарами орқасидан топиб чиқди. Кек-

салар ҳассаси билан, ёшлар мушти билан дўппослашди. Аммо Азизхон ғиринг, деб овоз чиқармади. Тўйгунингча ураверларинг, деб тураверди.

Лутфиниса айвон устунини қучоқлаб гоҳ йиғлар, гоҳ аллақандай ҳаракатлар билан Азизхонга далда бериб турарди...

Идорага яқин қолганда Райимберди ҳассага таянган бир чолнинг арзини тинглаб алаҳсиб қолди. Азизхон пайт топиб орқа кўчага қараб қочди.

Акбарали ўйига етганда қараса, Азизхон кўчанинг бу бетида тол тагида уларнинг эшигига тикилиб ўтирибди.

Акбаралининг ниҳоятда тажаанглиги ошди. Энди нима қилиш керак. Бу бетаъсир болага гап ўтмаса, калтак қилмасан! Охири ялинишга қарор қилди. Азизхоннинг олдига келиб қўлини кўксига қўйди.

— Менга қара, барака топкур. Тинч қўйгин. Жон ука, тинч қўйгин. Бизни шарманда қилма! Кўча-кўйда қандоқ бош кўтариб юраман. Ё кўчиб кетайми?

Азизхон без бўлиб туриб жавоб қилди:

— Кўчадиган бўлсанг Лутфини ташлаб кетасан.

Акбарали:— Э, одам бўлмай ҳар нарса бўл! Ҳожимуқонини олдида қолиб кетсанг бўлмасмиди, сени қайтариб олиб келган ўзимиз аҳмоқ. Бошга битган бало бўлдинг, ярамас, — деди-ю, эшикни оёғи билан очиб ҳовлисига кириб кетди.

Сал ўтмай ҳовли тарафда унинг сўкингани, Лутфинисанинг дод солиб йиғлагани эшитилди. Нимадир синди. Азизхоннинг қулогига шундай сўзлар чалиниб қолди:

— Ғунажини кўзини сузмаса, буқача ипини узмайди. Сен аблаҳ кўз сузмасанг, бу ярамас буичалик суйкалмасди.

— Барн бир топган куёвингизга тегмайман. Азизхондан бошқасига тегадиган бўлсам сирка ичиб ўламан.

— Сирка у ёқда турсин, заҳар ичмайсанми. Барн бир айтганимни қиламан.

— Заҳар ичишдан олдин беш варақ қилиб, зolim акамнинг дастидан дод, деб хат қолдираман, кейин заҳар ичаман.

Яна нимадир синди. Биров қочди. Биров қувди. Лутфинисанинг яна додлагани, акасининг сўкингани эшитилди.

Бу гапларга қулоқ солиб илжайиб ўтирган Азизхон

қандайдир ғалаба қилган кишидек мағрур ўрнидан турди. Ҳзица, қойил, қо-о-йил, деб қўярди.

Лутфинисанинг ҳам бўш келмаслигидан кўнгли тинчиган Азизхон уйга бориб бир уйқуни уриб, қолган ишни ана шундан кейин ўйлашни ният қилиб ҳовлисига кетди.

Унинг йиртилган кийимлари, ғурра бўлган, кўкарган бетларини кўрган маҳалла кишилари бири кулиб, бири ҳайрон бўлиб орқасидан қараб қолишарди.

Кимдир, манавини ошиқ дейди, деди.

Орқа тарафдан гурр кулги кўтарилди.

Бу масхаралар, бу гаплар ошиқ Азизхонга заррача ҳам таъсир қилмас эди.

IV

Бугун Акбаралининг уйида тўй. Кўчани ошна-оғайниси билан тўлдириб куёв келади. Қишлоқ қизлари ёр-ёр айтиб Лутфинисани Марғилон тарафга, куёвниқига кузатиб борадилар.

Азизхон шуларни ўйлаганда ичини ит таталагандек инграб юборар эди. Бугун у ётган тўшаги куйдиргандек эрта тонгда ўрнидан турди. Аллақаяқларда санқиб, оҳ тортиб, пешанасига шатиллатиб уриб уйга қайтиб келди.

Дадаси Умматали оҳорли яктагини, тахтакачдан чиққан дўпписини кийиб тўйхонага кетди. Азизхон кўксини захга босиб, энди тақдирга тан бериш керак, деган ўйга келар, шундай ўй келган калласига мушт уриб сапчиб ўрнидан туриб кетарди.

Айниқса кўча бошида қўш қарнай, қўш сурнайнинг ват-вати, ноғора-чирмандларнинг так-така-тумини эшитгандан кейин сира чидаёлмай қолди. Эшигини тепиб очиб кўчага чиқди. Кўзлари бежо, дуч келганни дўппослайдиган қиёфада эди. У ўзидан-ўзи ички бир товуш билан, ҳеч бу дунёда раҳм-шафқат деган нарсаси борми, адолат деган нарсаси борми, деб нидо қиларди.

Бу минилмаган асов отдек йигит қандай адолат қидираётганини ўзи билмасди. Қоқ ярим тунда бировнинг уйига даввор ошиб, пардадаги қизнинг ёнига кирса, свлокроқ жойда учраса, белини қайириб бағрига босса. Унга яна қанақа адолату, қанақа раҳм-шафқат керак?

Азизхон бўй етиб, йигитликнинг дунё мешики, куч менда дейдиган фаслини кечирарди.

Куёвнакарлар оломони қийқириқ билан Акбаралилар кўчасига бурилиб кетди. Азизхон ўша тарафга кетаётганини билмасди.

Қош қорайиб қолган. Тўй шарофати билан сув сепилган кўчалардан чанг кўтарилмас. Эшик тирқишидан куёв ўтган тарафга мўралаб турган хотин-халаж Азизхоннинг кетишига кулиб, баъзилари вой бечора, дегандек қараб туришарди. Азизхон бу таъқиб қилиб турган кўзларни кўрмас, кўрса ҳам идрок қилмасди.

Азизхон Акбаралилар дарвозаси олдида давра ясаб ноғора-чирмандага рақс тушаётганларни томоша қилаётганларга чап бериб лип этдию девор ошиб чорбоққа тушди. Кейин боғма-боғ ошиб кетаверди. Хотинлар, болалар йўлакка чиқиб тўйни томоша қилаётганликлари учун боғларда, томорқаларда ҳеч ким йўқ эди. Азизхон тўй бўладиган ҳовли орқасидаги баланд нок тупининг қиялаб ўсган шохига ўтириб олди. Қўйинини кузги тош нок билан тўлдирди.

Кўчада базм тугаб, куёвни ўраган йигитлар аста-секин ҳовлига кира бошладилар. Хотинлар бош эгиб келаётган куёв устидан танга, ширинликлар сочишарди. Азизхон залварли бир тош нокни қўлига олиб салмоқлаб кўрди. Бошига салла ўраб, жиға таққан куёвни мўлжалга олди. Унинг олдини баланд бир йигит тўсиб қолганидан Азизхон нокни отмади. Қулайроқ пайтни кутди.

Кексалар сўриларга, ёшлар тахтадан ясалган узун стол четидаги скамейкаларга ўтиришди. Икки йигит куёвни қўлтиғидан олиб кунга қаратиб солинган уй деразаси олдига олиб келди. Бир эпчил йигит табуреткага пар ёстиқ қўйиб куёвни ўтқазди. Тасбеҳ тутган чолга стул қўйиб беришди. Никоҳ ўқиш маросими бошланиш арафаси эди. Азизхон энг аввал муллани мўлжалга олди. Нок салласига тегиб учуриб юборди. Нима бўлганини билмай қолган кишилар чувалган саллани олиб қайта ўрай бошлашди.

Бу пайт қоронғи тушиб, ҳовлидаги дарахт шохига илинган тўртта лампочка чарақлаб ёнган, кучли нур одамлар кўзини олганидан девор нарёғи қоп-қоронғи бўлиб кўринарди.

Салла яна мулланинг бошига қўнди. Азизхон яна мўлжалга олди. Нок мулланинг қулоқ-чаккаси аралаш тегиб унинг бошини қийшайтириб юборди.

Азизхон нок бўронини бошлади. Куёвнинг оғзи-бурни қоп-қора қон бўлди. Енидаги икки йигит ҳам насибасига ярашасини олди. Бугун ҳовли қий-чув бўлиб кетди. Ноклар қай тарафдан отилаётганини билишолмасди. Азизхон қўйнидаги сўнгги нокни деразй ойнасига отди. Ойна чил-чил бўлди.

Азизхон тўйни бузиб, қўйнини яна нокка тўлдириб, нокдан тушди-да, қоронғи боғ ичида йўқолди.

Ярим соатдан ортиқ бесаранжомлик бўлди. Куёвнинг чаккасини дока билан боғлашди. Обдастада иссиқ сув опкелиб иззат билан бетини ювиб қўйишди.

Аммо мулла никоҳ ўқишга сира унамасди.

— Менга жон керак, қўйинглар, никоҳни ўзларинг ўқиб қўя қолинглар.

Шунча тавалло қилишса ҳам бўлмади. Домла этак силтаб чиқиб кета бошлади.

Унинг бу қилиғидан диққати ошган Акбарали домлани белидан даст кўтариб қайтариб олиб кирди.

— Сизга ишониб ўтирибмиз, тақсир. Бу қишлоқда биронта эскича биладиган одам йўқ. Атайин аравада Қувадан олиб келганман-а!

Юрак олдириб қолган мулла чор-нечор рози бўлди.

— Хўп, хўп, бўтам, ҳеч бўлмаса никоҳни ичкарига кириб ўқийлик. Куёвни уйга олиб киришлар.

Акбарали, бу бошқа гап, деб уни ичкарига бошлади. Куёв ҳам ўрнидан туриб уларга эргашиди.

Шу пайт чарақлаб ёниб турган лампочкаларга гўр ноклар қарс-қарс тегиб ёрила бошлади. Бир зумда ҳамма ёқ зимистон бўлди қўйди. Нима бўлаётганини билолмаган тўй аҳли ваҳимага тушди. Ҳамма жон талвасасида ўзини ҳар ёққа урди. Идишлар синди. Самоварлар ағанади. Қим қаерда, йиға қиялпти, билиб бўлмасди... Тўполонда мулланинг: бўталарим, салламнинг учини ким босди, кавушим қани, деган чинқирғи эшитиларди.

Шу тўполон ичида хотинларнинг қичқирғи ҳаммани ҳанг-манг қилиб қўйди.

— Войдод, шўримиз қуриб қолди. Шарманда бўлдик, қизни олиб қочди. Бир яшшамагур, қирчинингдан қийилгур қизни олиб қочди.

Қоронғида чироқ, шам кўтарганлар найдо бўлди.

Акбарали аламдан лабларини тишлади. Кеча куёв

юборган новвосни сўйган қассоб пичогини қинидан чиқарди.

— Сўяман, ўлдираман даюс Азизни!

Ёрилган бурни бодрингдек шишиб кетган куёв Акбаралини. ёқасидан олди.

— Қизни топ, номард! Уйнаши бор синглингни менга пулламоқчимидинг. Хотинимни топ!

Кексалардан бири уни туртиб зарда билан деди:

— Никоҳ ўқилмасдан хотиним дейишинг шариятга сизмайди. Уят бўлади.

— Сизлар уялинг, мана бу ҳезимкаш уялсин, нега мен уялар эканман. Етти юз сўлкавойни харжлаб қўйганман. Агар ҳозир пулларимни қайтиб бермасанг, уйингга ўт қўяман.

Акбаралининг тишлари гичирлади. Узини аранг босиб, тил қисқлик билан гапирди:

— Сабр қилинг, топиб келаман. Осмонга чиқиб кетган бўлса оёғидан тортиб тушираман, ерга кириб кетган бўлса қулоғидан тортиб чиқазаман.

— Бозор кўрган синглингни энди даллолга бер!

Акбарали унча-мунча аччиқ гапни кўтаролмайдиган, салга қизишиб, панжаси муштга айланадиганлардан эди. Ҳозир бир елкасидаги шайтон, қўлингдагини сол биқинига, дер, бир елкасидаги раҳмон, ҳой, ўзингни бос, тилинг қисқ, чида, дерди.

Бир йигит патронларга янги лампочка илиб чиқди. Ҳовли боягидек ёришди. Палослар сидирилиб кетган, овқатлар тупроққа қоришган эди. Акбарали қўлида қиндан сугурилган пичоқ билан куёв олдида бош эгиб тишини тишига қўйганича фил гавдасини хам қилиб турар, уларга ҳеч ким бир нима деб оғиз очолмасди. Акбарали изтироб ичида узоқ эгилиб турди-да, бирдан бошини кўтарди. Куёвнинг бетига дадил қаради.

— Менга ножўя гап айтдингиз, куёв. Агар бошқа одам шу гапни айтганда ичагини бошига салла қилиб қўярдим. Синглим бошимни эгиб кетди. Аммо мен йигитлик белбоғимни бошимга солганим йўқ. Қайтинг орқага. Кириг ичкарига. Тўй тарқамайди. Отам мени ўғил бола қилиб туғдирган.

Шундай деб Акбаралининг ўзи йўл бошлади. Куёв нима бўлаётганини билмай унга эргашди.

Уларни томоша қилиб турган кишилар яна ҳовлига киришди. Ҳовли тўрига қараб кетаётган Акбарали билан куёвдан кўз узишмади. Акбарали тўхтаб у ёқ-бу ёққа қаради. Бир четда войвойлаб қулоғига шўр пахта босиб ўтирган мулланинг олдига бориб, юринг, тақсир, дедию силтаб тортиб боя никоҳ ўқитмоқчи бўлган жойга ўтқазди. Кейин, ҳозир чиқаман, деб ичкарига кириб кетди.

Ҳамма ҳайрон. У нима қилмоқчи, қизни топиб келишганмикан, шундоқ бўлса керак, деган ўй билан йўлига кўз тикиб ўтиришарди.

Сал ўтмай Акбарали чиқди. Ҳамма ҳанг-манг бўлиб қолди. Биров сапчиб ўрнидан туриб кетган, биров зарда билан олдинга интилган, яна биров ўтирган жойида оёғи қалтириб туролмай қолган эди.

Акбарали ўн беш ёшга ҳали тўлиб-тўлмаган ўз қизини судраб келарди. Қиз нима гаплигидан хабарсиз атрофга жавдирар, бирон гуноҳ қилдиммикин, аммамнинг қочишига мени қарашган деб ўйладиммикин, деган фикрда бўлса керак, ҳадеб дадасига ёлвориб, мен эмас, мен эмас, деб чирқиллаб жавраб келарди Акбарали уни қўлидан силтаб куёв олдига итариб юборди.

— Уқинг, ўқинг никоҳни, домла!

Одамлар баробар оҳ уриб юборишди. Бир кекса ҳасасини дўқиллатиб улар олдига борди.

— Эсингни йиғ, аҳмоқ! Бу нима қилганинг!

Акбарали сиз аралашманг, деган назар билан ундан юз ўгирди.

Куёв ўттиз бешларга бориб қолган, кўк кўз киши эди. Унинг олдида қиз шер қафасига ташланган қуёндек қалтирарди. Нав-ниҳолдек гавдаси дадасига қараб илтижо билан эгилган, кўзлари атрофга мадад сўраб боқарди.

Бўлаётган воқеаларни алам билан кузатиб турган Умматали бу ишларга мен гуноҳкор, дегандек четда, одамлар кўзи тушмайдиган панада деворга суюнганича қимирламай турарди. Агар Акбаралининг кўзи унга тушса, албатта ёқасидан олади. Номард, ўглингни топ, деб гадаблайди. Боя Акбарали пичоғини қиндан чиқарганда Умматалининг оёғидан дармон кетиб ерга ўтириб қолганди. Ана энди ёш, нораства, ҳали уй-рўзғор нималигини билмаган, яланг оёқ юрган, сочига тол попук тақишни тарк қилмаган, қўғирчоқ ўйнашдан чиқмаган маъсуманинг умрини жувонмарг қиляпти. Буларнинг

барига унинг ўғли, бебош, бетизгин Азизхон сабабчи. Бутун қишлоқда бировга гапини бермаган, ўтирган ўрнини сотиб оладиган, дўпписи тушиб кетса пул бериб олдирадиган мағрур йигитнинг боши юрт олдида эгилиб қолди.

Умматали ичидан куярди. «Болам, болагинам, нималар қилиб қўйдинг? Юрт олдида йигит бошининг эгилиши нималигини биласанми, ахир. Бу доғ Акбаралининг кўксида умрбод қолиб кетади-я. Сени кечирармикин?! Бир кун сендан хун олса, мен қандоқ чидайман. Эртага тонг отади, одамлар бетимга қарайди. Шундоқ ўғил ўстирган отага лаънат демайдами? Бетимга тупурмайдами?! Болагинам, мени тириклай ўлдириб қўйдинг-ку, мурда қилиб қўйдинг-ку!»

Кўча тарафда машина гуриллагани эшитилди. Сал ўтмай тўйхонага Райимберди тоға кирди. Ҳали Акбарали қизини судраб чиқаётганида бир бола велосипед билан шамолдек елиб равоатдан чиқиб кетган эди. Уша хабар қилган бўлса ажаб эмас.

Тўй аҳли Тоғани кўргандан кейин, хайрият, дегандек эркин нафас олди. Тоға обрў-эътиборли, СССР Олий Советининг депутаты, Область партия комитети бюросининг аъзоси, ҳар бир айтадиган гапини қонун-қонда тарозисида ўлчайдиган киши.

У ҳеч кимга қарамай никоҳ ўқитишга тайёрланган жойга борди.

— Уял, уял халойиқдан. Ҳукумат бор, қонун бор.

Тоға шундай деб халойиққа қаради.

— Биродарлар, тўй тарқади. Тўй бўлмади, деб ҳисобланглар. Уй-уйларингизга тарқашингизни сўрайман.

Куёв Тоғага юзланди.

— Мен нима бўламан?

Тоға истеҳзоли кулди.

— Қиз билан аввал рўпара бўлганмисиз? Розилигини олганмисиз?

Куёв нима дейишини билмай Акбаралига қаради.

— Мана, акам билан гаплашганмиз. Бу киши рози бўлмасалар тўй қилармидим.

— Қизнинг ризолигини олмай тўй қилиб бўлмаслигини билмасмидингиз?

— Шунча харжга куйиб қолавераманми? Судга бериб ундириб оламан.

Тоға кескин жавоб қилди:

— Суд арзингизни инобатга олмайди. Қиз рози бўлмай бошланган тўй қонунсиз ҳисобланади. Қонунсиз бўлган ишни суд тан олмайди.

Куёв бир нима деб гапиролмади.

Тўй аҳли бир-бир тарқай бошлади.

Тоға кўзларини бир нуқтага тикканича ўй ўйлаб қолган Акбаралига ич-ичидан куйиниб қараб турарди. Бу йигит ҳеч кимга сўз бермаган яйдоқ йигитлардан эди. Энди забун, кўзлар андишадан ерга боққан.

— Менга қара. Кўп куйинма! Айб ўзингда. Икковининг бошини қовуштириб қўйганинда бунчалик бўлмасди. Синглининг лочин олиб қочди. Биласанми, лочин қандоқ бўлади. Жуфтини бошқа қушларга талатиб қўймайди. Агар шундоқ бўлса у ўзини тоғ қояларига уриб ҳалок қилади. Лутфинисани зўр лочин олиб қочди. Кетидан қувма! Бир кун бош эгиб келади. Тиз чўкиб қилмишига уэр сўрайди.

Акбарали индамади. Тоға, хўп, хайр бўлмаса, деб тор кўча бўйлаб кетди. Акбарали дарвоза тавақасига суянганича қанча турганини билмайди. Узоқ-яқинда хўрозлар чақира бошлади. Бу нечанчи чақириниши, у билмасди. Ичкарида синган идиш-товоқларни йиғиштираётган хотинларнинг шивир-шивир гаплари қулоғига кирмасди.

Акбаралининг ичида қасос ўти борган сари алангаланарди.

Аёл кишининг: «Дадаси, киринг, бемаҳал бўлиб қолди», деган овози келди. Акбарали жавоб қилмади.

Ҳовлида тўй чироқлари ўчди.

Кўча дарвозаси олдида турган Акбаралининг соясини қоронғилик ютди.

V

Умматалини ташвиш босди. Болани бир бало қилиб қўймаса гўрга эди. Милицияга хабар қилсамикин?

Умматали у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилиб тўлганиб ётарди. Уғли йўлга кирибдики ҳар кун хунар кўрсатади. Бошқаларнинг болаларига ўхшаш бўш-баёвгина бўлмади. Ерга урса кўкка сапчийдиган, ҳатто ухлаб ётганда ҳам қўл-оёғини силкиб, нималардир деб бақирар, қичқирарди. Азизхон ўн тўрт ёшлардамикин, Умматали туш пайтида уйига қайтса, ҳовлидан болалар-

нинг қийқириқлари эшитилди. Болам яна нима балони бошладийкин, деб ҳовлига кирганда эси оғиб қолди.

Азизхон уй эшигини турумидан чиқариб қорнига қўйипти. Беш бола унинг қорнидаги эшик устида ўйин тушишяпти. Умматали қўлига таёқ олиб болаларни тўрт тарафга тирқиратди. Ун беш ёшларида бўлса керак, Азизхон ўрик шохига оёғи билан осилиб, гунажинни қорнидан катта дастурхонни сириб боғлаб, туғунидан тишлаб кўтарганди. Тоға колхоз медпунктига водопровод тушириш учун кўча бошига йнгирматача темир қувур келтириб қўйган эди. Азизхон ўртоқлари билан бас бойлашиб, эрталабгача ҳамма қувурларни эғиб ғилдирак ёилиб қўйипти. Ана ўшанда Умматали қувур ҳақини тўлашга мажбур бўлган, Азизхон тоғасиникига қочиб кетиб бир ҳафтадан кейин Умматалининг ўзи бориб, олиб келган эди.

Умматали ҳайрон эди. Бу болада шунча куч, шунча гайрат қайдан пайдо бўлди экан? Узининг ҳам, хотинининг ҳам уруғида бунақа одам бўлмаганди.

Ювошгина ота-онанинг боласи ажаб ғалати чиқди. Ўтганнинг ўроғини, кетганнинг кетмонини элади. Арава-кашлар ундан зириллайди. Арава орқасидан тортиб отини юргизмай қўяди. Оқ кўпикка туширворади.

Умматали ана шуларни ўйлаганда ўғлининг Акбаралидан шикаст ейишига ишонмасди. Аммо Акбарали уни уйқусида босса-чи?! Ундоқ деса Азизхон уйқуда ҳам сергак ётади. Тепасидан капалак учиб ўтса кўзини очади.

Боласи тушмагур, ҳозир қаерда экан? Очикин, тўқмикин? Бирёвнинг қизини олиб қочиб кимникига борди экан? Тоғалариникидан хабар олсамикин? Йўқ, у ёққа бормас. Борса ўша заҳоти қўлидан етаклаб қайтариб келишади. Бу бола тўқайга қочган. У ерда нима ёйди, қайда ётади?

Ҳарна қилса ҳам фарзанд, ота бечоранинг жони ачийди. Кўнгли боласининг бир кун эмас, бир кун эси кириб, юртга нафи тегадиган одам бўлиб кетишига ишонади. Ахир боласи нчмайди, чекмайди. Фақат бебош ўйларини жиловлаёлмайди, холос! Мол дўхтирининг уйига ўт тушганда унинг Ҳасан-Ҳусан чақалоқларини слов ичидан олиб чиққан ким эди? Колхоз чорвасини сел оқизганда ўзини тошқинга отиб, молларни қутқариб қолган шу Азизхон эмасмиди?!

Азизхон тошқин сувга ўхшайди. Уни жиловласа, хоҳлаган томонга, далаларга, чорбоқларга бошлаб борса бўлади. Агар жилов солмаса у қирғоқларни бузиб, экинларни пайҳон қилади. Аммо уни ким жиловлайди?!

Умматали ўйлаб ўйига етолмасди.

Тонг отди. Хотини ҳовли юзида куймаланиб юрар, тиқ этса кўча эшигига қарарди. Умматали кечаси бўлган воқеани хотинига айтмаган. Хотини кейинги кунларда салга боши айланиб йиқиладиган бўлиб қолганди. Энди унга ётиғи билан айтиш керак. Бўлмаса бегонадан эшитса бирдан беҳузур бўлиб қолиши мумкин. Бегона албатта икки-уч оғиздан ўтиб келган гапга ўзи ҳам жиндек қўшиб айтади. Мошдек гап ёнғоқдек бўлиб кетади.

Умматали ариқдан ювиниб белбоғига артинаркан, кўча эшигига тикилиб ўтирган хотинига ётиғи билан гапира бошлади.

— Кўп қарайверма. Тентагинг келмайди. Беш-ўн кун келмайди, хотиринг жам бўлсин.

Хотини ялт этиб қаради.

— Вой, ўлмасам, мелисага тушиб қолдимиз? Индамай қараб ўтиравердингизми?

— Йўқ, йўқ, — деди хотиржамлик билан Умматали. — Ҳеч гап бўлгани йўқ. Уғлинг соғ-саломат. Арзимаган иш билан банд. Акбаралининг синглисини никоҳ кийими билан олиб қочди, холос.

— Вой шарманда, вой шарманда!

Икки тиззасига шапатилаб уриб жавраётган хотинининг тепасига келган Умматали юпатишга тушди.

— Болангининг қилигини энди кўряпсанми? А, энди кўряпсанми? Ҳеч гап бўлгани йўқ. Ҳамма ёқ тинч. Атиги тўй бузилди, куёвнинг чаккаси ёрилди. Никоҳ ўқигани келган мулланинг ҳам бўладигани бўлди.

Умматалининг қизиқчиликка олиб айтаётган бу жиддий гаплари уни яна тутаттирарди.

— Вой, сиз нега менинг фанор ёғимга ўт туташтирасиз, нега аланга олдирасиз. Энди нима қилдим? Болани сиз буздингиз, ёшлигида қайириб олмадингиз. Мана, нима бўлди?!

Умматали ҳамон жиддий гапни қизиқчиликка айланттирарди.

— Нима бўпти? Ҳеч гап бўлгани йўқ. Чиқимсиз келинли бўлдинг, тўй харжлари бошқаларнинг бўйнида. Новвос бўйилди. Ош дамланди. Карнай-сурнайлар ча-

линди. Мана энди битта никоҳ билан ойдек келин уйингга ўз оёғи билан кириб келади.

Хотини дод устига дод солди.

— Бунақа келиннинг боридан йўғи. Уғлимга ижрокўмларнинг қизини олиб бераман.

— Ҳа,— деди Умматали,— қўй оғзидан чўп олмаган ўғлингга тегаман деб у ёғи Хоразм, бу ёғи Тошкент тарафлардаги ижрокўмларнинг қизлари сочларини тараб йўлига кўз тикиб ўтиришипти. Менга қара! Унақа дод дема! Акбаралининг уйдаги дод-войлар етарли бўляпти. Манави ерга ўтириб, каллангни жойинга қўйиб обдан ўйла. Боланг қизни уйга бошлаб келса нима қиламиз? Ана шуни ўйла.

Хотини жимиб қолди. Эри жўяли гап айтаётганини пайқади. Ростданам келинни бошлаб келса-я. Маҳалла қиёмат бўлиб кетмайдими? Қандоқ қилиб эл-юрт олдида бош кўтариб юришади. Бу нодон бола шуларни ўйлаганмикин?

Азизхон ўн саккиз ёшга киргунча кўрсатган ҳунарлари орасида буниси энг ўткири эди. Ота-она Лутфинисанинг акасию, қариндош-уруғларини тинчитадиган, хотиржам қиладиган бирон тадбирдан ожиз эдилар.

Умматали икки тиззасига шапиллатиб уриб ўрнидан турди.

— Бўлди, хотин. Аммо ғиринг деб эғиз очмайсан. Тур, кийин, ҳозир Акбаралиникига бориб, қечаги тўй харжини бўйнимизга оламиз. Келинни уйимизга туширамыз. Агар йўқ десанг, юкингни йиғ, қишлоқдан кўчиб кетамиз. Мана, хоҳлаганингни танла!

Хотин ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Жинни-пинни бўлдингизми? Тўй харжини нима билан тўлайсиз. Босиб қўйган пулингиз борми? Бўлса айтинг!

— Э, нодон хотин, менда пул нима қилади. Сигирбузоқни сотаман.

— Яқинда туғадиган сигирни-я! Бунга сираям кўнмасман.

Эр-хотин кўп тортишди. Дўқ билан бўлса ҳам Умматали хотинини кўндирди. Иккови кийиниб ҳам совчилик, ҳам битишувчилик, ҳам ярашув учун йўлга тушишди.

Кўчада учраганлар уларга илжайиб қараб қўйишар, баъзи чапани табиат йигитлар, кандингни ур Азизхон, боплади, деб уларга далда беришарди.

Акбарали кўчага чиқолмай, ҳовлининг -у бошидан, бу бошига сўкиниб бориб-келиб турарди. Эшикдан кириб келган эр-хотинни кўриб бир зум ўзини йўқотди. Ҳе йўқ, бе йўқ, ўдағайлашга тушди:

— Ҳе, муттаҳам бола ўстирган сенлардан ўргилдим. Қани, жўна, туёқларингни шиқиллатиб қолларинг!

— Ҳой, шошма болам. Ўзингни бос!

— Мени шунча чиқимдор қилиб, эл-юрт олдида шармандамни чиқариб, яна қайси юз билан остона ҳатлаб келдинглар. Уят, шармандалик бу! Сизларда ор деган, номус деган нарса борми? Диёнат қани?

Умматали ўзини босиб турди. Оғиз очишга чоғланган хотинига бир хўмрайган эди, жимиб қолди.

— Бўлдингми? Гапинг битдими? Энди мендан эшит! Куёв тараф неча пуллик қалин юборган бўлса барини тўлаймиз — бу бир. Синглингни ўзимиз келин қиламиз — бу икки. Энди кўнглинг жойига тушдими?

Акбарали нима дейишини билмай нягини қашиди. Инсофга келай деб турган одам бирдан айниди, қолди. Этагини силтаб айвонга қараб кетди. Кетаркан қатъий деди:

— Бу иш на никоҳ билан, на пул билан бигади. Орага номус тушди. Энди бу доғни қоң билан юваман. Кетинглар. Мени ҳеч қанақа синглим йўқ. У ўлган. Марҳум ота-онам номидан уни оқ қилдим!

— Ўйлаб гапир, бола, — деди Умматали. — Тил суяк-сиз бўлади. Ҳар гапин гап деб гапираверма. Атайлаб сени шу шармандаликдан қутқарайлик, деб келдик. Бўлмасам бизнинг ҳам ўз орзуларимиз бор эди. Қандоқ қилайлик.

Акбарали айвон пиллапоясига оёқ кўяркан тўхтаб орқага қаради.

— Мен эл-юрт олдида бошимни ҳам қилган номард билан хилватда бақам келмагунимча хумордан чиқмайман. Бўлди, кетинглар. Бўлмасам бирон кор-ҳол бўлади.

Эр-хотин бир-бирларига ҳайрон қарашди.

— Тепа тўнини тескари кийиб турган пайтда келиб-миз-да! — деди хотини.

Умматали жавоб бермади, кўча эшигига қараб юра бошлади. Хотини азалик уйдан чиқаётгандек оёқ учида юриб унга эргашди. Улар кўчага чиқишганда Акбаралининг уят гап билан сўкканини эшитишди. Умматали хотинига қаради.

— Хотин, у сўкмади, сен эшитмадинг. Унга осон тутиб бўлмайди. Нима деса чидаймиз-да. Бошқа иложимиз йуқ. Ҳамма лаънат сен билан менга келади. Ҳали бу гап қишлоқма-қишлоқ, оғизма-оғиз шийиб, семириб тарқайди. Бутун Фарғонага дoston бўлди.

— Ишқилиб Акбарали боламни бир бало қилиб қўймаса гўрга эди.

Умматалининг ўзи ҳам шунн ўйлаб кетаётган эди. Сир бой бермаслик учун атайин ёлғонлади:

— Унчаликка бормас-ов! Уғлинг бунақаларга бўш келмаслигини биласан-ку, нимадан хавотир оласан?

— Энди, дадаси, фалокат-да.

Иккови анча жойгача жим боришди.

— Болагинам қаерларда юрганикин?

Умматали уни силтаб ташлади.

— Қайси гўрда бўлса ҳам юргандир-да. Оч қолармиди?

— Ҳолидан хабар олиш керак эди.

— Қайда бўлса ҳам санқиб-санқиб, қайтиб келади. Аммо ёнидаги лўкидонни билан қаерга сиғади? Уйга киритсак қишлоқ халқи нима дейди! Гапнинг ҳали бу томон ҳам бор. Бу шармандалиқни ҳам бир бўйинга олиб қўйиш керак. Ке, хотин, кўчиб кетайлик.

Хотин кескин бош чайқайди.

— Туғилган қишлоғимдан ўлингим чиқади. Ҳеч қаёққа кетмайман.

Умматали бу гапни алам устида, чорасизлик, иложсизликдан айтган эди. Бу ердан кетса қаерга борарди. Бари, бир гап-сўз уни орқаман-орқаман таъқиб қиларди.

Олдиди Умматали ўй ўйлаб тажанг бир қисфада борар, хотинни пиқ-пиқ йиглаб орқасидан келарди. Кўча мўюлишига келганда Умматали тўхтади. Хотинига қарайди.

— Сен боравер. Мен Тоғага бир учрай. Ҳар қалай юртнинг боши шў. Бирон жўяли гап чиқиб қолар. Тоға нима деса, шў. Ана ўшанга қараб иш тутамиз.

У шундай дедю гузар тарафга кета бошлади. Йўлда учраган кишиларнинг бетига қарамай салом берар, саломига билинар-билимас алик оларди.

Зириллама, Тошлоқ, Яккатут, Заркент фақат шу тўғрида, Азизхон, Лутфиниса, Умматали, Акбарали, деган гап билан овора эди.

Самоварда ҳам, магазинда ҳам, далада, шийпонда, чорраҳаларда ҳам фақат шу гап.

«Азизхон Лутфинисани келинлик либоси билан девор ошиб олиб қочибди».

Биров боплабди, қойил қипти, дейди. Биров бу ғирт аҳмоқлик дейди.

— Қиз рози бўлмаса трактор билан судраб ҳам опқочиб бўлмайди.

— Бу рост гап. Танача кўзини сузмаса, буқача ипини узармиди.

Айтилаётган гапларнинг бари рост, бари ҳақиқат эди.

VI

Зирилламани алғов-далғов қилган Азизхон ҳеч нарса билмагандек Лутфинисани етаклаб қамишлар орасида хотиржам борарди. Қамишлар ҳали сарғаймаган. Тун шамолида шовиллаб чарчаган тўқай энди офтоб ҳароратида жимгина мудрарди. Кўлмакларда бақалар тинмай қуриллар, ўрдак жўжалари нола қилгандек аянчли ғақилларди.

Лутфинисанинг никоҳ кийимлари аллақачон тиканакларга илиниб пора-пора бўлган. Ундан ҳали ҳам атир ҳиди гупиллаб турарди. Азизхон олдинда қамишларни қайириб йўл бошларкан, орқасига ўгирилиб, Лутфи, чарчамадингми, деб қўяр, далда бўлсин деб, бопладиг-а, қойил қилдиг-а, деб тинмай жавраб борарди.

— Тан бердим, мардлик қилдинг.

Баъзан овози тиниб қолар, шунда бирдан шарт бурилиб Лутфинисанинг олдига келар, белидан қучиб юзкўзларидан ўпиб оларди.

Икки ошиқ қаёққа кетаётганларини билишмасди. Қаёққа боришади, энди нима қилишади? Бундан буёқ тирикчилик нима бўлади? Бу уларнинг хаёлларига ҳам келмасди. Азизхоннинг киссасида сариқ чақа йўқ. Уларга на бирон бошпана бор, на қўнарга жой.

Лекин улар бир-бирларининг дийдорларидан маст, нафасларидан тўқ, меҳрларидан кошоналар қургандек эдилар.

Қамиш-қиёқларга тилиниб, кийимларини пора-пора қилиб, ботқоққа тиззаларигача ботиб, ҳамон йўл юришар, ора-сира Азизхон Лутфинисани белидан қучиб соч-

ларини снлар, ўзи ҳам маънисига етмайдиган галати гаплар билан эркалатарди.

Қиз шод, бахтиёр эди.

Қамишзордан балдоқдек ярим доира ясаган ялангликка чиқишди. Унг тараф кўз илгамас тўқай, чап тараф сап-сарик чўл эди. На тўқайнинг, на чўлнинг поёни кўринарди.

Яқин орадан моторнинг зардали гуриллагани эштилди. Кейин тинди. Яна ўшқриб тириллади. Азизхон овоз келган тарафга қулоқ тутди. Овоз яқин орадан келарди.

— Сен шаттан қимирламай тур, мен ҳозир билиб келаман.

— Сени тутиб олишса нима қиламан. Мен ҳам бора қолай.

Азизхон мақтанганнамо жавоб қилди:

— Овора бўлади. Кутиб тур, ҳозир келаман.

Азизхон балдоқ шаклидаги ялангликнинг нариги бурчагига югуриб кетди. Қамишларни шитирлатмай ичкари кирди. Секин, худди овчи кийик подасини кузатаётгандек ялангликка қаради.

Ёши олтмишларга бориб қолган, соқолини чўққи кузаган бир рус чол икки қўлини белига қўйганича офтобда жимирлаган чўлга хомуш қараб турар, ёши ўттизлардаги гилам дўппи кийган, тожикми, ўзбекми билиб бўлмайдиган бир йигит қора машина моторини титкиларди. Машинанинг орқа ғилдираги лойга ботган. Чиқазиш учун кўп уринишган бўлса керак, икковининг ҳам кийим-бошлари лой, шалаббо эди.

Усти брезент ёпқичли машина ёнидан ер ўлчайдиган аппаратнинг уч оёғи чиқиб турипти. Капотни очиқ турган «Газик» радиаторининг оғзидан шиддат билан ҳовур чиқарди.

Азизхон ҳеч қандай хавф йўқлигини пайқаб қамишлар орасидан чиқди. Оёқ товуши, қамиш шитирини эшитган рус чол чўчиб ўгирилди.

Азизхон унга яқин келиб салом берди. Нима гап бўлганлигини сўради.

— Эрта саҳардан бери оворамиз. Лойга ботиб қолдик. Чиқазолмаймиз, — деди чол соф Фарғона шеvasида.

Азизхон машина атрофидан айланиб, бир томони лойга ботиб қолган ғилдиракка қаради.

— Нима бўпти, бир урниб кўрайлик-чи. Кўпдан қуён қочиб қутулмас деганлар-ку.

— Э, хап туссинла! — деди шофёр йигит унинг бепи-санд гапидан энсаси қотиб.— Пуссатуна бўса тоттб кўруна.

Азизхон унинг гапидан Наманган тарафлардан эканини дарров пайқади. У билагини шимариб машина орқасига ўтди.

— Сиз моторга зўр беринг, мен бу ёқда елкам билан сураман.

Машина зўриқиб, бир силтанди. Шундан кейин Азизхон тиззасигача лойга кирди. Бари бир елкасини олиб қочмади. Машина сурилиб қуруқликка чиқди. Унинг ҳаракатларини кузатиб турган чол, қойил қолиб: вой азамат-э, деб юборди.

Шофёр йигит севинганидан шарт келиб Азизхонни қўлидан ушлаб силкитди:

— Шеддек экансила, ўттоқ. Бу машинада қиқ тўтта от кучи бор. Шу қиқ тўтта от саҳаддан, бу лойдан чиқолмутти. Аммо узунани кучуна отдан мўл-мўл экан. Қаёққа кетуттисила? Ўзуна бўмасаъна биъмаъман эттагача қоламидук. Раҳмафе, ўттоқ.

Инженер чол икки қўллаб унинг бақувват панжаларидан ушлади.

— Агар мен падишах бўлсам, тила тилагингни, дердим. К сожелению падишах эмасман. Инженер ирригаторман, холос. Мен учун ниҳоятда катта иш қилдинг, ўғлим. Республика ҳукумати раҳбарлари мени ҳозир Куйганёрда кутиб ўтиришипти.

У шундай дедию билагидаги соатини шарт ечиб унга тутди.

— Ол бунни, ўғлим. Тортинма, олавер!

Азизхон хижолатдан қизариб кетди. Инженернинг соат узатган қўлини қайтарди.

— Йўқ, отахон, олмайман. Сизга бу жуда зарур буюм. Менинг соатга қараб қиладиган ишим йўқ. Ўзингизга буюрсин.

Инженер чол ҳам қайсаргина экан. Оласан, деб туриб олди.

— Менда бошқаси бор. Ён соатим бор.

Азизхон бари бир олмади. Чол уни нима билан хурсанд қилишини билмасди. У машина кабинасига бош суқиб чамадонини титкилай бошлади. Азизхон бориб уни қайтарди.

— Отахон, битта гапим бор. Агар бирон буюм билан

хурсанд қилмоқчи бўлсангиз хафа бўламан. Машинангизни қайтариб яна лойга тикиб қўяман.

— Шундайми,— деди, чол кўзойнагини қўлига олиб.— Одамлигинг учун раҳмат. Омадинг келсин!

Чол шофёрга қаради.

— Кетдик бўлмасам, болам. Қоратепага бориб но-нушта қиламизу Шаҳрихон оралаб Ҳаққулобод тепасидан Куйганёрга йўл оламиз. Сен қаёққа борасан? — деди у Азизхонга.

Азизхон шу гапни кутиб турган эди, дарров жавоб қилди:

— Агар малол келмаса, бизни Қоратепага ташлаб ўтсангиз.

— Хайрият, — деди чол енгил тортиб. — Жиндеккина бўлса ҳам қарздан узиладиган бўлдим. Айтганча, биз, деганинг нима деганинг. Ахир бир ўзингсан-ку?

— Яна бир одам бор.

— Қани, чақир!

Азизхон қамиш орасига шўнғиб кетди. Зум ўтмай хансираб Лутфинисани қўлидан тортиб чиқди. Чол қизни кўрдю яна кўзойнагини тақиб у ёқ-бу ёғини тўғрилаган бўлди.

— Ой, какая красивая. Ей богу, прямо... красавица!

Лутфиниса бегона кишидан ийманиб рўмолининг бир учини тишлаб юзини яшириб турарди.

Шофёр моторга ўт берди. Лутфинисани олдинга ўтқазиб, инженер билан Азизхон орқа ўриндиққа чиқишди. Машина бақадек бир сапчидю кейин паст-баланд йўллардан силкиниб-силкиниб олдинга интилди.

Лутфиниса умрида энди машинага тушиши эди. Қўрққанидан дамани ичига ютиб ўриндиқни бор кучи билан ушлаб олганди.

Анчагина йўл юришгандан кейин инженер Азизхонни гапга сола бошлади.

— Бу тақир чўлда бирон ҳамроҳ билан гаплашиб кетмаса кўзни уйқу олади. Қозоқлар туяда қанчалаб километр йўл юришади. Ухлаб қолмаслик учун йўлда кўринган нарсаларга атаб ўлан тўқиб кетишади. Атайин ухлаб қолмаслик учун, ухлаб поёнсиз чўлда адашиб кетмаслик учун шундай қилишади. Биз ҳам ухлаб қолмайлик, йигит. Гаплашиб кетганимиз дуруст. Қани гапир. Ўзинг кимсан, қамишлар орасида қароқчига ўхшаб нима қилиб юрибсизлар?

Лутфиниса секин ўгирилиб, айтиб қўйма, дегандек жўрсаткич бармоғини лабига босди. Азизхон бегона одамга дostonимни очиб нима қиламан, деган ўй билан жим ўтираверди. Аммо кечаги тўполон, улар қочгандан кейин нималар бўлганига ақли етиб турар, дадаси билан онасининг ҳоли нима кечганидан кўнгли нотинчроқ эди. Кўнглига тугилиб қолган гапларни кимгадир айтиши, юрагини бўшатиши керак-ку, ахир. Бу одамга айтса гап шу билан кетади. Унутилади. Айта қолгани дуруст. Азизхон инженерга қаради.

— Отахон, қишлоқдан қочиб келяпмиз. — У Лутфинисага ишора қилди. — Тўйдан опқочиб келяпман. Кечаси билан тўқайда бекиниб ётган эдик.

Азизхон бўлган ишларни бир-бир айта бошлади. Шофёр ҳам бошини орқага ташлаб қулоқ солиб борарди. Чол бир кулар, бир жиддийлашарди. Азизхон ҳикоясини тугатгач, чол ўйланиб қолди. Шофёр бўлса бошини силтаб-силтаб куларди. Лутфиниса эгилиб кичкинагина бўлиб ўриндиққа сингиб кетган ўхшарди.

Машина гоҳ тезлаб, гоҳ секинлаб сап-сариқ чўл гиёҳларини орқада қолдириб борар, бегона товушдан огоҳланиб уясидан чиққан малла ранг эчкемарлар машина яқинлашганда думлари билан тупроқни чангитиб тўзон ичида йўқолиб кетишарди. Кимсасиз чўлнинг тиниқ осмонида қанотларини таранг тортган чўл бургутлари қайқдек бепарво сузарди.

Машина овозидан ҳурккан ўрдаклар галаси ғақ-ғақ қилиб кўлчалардан париллаб кўтарилар, жилғанинг шилдирашига ўхшаган овоз чиқазиб худди машина тепасидан ҳавони кесиб ўтарди.

Инженер ҳозиргина Азизхоннинг ўз оғзидан эшитган саргузаштлар таъсиридан қутулолмай, ўйлаб жимгина кўзини юмиб борарди.

Чолнинг кийим-бошидан, уйқусизликдан карахт юзларидан бир неча кундан бери чўл кезаётгани билиниб турарди. Азизхоннинг оёғи тагида алюмин қозонча, қорайиб кетган мис чойнак бир-бирига урилиб шақирларди. Машина кузови тепасидаги арқон билан чандиб боғланган брезент қоп тинимсиз лапангларди.

Чолнинг озғин гавдаси букчайган, ажин босган бўйинларидан майда-майда тер ёқаси ичига ўрмалар эди. У кўзини очмай гапирди. Ухламаган экан. Ниманидир ўйлаб келаётган экан.

— Қишлоққа энди қайтмайсизларми? Қайтиб ҳам бўлмайди. Бу тарафларда уруғларингиз бўлмаса! Қийин бўлади сизларга. Шошма! Биз билан кетмайсизларми? Иш бор, уй-жой бор. Ҳеч нарсадан зорикмайсизлар.

— Қаерга борамиз?— деди ҳушёрланиб Азизхон.

— Ҳозир Андижоннинг Қуйғанёрига. Кечқурун Учқўрғонга борамиз. Ана ўша ерда яшайсизлар. Уй бор. Секин-аста рўзгор тиклайсизлар. Сенга ўхшаган азамат йигит керак.

Азизхон ўйланиб қолди. Қоратепада тушиб қолмоқчи эди. Хўш, Қоратепада кими бор? Зирилламадан туриб чақирса овоз етадиган жой. Акбарали ҳид олса, уларни соғ қўярмиди. Бу одам тайёр иш, тайёр жой деяпти. Ўрислар ёлғон айтмайди. Бировни алдамайди. Боргани дурустдир.

Азизхон энгашиб Лутфинисанинг қулоғига шивирлади. У елка қисиб, ўзинг биласан, ишорасини қилди.

Чол ундан жавоб кутиб кўзларини юмганича мудраб кетарди.

— Бўпти, отахон. Майли, кетганимиз бўлсин. Аммо лекин юзингизни ерга қаратмаймиз. Қанақа иш бўлса ярайман. Тоғ қўпор десангиз, қўпораман.

— Ҳа, балли, — деди чол. — Тош қўпорасан. Норини ёқасидан бўғиб мана шу ёққа оқизамиз. Қора дарёга жилов солиб икки дарёни қовуштирамиз. Шунақа ишга ярайсанми?

Азизхон чехраси ёришиб, қўлини кўксига қўйди.

— Одам қиладиган иш бўлса бўлди. Эплайман. Чол кулди.

— Баъзан одам қилолмайдиган ишлар ҳам бўлиб қолади.

Азизхон керилди.

— Ушанақа ишларни бизга буюрасиз-да, отахон. Инженер маъноли жилмайиб қўйди.

Тўқайлар, чўлу кўлчалар туваб қишлоқнинг қораси кўрина бошлади. Икки чеккаси гувалак деворлар, томларига ғўзапоя, хашак босилган уйлар оралаб Қоратепа гузарига етиб келишди. Сизот сувларидан авж олган кекса толлар йижидаги чойхона жимжит эди. Тиззасида кир сочиқ билан ухлаб қолган самоварчи машина овозидан уйғониб кетди.

Бу тарафларда камдан-кам машина юрарди. Қишлоқ болалари аллақайдан шовқин-сурон билан пайдо бўлишди. Бири яланғоч, баъзилари ҳатто иштончан. Улар яқин орадаги ариқда чўмиллаётган бўлсалар керак. Соchlари ҳўл. Офтобда тупроқда ётганларининг қоринлари лой. Улар қоп-қора мунчоқ кўзларини жавдиратиб машинага тикилардилар. Бири капалак ушлаётгандек аста капотга қўл тегизади. Бири қўрқиброқ сал наридан ваҳима билан қараб турипти.

Самоварчи патнисда нон, шафтоли, қанд келтириб меҳмонлар олдига қўйди. Русча билишини намоиш қилмоқчи бўлди шекилли, инженерга: «Издирас, пажалиста, чай кушай», деб атрофга мақтанганнамо қараб қўйди. Афсуски бу гапга қойил қоладиган одам атрофда йўқ эди.

Лутфиниса улар тўдасидан четроқда самовар сўрисига омонатгина ўтириб нотаниш қишлоқ гузарини томоша қиларди. Ҳар қалай унга белгисиз, ҳатто тасаввур қилиб бўлмайдиган эртаси энди равшанлашгандек эди.

Рўмолининг бир учини тишлаб Азизхонга қарайди, кўзига у аллақандай афсонавий паҳлавонларга ўхшаб кўринади.

«Афсонавий паҳлавон» ниҳоятда очиққан экан, чойни қайноқлигича хўриллатиб ичар, бир бурда нонни бир ямлаб ютарди.

Шу аллозда ҳам у Лутфинисига чиройли кўринарди.

VII

Азизхон билан Лутфиниса Қоратепадан чиқишдаёқ машинадан тушиб қолишди. Чунки кун ёруғида Қоратепа атрофида юриш хавфли эди. Бу тарафларга Тошлоқ пәлизчилари четанни дўлдириб арава-арава ҳандалак слиб келишар, Урмонбек, Насриддинбек, Эшонтўпи қишлоқлари шу ердан бозор қилишарди. Биронтаси кўриб қолса, албатта, Акбаралига хабар қилади. Бўлиб ўтган воқеа албатта атроф қишлоқларга овоза бўлганни Азизхон сезиб турарди.

Улар машинадан тушинганда инженер икки ошиқ-маъшукқа ғалати қараб илжайди. У бу тарафларнинг ўктам йигитларини, ишқ-муҳаббат йўлида ҳеч нарсадан тоймасликларини биларди. Бу хил ошиқ-маъшуклар тўғрисида жуда кўп эртақлар эшитган, китоблар ўқиганди.

— Йигит, — деди инженер чол. — Гапингдан айнадинг. Аммо чакки қилдинг. Майли, агар қўнарга жой тополмасанглар менинг олдимга келинглар. Куйганёрга ё бўлмаса Учқўрғонга бориб инженер Белявскийни қайдан топаман, десанглар, дарров айтиб беришади. Шундоқ қилинглар.

Шофёр моторни ўчирмаган, силкиниб-гуриллаб тургани. Машина бир қалқиб жойидан қўзғалди.

Азизхоннинг нияти қош қорайгандан кейин Қоратепага қайтиб кириш эди. Қишлоқда бир бева холаси бўлгучи эди. Бормикин? Агар бўлса, ўша ерда тунаб, ундан кейин нима қилишни ўйлаб кўрмоқчи. Аммо қуёш теппада. Ҳали-бери кеч кирадиганмас. Қорин тўқ, қайғу йўқ. Кечгача ётарга жой топшса бўлгани. Азизхон Лутфинисани қўлидан ушлаб чўл тарафга бошлади.

Бу йил баҳор серёмғир бўлганидан чўл ўтлари тиззага уриб яшнаб турарди. Тўрғайлар худди одамнинг бошига теккундек бўлиб чулдираб сайраб ўтади. Ҳавода туриб иккитаси бир-бирига яқин келолмай, қанотларини пилдирадиб ишқибозлик қилишади. Енгил эсаётган шабада чўл гиёҳларининг илиқ ҳидларини димоққа уриб ўтади. Ора-сира шу кўм-кўк чўлнинг хар ер, ҳар ерида кал бошдек сап-сарик тепачалар учрайди. Қайдандир келиб қолган баҳайбат тошлар тепасида чакмонини елкасига ташлаган паҳлавондек чўл бургутни мудрайди. Гуллаб, ҳид таратиб ётган чўл гиёҳларига алам билан боқади. Агар бу ўтлар бўлмаганда ўрмалаб юрган каламушлар, қуёнлар унинг ўлжаси бўларди.

Ҳозир шабадада силкиниб турган чўл гиёҳлари орасида бутун бир ҳайвонот олами умргузаронлик қилмоқда.

Чўл ниҳоятда яшнаган пайт. Икки ошиқ-маъшуқ гиёҳларга, қушларнинг чуғир-чуғирига маҳлиё бўлиб, ўтган воқеаларни бир зум унутишди.

Офтоб ёнбошлаб қолган, уфқ қизариб, тепароғи феруза тусга кирганди. Олисдан учта қора нуқта кўринди. Азизхон йўлни ўша тарафга солди. Анчагина йўл юришгандан кейин бу уч нуқта қирғизларнинг қора уйи эканини билишди:

Азизхон қирғизлар меҳмондўст, қўноққа жонини ҳам берадиган халқ бўлади, деб эшитган эди. Қандайдир умид учқунини хаёлида чақин чақиб ўтгандек бўлди. Қадамини тезлатди.

Сариқ дўнгнинг ўнг тарафида икки-уч юз йилқи ўтлаб юрар, дўнг этагида ўн чоқли туя чўкканича кавшаняпти. Бошвоғи ечиб ташланган учта елин қопли сигир бузоғини эргаштириб ўт чимдиб юрипти.

Одам қорасини сезиб қора уй орқасидан ит югуриб чиқди. Олд оёғини тираб, орқа оёғи билан ер тимдалаб вовиллай бошлади. Унинг ҳуришидан яна уч-тўртта ит пайдо бўлди. Улар ҳам чўлни ўстин-ўстин қилиб ҳуришга тушди. Азизхон ҳам, Лутфиниса ҳам турган жойларида қотиб қолишди. Ўртадаги қора уйдан бир қирғиз кампир чиқди. Итларни ҳар тарафга қувиб нотаниш кишиларни яқинроқ келишга ундади.

Лутфиниса Азизхоннинг орқасига яшириниб борарди.

— Келинлар қўнақтар? — деди кампир уларга синовчан боқаркан.

Азизхон йўлдан адашганини айтди.

Кампир улардан хавфли бирон нарса сезмагач, йўл бошлади. Бу пайт икки қора уйдан икки қирғиз келинчаги уларга кўзлари яшнаб қараб туришарди. Бири янги тушган келинчақ бўлса керак, кийимлари яп-янги, томоғича ўраган ёқаларига уқа тутилган, бўйинларида тангалар, чўлпилари жарангларди. Қизил бахмал нимчасининг ҳали оҳори тўкилмаганди. Иккинчиси йигирма беш ёшларда эди. Унинг кийимлари оддийгина, нимадир қилаётган бўлса керак, энглари шимарилган, этаги липпа урилган эди.

Улар кўпдан бери бу чўлда йилқи боқиб юрган бўлсалар керак, ташқи оламдан келган кишиларга қувдн-танлари кўзларидан сезилиб турарди.

Азизхон тортинмай кампир кетидан қора уй олдига борди. Лутфиниса унга эргашиб журъатсизлик билан қадам ташларди.

Дўнг орқасидан эркак кишининг йўталгани эшитилди. Қўлида жун қирқадиган каттакон қайчи, олтмишлардан ошган, соқоли сийрак бир киши чиқди. Чол меҳмонлардан эсон-омонлик сўрагандан кейин келинларга чой буюриб, уларни ўтов ичига бошлади.

— Эмне жумиш мен... қўнақтар? — деди у савол назари билан.

Азизхон нима дейишини билмай тил чайнади.

Чол кўпни кўрган кишилардан эди. Уларга бир-бир разм солиб ўтираверди. Ташқарига қараб қичқирди:

— Тамақ дайинданглар қўнақтарга!

Азизхон адашганларини айтди. Чол унинг бу гапига унча ишонқирамай кўзларини қисиб гилам попуғини ўйнай бошлади. Қелиннинг каттаси этаги билан қумғон бандидан ушлаб кирди.

Қирғиз билан қозоқ йиртиқ чорикда юрса ҳам чойнинг асилени ичади. Ичганда ҳам жаранглайдиган жоннон пиёлада ичади. Қирғизнинг оёғи синса синсин, пиёласи синмасин, деган мақол бекорга чиқмаган. Чой ичадиган пиёлада қимиз ичмайди. Қимизни заранг косада ичади. Кичик келин бир даста қизил гулли пиёла олиб кириб чолнинг олдига қўйди. Чол чойни қайтараркан яна қисик кўзларини айёрона қисиб Азизхонга қаради.

— Болам, сен туру жавоб бермединг, еле. Босқа жумуш еле юрген шигарсанг.

Азизхон чолни алдаб бўлмаслигини билиб очиғига кўчди. Бўлган воқеани бирма-бир айтиб берди.

Чол унинг гапларига энди ишонган эди.

— Э... жигитше жумуш бўпти еле, балам. Қирғиз бен қазақ қиз алип қачишбаса кўнгли тўлбайт. Эми, эмне қиласингдар?

Азизхон унинг гапларига унчалик тушунмай серрайиб турарди.

— Эмен, қирғиз тилини тушунбейсанбу? Ундай бўлса даги ўзбекша айтагўйин, еле. Куч-қуввати бор бола экансан, хор бўлмайсан. Кунингни кўриб кетасан.

Ташқаридан отларнинг кишнагани, дупури, йилқичи йигитларнинг ҳайт-хуйт деган овозлари эшитилди. Чол ўрнидан турди. Булар ҳам унинг кетидан ташқарига чиқишди.

Офтоб ўчган. Чўлда ажиб бир гаштли ҳаво ҳоким эди. Узоқда икки отлиқ йигит йилқиларни ҳайдаб келар, туёқлардан кўтарилган чанг ҳавода муаллақ туриб қолар эди. Чол йўлга қараб турган келинларига деди:

— Сув дайиндангдар, куёвингдар жувиниб олсин.

Икки келин ўчоқ тарафга кетди. Кичик келин кетаркан сочпопугидаги тангалар жирингларди.

Тол пояларидан бир-бирига боғлаб қилинган четан кўрага отларни қамаб, йигитлар отасига салом берди.

— Жилқи омонми?— деди чол.

— Омон, омон, ота, бири қулунлади. Қулуни омон.

Йигитлар меҳмон билан омонлашиб хотинлари томон кетишди. Келинчаклар уларга сув қўйиб туришди. Ака-ука яхшилаб ювиниб бўлгач, артиниб, кийинишиб,

дастурхонга келишди. Кампир ташқарига жой солиб уларни таклиф қилди. Утиришгач, чол заранг косага қямиз қуйиб узатди.

Улар ўтирган жойдан сал нарига кигиз ёзиб, хотинларга алоҳида жой қилинган эди. Келинчақлар Лутфинисани гапга тутишарди. Ора-сира улар бир-бирларига қараб сулув, сулув экан, деб қўйишар, буғи чиқиб турган гўштдан еб «эл-ол», дейишарди.

Чол туриб ичкаридан фонарь олиб чиқди. Уни ёқиб ўтов ёнбошидаги ёғоч учига илиб қўйди.

Атроф жимжит. Чўл тарафдан ҳар хил ҳашаротларнинг ожиз овозлари тинимсиз эшитилиб турарди. Юлдузлар бирин-кетин кўз очаверди. Чўл уфқидан ой кўтарилди. Қаердадир ўрдак жўжасининг ғақиллагани, ёввойи бедананинг питбилдиғи эшитилди. Оқшомнинг бу тароватини бузиб бўри улиди. Лутфинисанинг эти жимирлаб кетди. Ёнида ўтирган келинчақ дарров сезиб, уни алаҳсита бошлади.

— Қўрқпа, қўрқпа. Иштима бўлбайт.

Чол ташлаган суякни кемириб ётган итнинг қулоқларини диккайди. Бўри улиган тарафга қараб бўйинини чўзганча қимирламай туриб қолди.

Чол овқатдан кейин дастурхонга фотиҳа ўқиб Азизхонга қаради.

— Болам, энди кеч бўлди. Борадиган жойинг йўқ экан. Шу ерда қола қол. Укаларингга қарашиб юрасан. Қайлиғинг кампирга қарашади. Кетгинг келганда айттарсан. Бу ерда чўп кўп. Бирон ой йилқини шу ерга ёямиз. Қудайим жўлингни берсе, бир кун кетарсан.

Азизхон маъқул ишорасини қилди. Бошқа иложи ҳам йўқ эди. Қишлоққа қайтолмаса, бошқа борадиган жой бўлмаса, шу ердан бўлак кўздан узоқ жой йўқ. Ундан ташқари чолнинг юмушларига қарашиб еганичганини оқлаши мумкин. Ахир Лутфиниса ҳам қараб турмас. Яхшигина пазанда. Албатта чолга, болаларига, келинларига у пиширган овқатлар жуда маъқул тушади.

Чол катта келинини чақириб, меҳмон бола билан менга очиқ ҳавога жой қилиб бер, қиз билан кампир ичкарида ётади, деб тайинлади.

Йигитлар анча чарчаб келишган эди. Ўз ўтовларига кириб жимиб кетишди. Азизхон очиқ чўлда чол билан ёнма-ён ётаркан чўлнинг тиниқ осмонига қараб

узоқ ухлаёлмади. Чол бўлса бирпасда хуррак отишга тушди.

Ажаб одамлар, деб дилидан ўтказарди Азизхон. Дунёда шунақа очиқ қўл, меҳмон учун бағрини очадиган кишилар борлигидан таъсирланиб кетди. Қачондир бу одамларга бир яхшилик қилишни дилига тугиб қўйди. Уйи, дадаси, кечирган кунлари кўз олдидан ўтаверди. У қанчалик бевош, шўх бўлмасин, биринчи марта ўзини тақдир қучоғига отиши эди. Ўзи ёлғиз бўлса ҳам майли эди-я, ёнида бировнинг қизи бор. Бир ўзининг боши ҳар қандай кавакка сиғиб кетади. Аммо икки киши, айтиқса аёл киши билан бирон жойга суқилиши анча мушкул эди. Азизхон ана шулар тўғрисида энди, тани совиб, боши бир тошга бориб урилганидан кейингина ўйлай бошлади.

У ечиб бўлмас жумбоқлар чигалига ўралишиб ухлаб қолганини билмай қолди.

Бирон тиккайган дарахт йўқ бу чўлда, офтоб тонг отиши биланоқ тигини санчади. Азизхон бошини офтоб қиздирганда уйғонди. Чол вақтли турган, отлардан, сигирлардан хабар олиб бўлган, ўғиллари ўтовдан чиқмай бир чойнак чойни бўшатган эди. Кампир каттакон ўчоққа осилган қозонда сут пиширарди. Азизхоннинг димоғига қайнаётган сут ҳиди урилиб, ютинди. Бошини кўтариб атрофига қаради. Лутфиниса кампирнинг олдида алюмин тоғорани олдига қўйиб хамир қорарди. Чол бўлса иккита тунука бидоң жойланган хуржунни эгарга ташларди.

— Уғлим, турдингми? Манов отни мин. Анов оқ дўнгдан нари ўтсанг, Сари жўга деган катта ариқ бор. Идишларни тўлдириб сув олиб кел. Боравер, ўша ариқда бетингди ювиб оласан.

Азизхон от минишни жуда яхши кўрарди. Бу гап чолнинг оғзидан чиқмаёқ узангига оёқ босди. Чол орқасидан жавраб қолди.

— Қайтишда этни чоптирма, сувни тўкасан.

Шу пайт осмоннинг бир четида нимадир гуриллади. Азизхон ўгирилиб қараса, бир аэроплан жуда пастлаб ўтов тепасига қараб келарди. Мотор шовқинидан ўтовдаги келинчаклар, йигитлар югуриб чиқишди. Аэроплан жуда пастлаб келарди. Ўтов тепасига келганда яна пастлади. Кўзойнак таққан учувчи кабинадан қўлнинг чиқариб силжитди. Кейин ниманидир уларга қараб ир-

ғитди. Ирғитган нарсаи сочилиб кетди. Осмонда сон-саноқсиз қоғозлар уча бошлади.

Эрталабки шамол бу қоғозларни чўл бўйлаб учира бошлади. Аэроплан ўтов устида яна бир доира ясаб ва-ғиллаганича чўл осмонининг бағрига сиигиб кетди. От-лар безовта типирчилар, итлар жазавага тушиб акил-ларди.

Азизхон бу манзараларни эгарда туриб томоша қи-ларди. Чолнинг катта ўғли қозиққа боғланган яйдоқ отни ечиб миндию қоғозлар учаётган тарафга қараб шамолдек елиб кетди.

Азизхон чўлда зерикиб ўларман, деб ўйлаган эди. Мана, кўзини очиши биланоқ қанча воқеа бўлди. Бу ерларнинг тиниқ ҳавоси танини яйратса, беғубор киши-ларининг меҳрибонлиги дилини яйратади.

У ҳам отга беозор қамчи босиб дўнг томонга йўрт-тириб кетди. Чол кўрсатган тепалик у айтганча яқин эмас экан. Тахминан уч-тўрт чақирим келарди. Азизхон отнинг бир маромда қамишларни кўкси билан ёриб боришига, ёлларини силкиб гижинглашига маҳлиё бў-либ йўл юрганини сира ҳам сезмади. Анҳор шундоққина дўнг орқасида экан, у бидонларни сувга ботираркан, бирдан болалиги тутиб чўмилгиси келди. Ечиниб ўзини сувга отди. Сув жуда совуқ эди. От ҳам сувга интилиб аста сўлиғи билан сув ича бошлади. Азизхон нариги қирғоққа сузиб ўтиб атрофни томоша қилди. Кейин яна бериги қирғоққа қайтиб от юғаини олдию сувга торт-ди. От ҳам шунн кутиб тургандек аста сувга туша бош-лади. Азизхон отни сув ўмровигача келадиган жойга олиб бориб ҳовучи билан устига сув сочиб юва бош-лади. Отнинг баданлари дириллар, бўйинни чўзиб томо-ғининг тағларигача сувга тутиб берарди.

Яна бояғи аэроплан гуриллаб Азизхоннинг тепасидан ўтди. Учувчи яна қўл силтаб унга нималардир деди.

У танидан совуқ ўтгандан кейинги лабларни гезариб сувдан чиқди. От йўлни яхши билар эди. Азизхон тиз-гинини бўш қўйиб берди. Ўтовга яқин қолганда пиёздор ҳиди Азизхоннинг димоғига урилди. Икки тиззаси билан отни ниқтади. От йўртиб кетди.

Келинлар чолнинг ўтовига нонушта тайёрлаб қўйиш-ган. Лутфиниса ажаб бир таъмли қатлама тайёрлаган эди. Ҳамма дастурхон атрофига чўкди. Аммо чолнинг катта ўғлидан ҳали ҳам дарак йўқ. Чол икки марта

ташқарига чиқиб келди. Безовталаниб энди жойига ўтирган ҳам эдики, от дупири эшитилди. Сал ўтмай йигит бир даста қоғоз билан кириб келди, пешаналаридан маржон-маржон тер қуярди. Йигит олиб келган қоғозларини дастурхон четига қўйиб, ювингани чиқиб кетди. Чол қоғозларни қўлига олди. У хат танимасди. Бир донасини кичик ўғлига узатди. Бола қоғознинг у ёқ-бу ёғига қараб, ўзбекча экан, деб Азизхонга узатди.

— Ўқи, болам, ўқи, укуматнинг гапига ўхшайди. Ер ислохоти, колхоз тузиш пайтларда шунақа қоғозларни аэропландан ташлашар эди. Қани ўқи-чи!

Азизхон қоғозларни олдига тортиб қаради. Қоғозлар икки хил эди. Бирида «Катта Фарғона канали қурилиши бошланди. Қурилишда ишлашни истаганлар ушбу қоғозда кўрсатилган участкаларга келиб ёзилшлари мумкин», дейилган эди. Қоғознинг орқа тарафида каналнинг харитаси чизилган. Иккинчи қоғоз кағалда чиқа бошлаган «Сталинча қурилишда» газетасининг биринчи сони эди.

Азизхон газета ва варақани ёнига қўйиб, чой хўплади.

Чол яна гапга кирди:

— Болам, чойингди ишиб бўлиб казитни ўқиб берасан.

Лутфиниса пиширган қатлама ҳаммага ёқди. Мақтаб-мақтаб ея бошлашди.

— Ўзбек тамоққа уста бўлади. Бир палов пишириб берасан, қизим, хўпми?

Лутфиниса нйманиб хўп ишорасини қилди.

— Кампир,— деди чол қатламани у лунжидан бу лунжига оларкан.— Энди қозон-тавоқдан қутулдинг. Қудайим менга яна бир келин жетқазди. Шўмишди қўлингдан олади.

Нонуштадан кейин чолнинг ўғиллари биттадан нонни белларига тугиб йилқи ҳайдаб кетишди. Чол Азизхонни, менга казит ўқиб беради, деб олиб қолди. Кампир бугун болаларга сартнинг қизи палов писириб беради, деб от миниб сабзи олиб келгани «Эшонтўпи» қишлоғига қараб кетди.

Утовда чол билан Азизхон қолди. Чол ёнбошлаб: «қани, ўқи, болам», деди.

Азизхон шошилмай газета ўқишга тушиб кетди. У ўқирди. Аммо хаёли газетада ёзилган гапларга қўши-

либ канал қазиладиган жойларни кезарди. Бирдан унинг¹ ўша тарафларга боргиси, кетмоннинг белини букиб ер қазигиси, ҳаммани ҳайратда қолдириб иш кўрсатгиси келди. Борган сари унинг бу фикри қатъийлашиб борарди. Чол эса шошилмай чой ичар, ора-сира: «ня, ня, дуруст», деб қўярди.

Ташқарида келинчақлар Лутфинисани гапга солиб ҳиринг-ҳиринг кулишарди.

VIII

Куйганёр қадим-қадимлардан бери ёз кунлари гавжум бўлади. Миробод, Ҳаққулобод, Найман, Чинобод тарафлардаги деҳқонлар сувни шу ерда олади. Аслида Чинобод Қора дарё билан Норин қўшиладиган жойга яқин бўлса ҳам ҳаминша ташналик азобини тортиб келади. Икки дарё Чинободга бир томчи ҳам сув бермайди. Жуда пастликдан, суви у ёқда турсин, шабадасини ҳам тегизмай ўтиб кетади. Шунинг учун ҳам чинободликлар ўн беш-қирқ километр йўл юриб Куйганёрга сепоя ташлайди.

Эрта баҳордан то кеч кузгача чинободлик ва ҳаққулободликлар арава-арава шох-шабба судраб Куйганёр тарафга йўл оладилар. Кетма-кет шох судраб келаётган сон-саноксиз аравадан кўтарилган чанг Пойтуқдан кўринади. Дарёнинг ярмигача сепоя ташлаб шох босадилар. Сув кўтарилиб «Қипчоқ ариқ»қа чиқади. Кейин Сиза қишлоғини оралаб, неча жойдан бўғилиб, қанча жанжаллар, бош ёрилишларга сабаб бўлиб, аранг Чинободга етиб боради. Баъзан мироблар ярим йўлга етмай туриб, сепояни сув уриб кетади. Улар яна шох-шабба ортиб Куйганёрга қайтишади.

Куйганёрни бекорга «Мироблар бозори» деб аташмаган. Ёз бўйи эллик-олтмиш мироб бу ерда кўрпача қилиб ётиб олади. Уларнинг экин-тикинлари қишлоқ деҳқонлари бўйнида. Ўшалар чопиб, ўшалар экиб, суғориб, ҳосилни тайёр қилиб беришади. Бу ерда ҳар бир қишлоқдан иккитадан «ўлик мироб»¹ дарё билан олишиб, сувни Ерқул мингбоши қаздирган ана шу Қипчоқ ариққа оқизадилар.

¹ Улик мироб — сепояни қўриқлаб, бутун ёз мавсумини тўғон тепасида ўтказадиган мироб.

Куйганёр яқин атрофга самоварлари билан ҳам машхур эди. Дарённинг у бетида иккита, бу бетида ҳам иккита самовари бор. Шу самоварларнинг бири чинободлик сепоячилардан бўшамас, бири йўловчилар қўниб ўтадиган карвонсарой вазифасини ўтарди. Дарённинг ўнг бетидаги самоварни пойтуқликларнинг ўзлари очилган бўлиб, сўриларга ипак гиламлар тўшалган, чойнакниёлалари ҳам, якандозлари ҳам яп-янги эди. Унга умр бўйи самоварчилик қилиб оламдан ўтган Ғани кал деган машхур самоварчининг ўғли эгалик қиларди. Яна бири андижонлик Беркинбой ҳофизнинг самовари. Санъат аҳли, Андижоннинг зиёллари тез-тез келиб шу самоварга тушишади.

Куйганёр гузари кундуз кунлари сайилгоҳга айланарди.

Беркинбой ҳофизнинг самоварида андижонлик ҳофизлар йиғилиб балиқчиликлар билан басма-басга авжнинг энг юқорисига чиқишади. Пойтуқ, Тўрткўл, Чувама ҳофизлари уларни босиб тушишга интилиб, фақат катта авжда юришарди. Қассобларнинг қўллари қўлларига тегмас, баққолларнинг қўллари тарозидан бўшамасди. Деҳқонлар арава-арава қовун-тарвуз тўкиб, то пешингача сотиб бўлишарди. Икки новвойхонада иягини тангиб олган новвойлар кунга етти-саккиз қонунни ёпсалар ҳам етқизиб беролмайдилар. Ана шундай гавжум, қўшиққа, бозорга, шовқин-суронга тўлган Куйганёр кеч кириши билан бирдан сув қуйгандек жимиб қолади. Фақат пойтуқлик самоварчининг дўконнда тош фонарь милтирар, узоқ-яқиндан келган мусофир чойхўрларгина чивинга таланиб тамадди қилиб ўтиришарди. Бошқа самоварчилар отларини ҳам, сайроқни беданаларини ҳам пашшахонага қамаб вақтликкина уйқуга кирадилар.

Кўз очирмайдиган ғув-ғув чивинлару бақаларнинг тонг отар базми Куйганёрга ҳоким бўлади.

Бу ернинг халқи содда, дўлвор кишилар. Қувлик нима, алдамчилик нима билишмасди.

Мирободликлар шунча азоб-уқубат билан сув чиқазган жойларига қалампир экишади. Бошқалар қовун-тарвуз ўстириб катта даромад олганларида, улар бодринг экиб қошини йиғирма тийинга ҳам сотолмай қайтариб олиб кўчарга, молларига едиришади.

Куйганёр тўғрисида ажойиб афсона ҳам тўқиганлар.

Бир қипчоқ йигити оқёрлик Ойжамол деган қизга бишқ бўлиб ишқиди куйиб-ёнади. Йигит қипчоқ уруғидан бўлганидан қизнинг ота-оналари розилик беришмайди. Йигит Ойжамол ишқиди ўзини ёндиреди.

Ана шунинг учун ҳам бу ернинг номини ўша йигит туфайли Куйганёр деб аташган. Куйганёр қишлоғининг биқинида Ойжамол деган қишлоқ ҳам бор.

Аммо бу гаплар афсона, холос.

Куйганёр қишлоғидан Қора дарё ўтади. Дарё ўпирган қирғоқлар сонсиз жарликлар ҳосил қилган. Унда от минган кишини ҳам кўрсатмайдиган қамишлар ўсади. Ҳар йили баҳорда шоликор деҳқонлар жарликлардаги қамишларни куйдириб шолিপоя очадилар. Ана шундан қишлоқнинг номи «Куйган жар» деб аталган. Туркий тилларда жар сўзи кўпинча ёр сўзи билан алмашади. Андижон атрофларидаги Ёрбоши, Оқёр қишлоқларининг номлари ҳам аслида жар боши, оқ жар маъносини англатади.

Аммо куйганёрликлар ўз ойжамоллари, ўз куйган ёрларини фахр билан тилга оладилар.

Куз қирови тушиши билан самоварлар ётади. Куйганёр ҳувиллаб, файзсиз бўлиб қолади. Биттагина карвон саройда онда-сонда бирон йўловчи тунаб ўтади. Биргина мачит мезанасидан муаззиннинг уч маҳал нола қилгандек чақирғи эшитилади. Бу овозни кимсасиз жарликлар ютиб юборади. Шаҳардан чиққан овчиларнинг онда-сонда ўрдак галасига отган ўқлари ҳамма ёқни гумбирлатиб жим бўлади.

Куйганёр ёзни шовқин-сурон билан, қишни мудраб ўтказди. Бу одат неча юз йиллардан бери ҳеч қандай ўзгаришсиз такрорланиб келади.

Куйганёрнинг асрий жимлиги бирдан бузилди.

Энди Куйганёр бекатига аравалар сиғмас, минглаб араваларда кўч-кўронини ортиб келаётган йўловчилар бир дам қўниб ўтар, нима тўғридадир қизишиб тортишшарди.

Ҳамманинг оғзида Қора дарё, Норин, Учқўрғон деган гаплар. Куйганёрнинг ороми бузилди. Бир кунда минг-минглаб одам аравалардан юкни туширди. Қирқ аравада келган усталар ўттиздан ортиқ самовар, беш новвойхона, йиғирмадан ортиқ сартарошхона, ямоқчилик дўкони, аптека, медпункт қуришга тушиб кеттиди. Темир йўл ёқасига арава-арава кетмон, беллар, ломлар,

җамбиллар тахлаб ташланди. Яшил кўприкнинг ўнг тарафидан темир йўлга шахобча уланиб, қирғоқ бўйлаб ярим километрга тортиб борилди. Бу тарафларда ҳали ҳеч ким кўрмаган экскаватор исмли узун хартуми бор баҳайбат машина қалдираб келиб қирғоқда тўхтади.

Паровоздек тутун бурқситиб турган бу баҳайбат машина атрофида юзлаб одам ҳайрат билан қараб турарди.

Биров уни, полвон, деди. Биров, ерда юрадиган паровоз, деди. Яна бири, темир фил, деди.

Шу пайт гупиллаб поезд кела бошлади. Паровоз еру кўкни ларзага солиб қичқирди-да, вагонларни бири-бирига шарақлатиб уриб тўхтади. Вагонлардан кўрпа орқалаган, кетмон кўтарган кишилар туша бошлади.

Бугун эрталаб Фарғона область партия комитетининг пленуми бўлиб, унда ғўза парваришининг бориши ва Катта Фарғона канали қурилишини жадал бошлаш, иш бошлангунча ғўзаларни бешинчи чопиқдан ялпи чиқазиб олиш тўғрисида қарор қабул қилинган эди. Ўзкомпартия Марказий комитетининг биринчи секретари Усмон Юсупов пленумда катта нутқ сўзлаб, ғўзасини бешинчи чопиқдан чиқарганларга каналга бориб ишлашга рухсат берилганлигини айтган эди. Мана, пленумдан чиқибоқ поездга ўтирган фарғоналикларнинг дастлабки эшелони Куйганёрга етиб келди. Куйганёр халқи ҳеч қачон бунақа катта издиҳомни кўрмаган эди. Бир вақтлар Ерқул мингбоши ўғлини хатнага ётқизганда катта базм берган, базмга мингга яқин одам чақирган эди. Ушанда ҳам катта бедапояга ўттизга яқин сўри қурдириб, йигирма икки қозон тагига ўт қалатган эди. Ўттиз йилдан бери ўша тўйнинг таърифи тиллардан-тилларга ўтиб юрарди. Бугун эса канал, тўғон шарофати билан юзлаб чодир тикилди. Беш мингга яқин одам кўрпа-тўшагичи орқалаб тўғон қурилишига ҳашарга етиб келди.

Тўғон штаби келганларни жойлаштириш, кимнинг қаерда ишлашини, нима иш қилишини аниқлаш билан банд.

Майгир қишлоғи тарафда усти брезентли кул ранг енгил машина кўринди. Машина Беркинбой самоварчининг сўриси олдида тўхтади. Ундан инженер Белявский тушди.

Ўтирганларнинг кўпчилиги Белявскийни яхши танир эди. Бирпасда шивир-шивир гап бўлиб қолди.

— Ҳрис мироб келди.

— Сувтўра келдилар.

— Губрнинг сувчиси келди.

— Хайрият, ҳаёт экан. Уни бандаликни бажо келтирган деб юрар эдим.

Белявскийга бир чол яхна чой тутди. У пиёлани қўлига оларкан, чолга ҳазил қилди:

— Илимлик чол, тирик экансан-да, а? Мен сени ўлиб кетган, деб юрардим. Улмаи яхши қипсан. Манавунақа ишларни кўриб, кейин ўлсанг армонда кетмайсан.

Чол тишсиз оғзини очиб кулди.

— Атайини тўғон битишини кўрай, деб ўлмаи турибман. Битган куннинг эртасига ўлишга қарор қилдим.

Белявский пиёлани қайтариб бераркан, яна ҳазил қилди:

— Бу ишинг ҳам дуруст. Улсанг ўзим канал газетасига ўраб кўмиб қўяман.

Белявский «Илимлик» деб атаган чол асли учқўргонлик бўлиб, кейинчалик Урганжи қишлоғига келиб қолган. У ҳозир саксондан ошган бўлиб, ҳали ҳам хотини йўқ. У умрида тўрт марта уйланган, ҳар галгисда ҳам хотини икки-уч ой яшамай ташлаб кетиб қоларди. Кетиб қолган бир хотиндан: «Нега кетдинг, яхши одам эди-ку, эринг», деб сўрашганда у: «Кўёв илимлик экан, на иссиғи бор, на совуғи, мироблик қилиб баданидаги ҳароратни сув сўриб қўйипти», деб жавоб қилган экан. Ана шундан бери унинг асли номи унутилиб, «Илимлик» бўлиб кетган эди.

Сўрини тўлдириб ўтирганларнинг ҳаммаси сепоячи мироблар эди. Белявский улар билан кўп гаплашган. Фарғона генерал-губернаторлигида сув нозири бўлиб ишлаган пайтларда ҳам у мана шу мироблар билан борди-келди қилар, тўй-ҳашамларидан қолмасди. Белявский уларнинг ҳаммаси билан ўзига яраша муомала қилиб, унутилган лақабини эсга олиб, роса кулишди. Белявский кула-кула ниженерлар проект муҳокама қилаётган қишлоқ совети биносига қараб кетди.

Кўприк тепасида Азизхон билан Лутфиниса пайдо бўлди. Уларнинг икковлари ҳам эсанкираб, тишимсиз ўтаётган машина ва от-араваларга қараб туришарди. Айниқса Лутфиниса шовқин-сурондан эсанкираб қолган,

Азизхонни белбоғидан маҳкам ушлаганича сира қўйиб юбормас, юк машинаси ҳар сигнал берганда сапчиб тушар, кўприкнинг гоҳ у ёғига, гоҳ бу ёғига қочиб ўтишар, шофёрлардан кетма-кет сўкиш эшитишар эди.

Улар билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Қаёққа боришни, кимга учрашишни билишмасди. Иккови гуж-гуж одам ичида каловлаб чойхона ёнига келиб қолишди. Бу чойхонага ҳозиргина поездда Фарғонадан келган қурувчилар тўдаси қўнган эди. Бирни тугилган кўрпасини чатаноғи орасига олиб, бири тугунини бағрига босиб бошлиқнинг буйруғини кутиб ўтирарди. Азизхон биттасининг олдига бориб чўчиброқ сўради:

— Тоға, Тошлоқдан ҳам одам келганми?

Тунука чойнак жўмрагидан муздек булоқ сувини смираётган йиғит мўйловига томган сувни кафти билан артиб жавоб қилди:

— Тошлоқликлар келишмади. Қанал «Сув кесак», «Тоғни қишлоқ» тепасидан ўтаркан, ўша ерда ишлашадди, ука.

Азизхон, хайрият-э, деворишига оз қолди. Чунки агар тошлоқликлар бу ерга келгудек бўлса, Азизхон билан Лутфинисанинг яна қайгадир бош олиб кетиши керак. Акс ҳолда Акбарали уларни тинч қўймайди. Албатта Лутфинисани ундан юлиб олиб кетади. Катта жанжал кўтаради. Тошлоқликларнинг бу ёққа келмагани айни Азизхоннинг кўнглидагидек иш бўлган эди.

Азизхон нима қилишини билмай у ёқ-бу ёққа алаңлаб турган эди, кимдир билагидан шарт ушлади. У чўчиб орқасига ўгирилганда каттакон тарвуз қўлтиқлаб турган шофёр болани кўрди. Белявскийнинг шофёри энди озода кийинган, соқолларини ҳам олдириб бир чиройли йиғит бўлганди. Ундан гуп-гуп атир ҳиди келарди.

— Полвон почча, пуссатуна бўса битта чой ичмаъ-мизми?

Азизхон кўпдан қидириб юрган кишинини топиб олгандек, юз-кўзлари яшнаб кетди.

— Бўпти, бўпти, ошнажон. Ўзим сизларни қидириб келган эдим. Инженер тоғам, мени Куйганёрдан топасан, деган эдилар. Атайин у кишини излаб келдик.

Шофёр бола уларни эргаштириб ошхона тарафга юра бошлади. Бу ошхона штаб ходимлари учун қурилган бўлиб, эрта-азондан то қош қорайгунча очиқ эди. Ошпаз шофёр болани таниса керак, унинг имоси билан

учта косага лағмон сузиб, йўнилмаган тахтадан омонат ясалган стол устига қўйди.

Шофёр бола ташқарига чиқиб янгигина тандирдан узилган иссиқ нонни у кафтидан бу кафтига пуфлаб, ташлаб кириб келди. Нон ҳиди ошхона ичини тутиб кетди. Азизхон ҳам, Лутфиниса ҳам ўтган кечадан бери иссиқ овқат ейишмаганди. Шунинг учун ҳам олинг-олинг дейишга улгурмай косага қошиқ солишган, иштаҳа билан ея бошлаган эдилар.

Улар ҳали овқатланиб бўлмаган эдилар ҳамки, ташқарида шовқин-сурон эшитилди. Азизхон косани бўшатган бўлса ҳам, Лутфинисанинг имиллашини кузатиб турарди. Нима гап бўлди экан, деб ташқарига чиқди. Одамлар самовар томон жадал юриб боришарди. Лутфиниса ҳам чиқди. Шофёр бола уларга, сизлар бемалол айланиб юраверинглар, Филип тоға бўшаганларидан кейин сизларга нима қилишни айтадилар, деб ўзи машинани сояроқ жойга олиб қўйиш учун кетди.

Йигитлик ғурури билан ҳеч нарсадан тап тортмайдиган, қиз олиб қочиш аллақандай марднинг иши, деб билган Азизхон ҳозирча ночор эди. Худди ўргатилган айиққа ўхшаб ўргатувчисининг қамчисини кутиб турганга ўхшарди. Агар мусофирлик гарданида бўлмаганда, бу жойлар ва одамлар синашта кишилар бўлганда, у албатта бирон қилиқ қиларди. Ё биров билан муштлашарди, ё зўравонлигини кўрсатиш учун биронта дарахтни суғуриб отарди. Афсуски у, ҳатто келгинди итнинг ҳам думи чотига қисиклик бўлади, деганларидек, мўмингина бўлиб, ўз тақдирини кутарди. Тақдирин эса тасодифан чўл ўртасида йўлиққан рус инженерининг қўлида эди.

Улар тўдага эргашиб самовар тарафга юра бошладилар.

Новвойхонанинг томига чиқиб олган бир йигит граммфон карнайини оғзига қўйиб қичқирарди:

— Кимда-ким полвонман, деса Беркинбой Файзиевнинг самоварига бораверсин! Кимда-ким полвонман, деса Беркинбой Файзиевнинг самоварига бораверсин!

Самовар олдидаги ялангликка одам сиғмай кетган. Қўлчилик нима гаплигини билмай бир-биридан сўрарди:

— Тинчликми? Полвонлар нима қилишаркан?

— Кураш бўлармиш.

— Шу иссиқда курашга бало борми? Бошқа гапдир.

— Полвонда нима ишлари бўлиши мумкин? Хамир қордириб лағмон чўздирнармиди?

Шу топда даврани ёриб йўғон гавдали, бўйни қалинлигидан гардани бўртиб чиққан қора киши кирди. Унга қурилиш бошлиғи Тешавой Мирзаев, Белявский ва лойиҳалаш бошлиғи Азизовлар ҳамроҳ бўлиб келишарди. Ҳамма бирдан жимиб қолди. Тешавой Мирзаев ҳам, даврага кирган раҳбарлар ҳам ўтиришмади. Улар ҳозиргина мажлисдан чиққан эдилар.

Мирзаевни ҳамма танирди. Москвадаги Катта Кремль сарёида ўз ишлари тўғрисида гапираётганда Молотов луқма ташлаб «Чин агроном», деган ва унга Сталин қўшимча қилиб: «... ва ажойиб нотик» деб атаган эди.

Тешавой Мирзаев қўл кўтариб говурни босди. Оломон тинчигандан кейин у салмоқлаб гапира бошлади:

— Биродарлар. Ҳозиргина штаб йиғилиши бўлди. Эртадан бутун канал трассаларида ялпи иш бошлашга қарор қилдик. Икки юз етмиш километрлик канал трассаси бўйлаб бир юз олтмиш минг киши баробар иш бошлайди. Бу фақат Фарғона водийсидагина эмас, бутун ўзбек халқи тарихида унутилмас кун бўлади. Шунини яхши билингки, каналнинг ҳамма жойида иш бир хил эмас. Полвонларгина бажариши мумкин бўлган оғир участкаларимиз ҳам бор. Ўзкомпартия Марказий комитети ва республика ҳукумати номидан Усмои ота сизга қарата бир-икки оғиз ваъз айтишни лозим кўрдилар. Марҳамат, Ота, сўз сизга.

Усмои Юсупов дастрўмоли билан терлаган гарданини арта-арта олдинга чиқди. У каналнинг аҳамияти тўғрисида узоқ гапирди. Унинг нутқидан Фарғона водийсининг деҳқончилик тартиби, ер ва сув шароитини яхши билгани сезилиб турарди. У нутқининг охирида бугун кўтарилган халқ оқими канал қазишни қирқ беш кунда адо этишга аҳд қилганини, Куйганёр тўғони то канал битгунча сув ўтқазишга тайёр бўлиши кераклигини лўнда-лўнда қилиб гапирди.

— Биз бугун водий полвонларини алоҳида тўпладик. Беш юзга яқин полвон қурилишнинг алоҳида участкаларида ўз кучларини кўрсатишлари керак. Учқўрғон тўғони, Луғумбек шаршаралари ва ниҳоят Куйганёр тўғони сиз азаматларнинг билак кучингизга маҳтал бўлиб турипти. Канал қурилиши штаби полвонлардан

учта катта бригада тузишга қарор қилди. Учқўрғон участкасида ишлайдиган бригадага Логон канали қурилишида ном чиқарган машҳур полвон Дўнан Дўсма-тов, Луғумбек шаршара қурилишида ишлайдиган бри-гадага булоқбошилик Жўра полвон Ғойипов бошчилик қилади. Куйганёр тўғони қурилишидаги бригадага из-босканлик Али полвон бошчилик қилади.

Азизхон бир чеккада бу гапларни эшитиб ўтираркан, Юсуповнинг кейинги гаплари унинг ҳамиятига теккан-дек бўлди. Наҳотки Фарғонадан биронта полвон бўлма-са?! Фарғона полвонлари ҳали курашларда елкасини ерга тегизмай соврин олиб келган бўлса-ю, мана шундай улуг маъракада четда қолиб кетса!

Юсупов гапини тугатиши билан Азизхон ўрнидан турди.

— Мумкинми? Нега фарғоналик полвонлардан би-ронтаси бригадага бошлиқ бўлмади? Шунини тушунтириб берсангиз.

Усмон Юсупов ўрнига Тешавой Мирзаев жавоб қилди:

— Қизишманг, ука, Фарғона полвонлари Толқудуқ қумларини кесиб ўтадиган канал қурилишига юборил-ган. Улар ҳозир жазирама офтоб тигида қизиган қумлар орасида жонбозлик қилишяпти.

Олдинги қаторда ўтирган миқти Эш полвон пичинг қилди:

— Ука, Фарғона полвонлари сал мундоқроқ бўлади. Уйига яқинроқ жойда ишламаса, хотинини соғиниб қолади.

Бу гап Азизхоннинг жон-жонидан ўтиб кетди. Шарт бурилдию алоҳида курсида талтайиб бир ўзи ўтирган Эш полвоннинг тепасига келди.

— Яна бир марта айтинг шу гапингизни, Полвон ака.

Эш полвон уни писанд қилмай, ўтавер, ўтавер, деб масхарали илжайди.

Азизхон титраб кетди. Яктагининг енгини ҳам ши-мармай уни курси билан қўшиб шарт кўтарди. Пилди-раганча даврадан олиб чиқиб кетди-ю, кўча ўртасига отди. Курси синди, полвон тупроққа қоришди. Азизхон унга қарамади ҳам, қайтиб келиб ўз ўрнига ўтирди.

Оломон гуриллади. Бир полвон Эш полвон тушган жойга югурди. Белявский Азизхонга қараб, чакки қил-динг, болам, деган маънода бошини сарак-сарак қилди.

Кейин Йўлдош Охунбобоевнинг қулоғига нимадир деб шивирлади.

Бирпасда президиумдагилар орасида шивир-шивир бўлиб қолди. Аммо Эш полвон қайтиб даврага кирмади.

Тешавой Мирзаев полвонлар энди ўз ётоқларига бориб дам олишлари мумкинлигини айтиб, бригада бошлиқлари шу ерда қолишларини сўради. Ҳамма тарқади. Азизхон ҳам чиқиб кетаётган эди, бир йигит келиб Усмон ота сўраётганларини айтди. Азизхон катта одамлар билан умрида гаплашмаган эди. Тортиниброқ олди-га борди. У, албатта, ҳозирги қилган ишим учун дашном эшитсам керак, деб чўчиган эди. Юсупов уни кулиб қаршилади. Қўл олиб кўришар экан, унинг пишиқ жусасига, болаларча ийманиб турган кўзларига қаради.

— Қаерликсан, бола?— деди қизиқиб.

Азизхон Тошлоқнинг Зириллама қишлоғидан эканлигини айтди.

— Райимбердиннинг колхозиданми? Ҳа, дуруст. Ориятли йигит экансан. Тошлоқликларнинг бари шунақа. Бировга на сўзини беради, на ўрнини. Кўпчилик келдингларми?

Азизхон ийманиб икки киши келишганини айтди. Белявский унга қўшимча қилди:

— Қайлиғи билан келган, ота. Азамат йигит. Тўғон қурилишига ташлаймизми?

— Ўзидан сўрайлик,— деди Юсупов.— Қаерда ишлашни хоҳлайсан, бола?

— Қаерни лозим топсангиз, ўшақда ишлаганим бўлсин. Аммо лекин ишнинг энг оғирини беринг. Фарғоналикларнинг қанақалигини бир кўрсатиб қўймоқчиман.

Йўлдош ота Азизхоннинг ёш болаларча бераётган жавобидан завқланиб турарди. Келиб елкасига қоқди.

— Менга қара, ҳамқишлоқ. Акбаралининг синглисини тўй кунин олиб қочган сенмасмисан?

Азизхон индамай бошини эгди. Паст овоз билан деди:

— Гуноҳимдан ўтинг. Бир қошиқ қонимдан ўтинг, ота. Уша сиз айтган бола менман.

— Қиз қаерда?— деди Охунбобоев.

Азизхон кўпчилик орасида юзини яшириб ўтирган Лутфиниса тарафга ишора қилди.

Учқўрғонда ҳам худди шундай йиғин бўлиши керак эди. Раҳбарлар ўшаққа отланиб туришипти, гапни узоқ

чўзишмади. Юсупов Жўра полвонни чақириб Азизхон билан Лутфинисани унга топширди.

— Иссиқ-совуғи, ётиш-туриши сенинг гарданиягда. Булоқбошилиқлар ҳимматли бўлади. Оталиғинга ол. Бу болада иш кўп.— Юсупов Азизхонга қаради.— Уғлим, филдек кучинг бор экан. Бу кучни беҳудага сарф қилма. Юрт ишига сарфла. Юрт бир ҳимматингга ўн ҳиммат билан жавоб қилади.

Раҳбарлар машинага ўтириб Учқўргон тарафга йўл олишди. Кетаётган машина орқасидан қараб турган Азизхоннинг елкасига биров қўл ташлади. Азизхон ўгирилди. Жўра полвон эди.

— Қойил қилдинг, ука,— деди илжайиб,— Эш полвон лунжига шўр пахта боғлаб медпунктда ўтирипти. Ҳозир олдига борамиз. Ундан узр сўра. Ҳар қалай сен ёшсан. Шундоқ қил.

Азизхон қишлоқда шунча шўхлик қилиб умрида бирон марта узр сўрамаган эди. Келиб-келиб энди мутлақо нотаниш, унинг устига юртдошларини эрмак қилган кишидан узр сўрайдими? Азизхон қўлини кўксига қўйиб узр сўрашга боролмаслигини айтди.

— Унақа қилма, бола. Полвон халқи енгилган рақибини белидан олиб кўтариб қўяди. Таомил шунақа.

Азизхон бу одамнинг таърифини жуда кўп эшитган эди. У ёғи Жалолобод, бу ёғи Чимкентгача доврўқ солган бу полвон ҳали бирон марта даврадан елкасидан тупроқ қоқиб чиқиб кетмаган эди. Шундай одам ундан Эш полвондан узр сўрашни илтимос қиляпти. Азизхон ноилож кўнди. Унга эргашиб медпункт тарафга юрди.

Медпункт олдигаги скамейкада лунжи бойланган Эш полвон қайноқ кўк чой ичиб ўтирарди. У Азизхонга совуқ бир қаради. Кейин пиёлани ёнига қўйиб ўрнидан турди.

— Эш аканг ҳали бирон даврада бунақа шарманда бўлмаган эди. Аммо қойил қилдинг, ука.

Эш полвон шундай деб тагига босиб ўтирган янги, ҳали оҳори кетмаган тўнини олдию бир силтаб қоқиб Азизхоннинг елкасига ташлади.

— Бу сенга Эш акангдан эсдалик. Яша, омадингни берсин!

Эш полвон бошқа гап айтмади. Ҳеч кимга ҳеч нима демай тўпна-тўғри кўприк тарафга қараб кетди.

— Энди қайтмайди,— деди кимдир.— Емон изза бўлди. Шу кетганча қишлоғига кетди. Эшни билмайси-лар, ориятли полвон. Йиқилганим — ўлганим дейдиганлардан. Кетди энди, бечора.

То у кўздан йўқолгунча орқасидан қараб қолишди. У кетаркан самовар сўриларини тўлдириб ўтирган чой-хўрлар ундан кўз узишмас, ана йиқилган полвон, ана тупроққа қоришган полвон, деб шивирлашарди. Эш полвон бу гапларни эшитмаса ҳам сезарди. Шунинг учун бошини кўтармай, ҳеч қаёққа қарамай Қора дарё кўпригидан ўтиб борарди.

Азизхоннинг юраги жиз этиб кетди. Умрида биринчи марта қилган ишига пушаймон бўлди. Ич-ичидан куйинди. Аммо энди кеч эди.

Енида турган Жўра полвон ҳам Эшнинг бу аҳволдан таъсирланган эди. У индамай Азизхон билан Лутфинисани эргаштириб булоқбэшиликлар тушган қўра томонга юрди.

IX

Арслонбоб тепасида чақин чақиб еру осмонни ларзага солгудек момақалди роқ гумбирлади. Одамлар уйлари-дан чиқиб ана сел келади, мана дўл ёғади, деб ваҳимага тушиб қолишди. Аммо бир неча соат гумбирлаган момақалди роқнинг кучи сўниб, бемор йўталидек аста секинлаша бошлади. Одамлар хайрият, ёғиб берганда каналчиларни ташвишга солиб қўярди, деб хотиржам бўлишди. Аммо бу хотиржамлик кўпга бормади. Тоғ тарафдан йўлда учраган хас-хашакни кўкка кўтариб бўрон турди. Бўрон кучайгандан кучайиб тупроқни осмонга учирар, баланд кўтариб атрофга тўзғитарди. Узунлиги икки, икки ярим метрлик шох-шаббалар ҳам осмонда аэропландек учиб юрар, ҳеч нарсани кўриб бўлмасди, куёш тўзон ичида, осмон худди малла тўн кийгандек.

Табиатнинг бу телба ўйини бир соатдан ортиқ давом этди. Бет-кўзларини чанг қоплаган кишилар уйлари-дан, қўраларидан чиқа бошладилар. Ҳали тўзони босилмаган осмонга қараб турган бир чол дўнғиллади:

— Бошлаган ишимиз олло таолога ёқмади, чоғи.

Тўзон ичида чақа пулдек қорайиб кўринаётган куёшга қараб турган қўш белбоғли йигит шоша-пиша оғзидаги носини тупуриб жавоб қилди:

— Наоборот бўлади, отам, аксинча, наоборотига олло таолога ёққани бу. Худо ёрлақанган бандаларига раҳматини юборди. Худонинг ўзи канал қазिशга келолмаганидан пушаймон бўлиб шамолини юборди. Мана кўрасиз, икки ё уч кундан кейин дарёнинг суви яримлайди. Бу шамол тоғ қорини қотиради. Икки-уч кун эримай без бўлиб туриб олади. Сепояни ана ўшанда ташлаймизда, отам. Шунча ёшга кириб шуни ҳам билмабсиз-да, отецим.

Бу гапни айтган йигит Абдусамад мироб эди. У ўз умрини сув йўлларида, тўғонлар бошида ўтказган эди. Абдусамад мироб Қора дарё ва Нориннинг қутирган тўлқинлари билан олишиб қанчалаб сепоялар ташлаган, тошқинларга бас келган эди. Абдусамад область сув бўлимининг бошлиғи Сувтўра деб ном чиқарган инженер Белявскийнинг энг яқин маслаҳатчиси. Унча-мунча русча қўшиб гапириш унга Сувтўрадан юққан.

Шамолнинг сувга таъсири тўғрисидаги мулоҳазаси унинг кўп тажрибалари ва кузатишларидан келиб чиққан.

Бўрон турган кунни кеч пайти Куйганёр кўпригининг ўнг қирғоғига араваларда, машиналарда ёғочлар туша бошлади. Шамол қулатган дарахтлар илдири билан тракторда судраб келтирилди. Эртаси тонг пайтигача шох-шаббадан, ёғочлардан тоғ пайдо бўлганди.

Андижон тарафдан отлиқ сепоячилар кела бошлашди. Улар отларини саройга киритиб самоварга қўнишди. Сепоячилар орасида сўқоли кўксига тушган, саксон бўлмаса ҳам тўқсондан ҳатлаб ўтган бир чол ҳам бор эди. У битта чой ичдию қирғоқ бўйлаб юриб сув оқишини кузата бошлади.

У машҳур Ҳасан сепоячи эди. Ҳасан сепоячи шу узоқ умрида кўп дарёларга беш мингдан ортиқ сепоя қаданган, бутун водий сепоячиларига устозлик қиларди.

Чол ҳозир кексайиб қолишига қарамай сепоячилар қаторида от суриб Куйганёрга келди. У ҳозир қирғоқ бўйлаб бораркан, кўпириб, ҳайқириб оқаётган дарё билан гаплашаётгандек, куч синашга чоғи келиш келмаслигини чамалаётгандек кўринарди. Унинг қошлари чимирилган, хаёллари бўз йигит пайтларини изларди. У ўйларди: «Ким билади, бу менинг охири жангимдир. Бу жангда ким енгаркин? Аммо жанг чакана бўлмайди. Шу пайтгача бўлган жангларнинг энг зўри бўлади».

Чол жиндек хавотир оларди. Кексалик кучини кўрсатиб чап оёғидаги боди тез-тез қўзгаб, унча-мунча томири тортиб ҳам қўярди. Чол ана шундан нотинчроқ эди. У самоварга кўнглида қандайдир ғашлик билан келарди.

Беркинбойнинг самовари ҳар галгидек гавжум. Машҳур ҳофиз Жўра пистон ликоп билан катта ашула бошлаган. Ҳамма жим бўлиб унинг қўшиғини тингларди.

Пойтуқликлар самоварида гурра-гурра кулги кўтариларди. У ерга бир тўда Марғилон қизиқчилари тушган, Юсуф қизик, Охунжон қизиқлар ичак узди ҳикоялар айтиб ҳаммани кулдиришарди.

Майдон ўртасига машина келиб тўхтади. Ундан Сувтўра-Белявский билан Тешавой Мирзаев тушди.

Сувтўра яқинида турган одамга ҳам бақриб гапирарди. Чунки шаршараларда, тошқинларда, сув шовқинида мироблар билан кўп гаплашган. Шунинг учун ҳам қаттиқ гапиришга ўрганиб қолганди. Билмаганлар унинг бу одатидан аччиқланишарди. Ҳатто бир-икки жойда унга, гаранг эмасмиз, бунча шанғиллайсан, деб дашном ҳам беришган эди. Бир куни Шаҳрихонсой шаршарасида сувни нотўғри тақсим қилаётган миробга одати бўйича бақриб гапирганда у Сувтўрани қаттиқ ҳақорат қилган эди. Ушанда у:

— Губрга нозиклик пайтларинг ўтиб кетган. Бақирма. Э, губрнинг думи, генералнинг арзандаси!— деганди.

Сувтўра индамай қўл силтаб отига миниб кетаверганди.

Инженер Белявский минг тўққиз юз иккинчи йилда Петербург Ирригация институтини тугатганидан кейин Туркистонга юборилади. Фарғона генерал-губернаторлиги уни сув ишлари нозири қилиб тайинлайди. Ана ўшандан бери у гоҳ пиёда, гоҳ отлиқ бутун водийни кезади. Харобага айланган сув иншоотларини тиклашга бел боғлайди. Халқ миробларнинг узоқ асрлик бой тажрибаларини ўрганади. Кўп илмий ишлар ёзади. Унинг бу асарлари Петербург, Москвада нашр қилинади. Туркистон вилоятга газеталарида эълон қилинади.

Белявский жуда кўп мироблар, сепоячилар билан дўстлашади.

Революция бўлиб Фарғона музофотида совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейин ҳам Белявский ўз вазифасини давом эттираверади. Илгари чор Россияси амалдорла-

ри тасдиқламаган, пул харж қилишни истамаган лойиҳаларини қайта амалга ошириш учун қаттиқ бел боғлайди. Унинг нияти Учқўрғондан Норинни бўғиб, бутун водий бўйлаб катта бир канал ўтказиш эди.

Белявскийнинг «Асосий Фарғона канали» деган лойиҳаси билан марказдаги мутахассислар ҳам танишиб чиққан.

Партия ва совет аппаратларида уни жуда ҳурмат қилишарди. Халқ унинг ўша эски номи Сувтўра, Ўрис мироб номлари билан ҳам атай бошлайди.

Канал штаби уни Учқўрғон участкасига бошлиқ қилиб тайинлайди. Каналнинг бош тўғони ўша ерда, Норинда қурилади. Белявский Қора дарёга сепоя ташлашни кўзатиш, яхши сепоячиларни аниқлаш учун атайин келган.

Белявский машинадан тушиб дарров штабга кириб кетмади. Эски мироб ошналари, сепоячи дўстлари билан ҳазил аралаш саломлашиб ўтди.

— Ҳа, Чўтир мироб, омонмисан, Логонда думингди тутқазмаган эдинг, энди пахтангга сув керак бўпти-да.

У бужир йигитнинг қўлини қўйвориб, бошқа баланд бўйли озғин қора йигитнинг қўлини олади. Бу йигит асли шаҳрихонлик уйғурлардан бўлиб Шаҳрихонсойга жуда кўп марталаб сепоя ташлаган, ўзи икки марта оқиб аранг ўлимдан қолган эди.

— Омонмисила, охун, келдинглами? Буни Қора дарё дейдила. Қимиз совутадиған Хўтан ариқ Анжанда қолди.

Бу уйғур мироби жуда жаҳлдор, бировнинг гапига кирмайдиган йигит эди. Бошқа одам тўғри маслаҳат берса ҳам ўзиникини маъқулларди. Фақат Белявскийга гап қайтаролмасди, холос.

У бир кунни Шаҳрихон гузаридаги самоварда чой ичиб ўтириб оёғига кирган тиканни пичоғининг учи билан қидираётган эди. Эрмакталаб чойхўрлар унга тегажаклик қилиб маслаҳат бера бошлайдилар.

— Э, охун, сал берироғидан кавланг.

— Тикан сал юқориқоқда.

— Унг тарафни кавланг, охун.

У, ишингла бўлмасин, деб ўзи билган жойни ковлайверади. Эрмакталаблар бўш келишмайди.

— Бу ёғини кавланг!

— У ёғини кавланг!

У жаҳли чиққанидан пичоғини ғарч-ғарч қилиб тово-
нига икки-уч марта тиқиб ташлайди. Товонларидан қон
оқаркан, чойхўрларга қараб қичқиради:

— Бўлдими? Тинчидинглами?

Ана шундан кейин у икки-уч кун кўчага чиқмай оё-
ғига латта боғлаб ётади.

Белявский ўша воқеани эслатмоқчи бўлди.

— Охун, тўғон битмай оёққа латта боғлаб қочмасинла.

Ҳамма гуриллаб кулди.

Ана шундан кейин Белявский штаб тарафга ўтиб
кетди.

Сўриларни тўлдириб ўтирган чойхўрлар суҳбат мав-
зуини ўзгартириб Белявскийни таърифлай бошладилар.

Унинг оқ подшо вақтида ҳам камбағалга қайишгани,
миробларнинг қора шўрвасини ирганмай ичгани, тўйлар-
га совға-саломлар олиб маржаси билан келгани, жано-
заларга қатнашиб тобут кўтаргани борми — ҳамма-ҳам-
масини гапира бошладилар.

— Ўрис бўлса ҳам ўзбекдай, кофир бўлса ҳам мусул-
мондай ўрис.

— Қизини ўзбекка бергањ. Неварасининг отини, худо-
нинг қудрати билан Ойпошша қўйипти. Ановини қа-
ранг-а...

Кўприк тепасида енгил машина кўринди.

— Усмон отанинг машинаси, — деди кимдир.

Ҳамма ўша тарафга қаради. Машина чойхоналар ора-
сидан секинлаб ўтди. Машинада Усмон Юсуповнинг ўзи
йўқ эди. Орқа ўриндиқда кўзойнакли қирра бурун йигит
билан ўттиз ёшлар чамасидаги оппоққина йигит ўтирарди.

— Уҳ! — деб юборди бир йигитча. — Фафур Фулом-ку.
Енидагиси ким бўлди?

— Танимадингми, Ҳамид Олимжон-ку.

Фафур Фулом шофёрнинг елкасига қўл ташлаб тўх-
ташга ишора қилди. Машина тол соясига келиб тўхтади.
Икки шоир машинадан тушиб тўппа-тўғри Беркинбой
ҳофизнинг чойхонасига қараб юра бошлашди. Ҳофиз қў-
лидаги чойнакни сўрида қолдириб улар истиқболга
югурди.

Чойхўрлар икки шонрдан кўз узмай кузатиб турар-
дилар. Фафур Фулом ўз одатича ўнг елкасини чапанлар-
ча сал кўтариб, ўнг оёғини ерга қаттиқроқ уриб борарди.
У дўсти машҳур Ҳофиз билан бел олиб кўришгандан ке-
йин Ҳамид Олимжонни унга таништирди.

— Танишинг, Беркинбой ака, Ҳамид Олимжон деган шоир шу йигит бўлади.

— Биламиз, биламиз, ўзларини кўрмаган бўлсак ҳам шеърларини кўп ўқиганмиз. Қани, келинглар. Битта чой қилиб берай.

Ғафур Ғулом ундан узр сўради. Луғумбекда Ота уларни кутаётганларини айтди-да, машинага қараб юра бошлади.

— Дарёга сепоя ташлайдиган пайтда шу ерда бўламиз. Ушанда Ўзган гуручидан жувоз ёғида битта анжанча палов қилиб берасиз.

Шоирлар машинага чиқиб жўнаб кетишди.

Кимдир, «Ғафур Ғуломнинг бурни катта экан-а», деди. Бошқаси қўшимча қилди:

— Ҳамид Олимжоннинг қулоғи катта экан.

Шу кунни кечгача кўприкдан гоҳ енгил машина, гоҳ автобус, гоҳ юк машина тўла одамлар ўта бошлади. Унда машҳур артистлар, созандалар, рассэмлар ўтиришарди.

Ҳамма улар орасидан Ҳалимахоними қайси, Тамарахоними қайси, деб бир-бирларидан сўрашарди.

Куйганёр худди каттакон вокзалга ўхшарди. Одам тинмасди. Бу ердан ўтганнинг ҳам, қўниб қолганининг ҳам сон-саногини йўқ.

Куйганёр Куйганёр бўлиб ҳали бунақа сайилни-ю, бунақа маросимни кўрмаган эди. Самоварчиларнинг қўли қўлига тегмас, чойхоналардан ҳофизларнинг қўшиғи, созандаларнинг машқлари тинмасди. Сомсапазлар, мантипазларнинг шовқин-суронлари, хотин-халаж, болталарнинг шовқини қўшиқни ҳам босиб кетар, яшил кўприк устидан еру кўкни ларзага солиб цемент, ёғоч, темир ортган поезд қалдираб ўтиб қоларди.

Х

Азизхон ётиш-туришидан кўнгли тинчиб гузарга бемалол, беташвиш чиқадиған бўлиб қолди. Жўра полвон уни қўшариқлик Орзихон ая деган кампирнинг уйига жойлаб қўйди.

Орзихон ая ёлғиз қизини шаҳарлик Эргашвой деган парк директорига берган, ўзи каттакон ҳовлида ёлғиз яшарди.

Лутфиниса кампир билан бирпасда апоқ-чапоқ бўлиб

кетди. Жўра полвон ҳовлига аравада ун-гуруч, қовун-тарвуз тушириб берди.

Азизхон энди хотиржам. Кўнгли тинч. Эртадан Жўра полвон йигитлари билан Луғумбекка кўчади.

Кунлар ҳам ниҳоятда исиб кетди. Минг-минглаб кишилар офтобда қорайиб кетмон чопишар, тош орқалашар эди. Сон-саноқсиз замбиллар пастдан юқорига тупроқ ва тош билан интиларди.

Айниқса Куйганёр тўғони қурилишида кечаю кундуз иш тинмасди. То тэнг саҳаргача прожекторлар дарё ичи, қирғоқларни кундуздек ёритиб турар, тракторларнинг шовқини, одамларнинг у қирғоқдан-бу қирғоққа қараб бақириб-чақиришлари қишлоқларга ҳам эшитилар эди.

Дарё оқими тарафлардаги шолли тизза бўйи бўлиб қолган, пашша-чивинлар куни билан офтоб тигида ишлаган қурувчиларни кечаси ухлатмасди. Офтоб куйдирган елкалар ачишар, пашша чаққан ерлар жон-жондан ўтиб кетарди. Эрталабгача қабарган баданни қашиб ухламай чиққан қурувчилар нонушта пайтида ҳам мудраб ўтиришар, трассага чиққандан кейингина ишга қизиқиб уйқу-сизликни унутардилар. Аммо чивин чаққан ерлар исиз қолмасди. Каналчилар орасида безгак пайдо бўла бошлади. Ана шундан кейингина юзлаб врачлар, санитарлар уйма-уй, палатама-палата юриб қурувчиларга мажбуран акрохин таблеткасини ичира бошлашди.

Азизхон икки-уч кундаёқ катта-кичикнинг оғзига тушиб қолди. Кечқурунлари ишдан бўшаб гузарда чой ичишга чиққанда сўрининг юқорисидан жой бўшатадиган, чойхўрлар уни бир-бирларига имлаб кўрсатадиган бўлиб қолишганди. Азизхон бундан завқланар, юриши ҳам аллақандэй бошқача, ғурурини қанча яшираман деса ҳам гап-сўзларидан биллиб турарди. Лутфиниса ҳам Орзихон ая билан ишга чиқиб замбилда тупроқ таширди. Азизхон билан кечқурун кўришарди-ю, чарчаганидан дарров ёта қоларди.

Бугун Азизхон қош қораймай ишдан қайтди. Ҳаво дим эди.

Куйганёрнинг табиати бошқа жойлардан фарқ қилар эди. Кундузи офтоб ҳаддан ташқари қиздирарди. Кечга яқин шамол ётиб, ҳаво дим бўлади. Дарахтларнинг учлари қимирламай тек қотади. Ана шу пайтда чивинлар сру кўкни тўлдириб ғинғиллаб, жондор борки бир чақиб ўтмасдан қўймайди. Ҳатто отлар ҳам безсвта бў-

либ нўхтани узиб қочади. Фақат бефаҳм сигирларгина маъраб ётаверади. Хўроз бир чақиргандан кейингина салқин шамол бошланади. Чивин зотини битта қўймай учириб кетади. Қирғоқлардаги қизиган тошларни пуфлаб совутади. Саратон оқшоми бўлишига қарамай қалин кўрпа ёпиниб ётмаган киши совқотади. Тошкентдан келган лектор «Ойда ҳаёт борми?» деган мавзуда лекция ўқиб: «Ойда кечаси юз градус совуқ, кундузи юз градус иссиқ бўлади», деганди. Куйганёрни ҳам ойга ўхшатса бўлади. Кундузи ҳаддан ташқари иссиқ, кечаси чидаб бўлмас совуқ.

Азизхон белбоғи билан ўзини елпиб кириб келганда Лутфиниса кир чайқаб ўтирган эди.

— Ия, мендан олдин келибсан-да,— деди Азизхон ажабланиб.

— Бригадамизни бошқа участкага ўтказишяпти. Бу ердаги топшириқни бажариб бўлдик.

— Узоқроқмасми, ишқилиб?— деди у қизиқиб.

Лутфиниса янгигина синкали сувдан чиққан кўйлаklarни дорга ёяркан: «билмасам», деб қўйди.

— Ювиниб ола қолинг, пақирда сув иситиб қўйганман.

Лутфиниса кружкада сув қуйиб турди, Азизхон оёғини кериб туриб ювина бошлади. Шу пайт ташқаридан кимнингдир чақирган овози келди. Лутфиниса кружкани пақирдаги қалқиб турган сувга ташлаб ташқарига чиқиб кетди. Зум ўтмай қайтиб кирди.

— Сизни бир киши сўраяпти.

— Қанақа киши?

— Танимадим, қоронгида бетини кўрмадим.

Азизхон елкасида сочиқ билан артина-артина йўлакка юрди. Анчадан кейин бир нотаниш кишини эргаштириб кирди. Лутфиниса тош фонарни ёқиб айвон даҳанига қўйгандагина уни таниди. Бу — Эш полвон эди. Бемаҳалда бу киши нима қилиб юрипти? Лутфинисанинг кўнгли гаш бўла бошлади.

Эш полвон анча сўлиб қолган, илгариги ғурури йўқ, бошини эгиб гапини нимадан бошлашини билмай, этигининг учи билан ер чизиб ўтирарди. Охири у бошини кўтариб Азизхонга қаради.

— Ука, сенда икки оғиз гапим бор эди.

Азизхон унга, қулоғим сизда, деган маънода қаради.

— Йўқ, йўқ, ука, холироқ жойда айтадиган гап.

Азизхон Лутфинисага сен чиқиб тур, гапини эшитайчи, дегандек қаради. Лутфиниса уларни ёлғиз ташлагиси йўқ, бу одам яхши ният билан келмаган, деб гумонсирарди. Унинг қимирламай ўтиришини кўриб Азизхон яна деди:

— Сен бир айланиб кел. Биз гаплашиб олайлик.

Лутфиниса норози қиёфада уйга кириб кетди. Азизхон Эш полвонга яқинроқ сурилиб ўтирди.

— Қани, эшитайлик, ака.

Эш полвон дарров гап бошлолмади. Анча чайналиб ўтирди. Йўталди. Бир-икки журъатсиз қараб, хижолатли илжайиб қўйди.

— Укажон, гапларимни малол олмайсан. Уша кунги воқеадан бери қишлоққа боролмай юрибман. Каналга ҳам келолмадим. Атайин қошни қорайтириб, эл кўзидан яшириниб бемаҳалда олдингга келдим. Сен ҳали ёшсан, билмайсан. Йигит кишининг боши эгилгунча ҳўкизнинг бўйни синсин, дейдилар. Менинг бошимни сен эгиб қўйдинг. Эш акангнинг елкаси яқин орада ер искамаган эди. Мени ўлдирдинг, бола.

Эш полвоннинг кўзларидан дувва ёш оқиб кетди. Ориятидан бошини тескари ўгириб белбоғини ечди. Кўз ёшларини арта бошлади.

— Ўлдирдинг мени, бола, ўлдирдинг...

Азизхон ғалати аҳволга тушди. Нима қилишини билмас, уни юпатгудек бирон сўз тополмасди. Қап-қатта одам, унинг устига елкаси ер кўрмаган донгдор полвой ҳўнг-ҳўнг йиғлаб ўтирса, жуда хунук бўларкан. Азизхон шундоқ мағрур одамни букиб, дунёни кўзига қоронғи қилиб қўйганидан хижолат чекарди. Бирон нима билан кўнглини кўтариш қўлидан келсайди, у албатта иккилапмай қиларди. Нима қилиш керак? Азизхон елкасига қўлини қўйиб ачиниш сўради:

— Нима қилсам бўлади, Полвон ака, нима қилсам кўнглингиз жойига тушади?

Полвон ёшли кўзларини унга қадади.

— Биттагина йўл бор. Жон ука, илло-билло йўқ демайсан. Сени ҳеч ким танимайди. Таниганда ҳам айб қилмайди. Эртага Урганжининг майдонида Тамарахоним канситидан кейин Жўра полвон даъвошилигида кураш бўлади. Сенга талабгор бўлиб чиқаман. Йиқилиб берасан. Жон ука, агар шундоқ қилмасанг, ўзимни ўзим чавақлаб ташлайман. Бола-чақамнинг уволига қоласан.

Азизхон жаҳл устида ўрнидан туриб кетди. Эш полвон ҳам турди. У бошлаган гапни совутмай босиб тушмоқчи бўлди.

— Нима десанг берай. Хўп де..

Унинг гапи оғзида қолди. Азизхон тутақиб ўдагайлаганча унинг даҳани тагига келди.

— Мени ким деб ўйладингиз? Мен сиз айтган номардлардан эмасман. Кучингиз бўлса, марҳамат, майдонга чиқинг, беллашамиз.

Эш полвон довдираб қолди:

— Укажон, ҳеч бўлмаса ажрим қилмай тенг куч билан ажрашайлик. Хўп дегин.

Азизхон ўйланиб қолди. Эш полвоннинг аҳволи оғир эди. Агар унинг гапига кирмаса, ўзини ўзи бир бало қилиб қўйиши ҳеч гап эмасди. Авзойи бошқача. Ўзини чавақлашдан тўймайди. Азизхон полвонларнинг табиятини яхши билади. Даврадан бошини эгиб чиқиб кетган кўп полвонлар юртни ташлаб бегона элларда сарсон-саргардон юрганларини билади. Ҳатто ўзини осиб қўйганлар тўғрисида кўп эшитган. Азизхон сал шаштидан тушди.

— Бўпти,— деди у, бўлар иш бўлди, дегандек қўл силтаб.— Майли. Сиз айтганча бўлсин.

Эш полвон унинг икки елкасидан ушлаб кўксига босди.

— Раҳмат, ўғил бола йигит экансан. Давралардан бесоврин қайтулик қилмасин сени. Гап битта, а?

— Ўғил боланинг гапи битта бўлади,— деди қатъий қилиб Азизхон.

Эш полвон уни дуо қилиб чиқиб кетди. Аммо Азизхон анча пайтгача ўзига келолмай ҳовли бетида у ёқдан-бу ёққа бориб-келиб турди. Бўлиб ўтган гапларнинг барини Лутфиниса эшитиб турган эди. Азизхон тўғри қиялтими, ё адашдимми, деб мулоҳаза қиларди у.

Азизхон кечаси кўкка қараб ётаркан ўйларди: Эш полвон менга талабгор бўлиб чиқади. Кураш ажрим бўлмайди. Хўш, ким ютган бўлади? Талабгор бўлиб чиққан киши енголмаган бўлади. Демак, мен ютган бўламан.

Азизхон энди хотиржам бўлиб ухлаб қолди. Аммо эртаси у тўғонда тош таширкан, одамларнинг гапи қулогига чалинди.

— Эш полвон талабгор бўлиб чиқармиш. Азизхон

кўнармикин? Агар кўнмаса кураш қондаси бўйинча энгилган бўлади.

Азизхон бу гапдан кулибгина қўя қолган эди. Гап тагида гап бор экан. Бу концерт пайтида маълум бўлиб қолди. Икки йигит уни имлаб четга, тут тагига олиб келди. Қараса иккови ҳам пичоқ яланғочлаб турипти. Азизхон заррача ҳам чўчимеди. Гапнингни айт, деб ўқрайди.

— Эш полвонга йиқилиб берасан. Агар йўқ десанг, хозир тамом қиламиз.

Азизхон кулди. Бу кулги йигитларнинг ҳамиятига тегди.

— Йўқми?

У эпчиллик билан бирининг иягига мушт туширди, иккинчисининг пичоқ ушлаган қўлига этигининг учи билан тепди. Пичоқ учиб кетди.

— Қўрқадиган номардни бошқа жойдан изла. Бориб полвонингга айт, кечаги гап — гап.

У шундай дедию концерт кўраётганлар даврасига кириб кетди. Азизхон концерт пайтида ҳам титроғи босилмай лабини тишлаб, мушт тугиб ўтирди.

Ниҳоят концертнинг сўнгги номери олдидан кураш бўлиши эълон қилинди. Скамейкалар доира шаклида қўйиб чиқилди. Ўртага каттакон брезент палос ёзилди. Уч қават белбоғ бойлаган Жўра полвон Ғойибов белидан пастини у ёқ-бу ёққа олифта силтаб ўртага чиқди. У бугунги курашда каналда ишлаётган Андижон, Наманган, Фарғона, Исфара полвонлари қатнашишини айтиб, уларни номма-ном чақирди. Улар орасида Фарғонанинг Зирилламасидан келган ёш полвон Азизхоннинг ҳам номини айтиб чақирган эди, Азизхон давра ўртасига чиқмади. Жўра полвонга қараб, шаттаман, деган ишора қилиб қўйди, холос. Жўра полвон кураш шартларини айта бошлади.

— Бир марта йиқитганга қўнғироқли соат, икки марта йиқитганга битта патифон, «Рўмолим» пластинкаси билан. Пластинкани шу қўшиқни ижро қилган Тамарахоним опамизнинг ўзлари тақдим қиладилар. Уч марта йиқитган ё бир марта йиқитиб талабгор чиқмаган полвонга битта «Украина» велосипеди соврин берилади.

Давранинг олдинги қаторида полвонлар чопонларини тагларига босиб талабгор кутиб ўтирардилар. Одат-

да курашни бошлаб олиш қийин. Ҳадеганда ўзи отилиб чиқиб мен тушаман дейдиганлар кам бўлади. Полвонлар рақибим ким бўларкин, деб жимгина ер остидан халойиққа қараб ўтиришипти. Эш полвон анча ташвишли кўринарди. Журъатсизлик билан давра аҳлига кўз югуртириб ундан рақибни Азизхонни изларди. Азизхон ҳам боя жаҳл устида тугилган муштини ёзишни ҳам унутиб, ундан кўзини узмай турибди.

Жўра полвон даврани бир айланиб Азизхоннинг олдига келди. Эпчиллик билан билагидан ушлаб ўртага тортди. Азизхон нима бўлаётганини билмай силкиниб ўртага тушди.

— Заркентнинг Зириллама қишлоғидан чиққан ёш полвон. Талабгор борми?

Унинг жуссаси у қадар кўзга ташланмас, бир қарашда полвон эканлиги билинмас эди. Полвонлар унга бепарвогина қараб қўйишди. Эш полвон ўрnidан туришга чоғланаётган эди, даъвошилардан бири ўртада ўтирган миқти гавдали, қоп-қора, кўкси аёлларникига ўхшаган ўрта яшар бир полвонни турғизди. У Азизхонни инсанд қилмай илжайиб қаради. Унинг бу қарашида, чайнамай еб қўяман буни, нима қиласизлар ёш болани увол қилиб, деган маъно барқ ўриб турарди.

— Қалай, тушасанми?— деди Жўра полвон Азизхонга.

Азизхон бўпти, деди. Икки тарафнинг даъвошиси белбоғларни бойлаб тугунини орқа тарафга ўтказиб икковини бел олдириб қўйишди. Қора полвон жуда бепарво эди. Болани бир кучантирай, мард бўлса кўтариб кўрсин, деб қўйиб бермоқчи бўлди. Азизхон ортиқча мулозаматни билмас, қайси тарафдан ўнг келса ўша тарафга отадиган полвончалардан эди. У бир силкиниб Қора полвоннинг белини тортиб қолди. Полвоннинг, их, енинг, бола, деган овози қулоғига киргандек бўлди. Азизхон парво қилмай бир интилиб уни тизза бўйи кўтардию айлантриб ўтирмай давра ўртасига обориб оёғини ерга тегизмай туриб босди. Қора полвоннинг икки елкаси ерга қадалди-қолди.

Жўра полвон Қора полвоннинг чангини қоқиб, Азизхонни белидан олиб икки марта кўтариб қўйди-да, даврага қараб, Азиз полвон енгди, деб эълон қилди. Қора полвон ҳеч кимга қарамай даврадан этак силкиб чиқиб кетди.

Жўра полвон Азизхонни билагидан ушлаб давра айлантира бошлади. Одамлар унга пул узата бошлашди. Азизхон қип-қизариб кетди. Умрида у бунақа қилмаган эди. Жўра полвоннинг қўлидан юлқиниб чиқиб жойига ўтирмақчи бўлди. Бир чол йўлини тўсиб чиқди.

— Жинни бўлма, болам. Бу курашнинг таомили. Олмасанг халойиқни хафа қиласан.

Азизхон унинг гапига қулоқ солмай четга бориб ўтириб олди. Аммо ўртага пул кўтариб тушаётган йигит-ялангларни қайтариб бўлмасди. Жўра полвон бир чорси пулни унинг олдига келтириб қўйди.

— Бу она сутидек ҳалол.

Азизхон уятдан бошини эгиб қимирламай турарди.

Даъвоши кураш узоқ чўзилмаганидан ёш полвон ҳали чарчамаганлигини биларди. Унга яна талабгор сўради. Бу гал биров, мен, деб чиқмади. Азизхон галаба нашъасини сурарди. Энди унинг боқишлари ҳам, ўртада лапанглаб юришлари ҳам бошқача эди. Бутун тақинчоқлари билан давранинг олдинги скамейкасида ялт-юлт қилиб ўтирган Тамарахонимга қараб, салом бергандек илжайиб қўярди.

Полвонлар бир-бирларини туртиб сен чиқ, сен чиқ, деб шивирлашарди. Бутун Фарғона водийсига Ёғоч полвон деб ном чиқарган, саксовулдек танлари бужмайиб кетган новча полвон бир қўли билан ерга тиралиб, ё пирим, деб ўрнидан турди. Давра аҳли бирдан уҳ тортиб юборди. Томошабинлар бу полвонни яхши билишарди. Шунинг учун ҳам ҳар ер-ҳар ердан овоз чиқа бошлади:

— Ҳой Ёғоч, тенгинг билан туш. Кунинг ёш болага қолдим?

— Эссиз шундоқ гавда. Қўй-е!

— Кенжа ўглинг тенги бола билан беллашгани уялмайсанми?

Аммо қатор ўтирган полвонлар уни ишқаб, қайтмасликка ундашарди.

— Бир жиғини эзиб қўй бу тирранчани. Чиранчоқлик қиляпти. Бузоқнинг югургани сомонхонагача. Иккинчи кураш тушмайдиган қилиб, белини қирсиллатиб қўй.

— Бу гапларни Азизхон эшитиб турарди. Кўнглида шу мақтанчоқ билан беллашсам ҳам беллашаман, беллаш-

масам ҳам беллашаман, деб аҳд қилди. Шундан кейин, бас, даврадан обрўйим борида чиқиб кетаман.

Жўра полвон Азизхондан розимисан, деб сўради. Азизхон бош ирғаб, хўн, деди. Одамлар икки тарафга бўлинишди. Биров тушмасин деди, биров тушсин деб шовқин кўтара бошлади. Боя пул йиғишдан қочма, деган чол ўрнидан туриб қўлини пахса қилганича Жўра полвон томон бақриб келарди:

— Эсинг борми, Жўра. Болани майиб қилмоқчимисанлар?

У шундай деб Азизхоннинг олдига келди, ҳе йўқ, бе йўқ, уни туртиб даврадан чиқара бошлади. Азизхон кўнмади. Одамлар орасидан, қўйиб беринглар, боланинг ўзи туриб беряпти-ку, деган овозлар чиқа бошлагандан кейин чол бошини сарак-сарак қилиб ўрнига бориб ўтирди.

Азизхон Ёғоч полвоннинг курашини Марғилон боғида кўрган эди. Унинг бўйи, қўллари узун бўлганидан рақибига белини бермай даврада узоқ олиб юрарди. Бу полвон кўпинча қўлининг узунлигига ишонарди. Азизхон бўлса унинг елкасидан келар, қўллари ҳам калтагина эди. Бу полвонни фақат куч билан, айниқса билак кучи билан олиш мумкин эди.

Икки томоннинг белбоғи текширилиб бел олиштиришди. Даъвошилар орқага чекиниб икковини қўйиб беришди.

Ёғоч полвон Азизхоннинг белбоғини билагига икки ўраб ўзидан салкам бир метр нарида ҳадис оларди. Азизхоннинг қўли эса унинг белбоғини биқин тарафдангина ушлаган эди. Даврада яна шовқин кўтарилди.

— Белини берсин, бу қанақаси!

— Белбоғни биқинининг орқасидан ушлатсин. Бу қанақа гирромлик!

Ёғоч полвон қиқираётганларга масхараомуз қараб илжаяр, бекорга бақиряпсизлар, ҳозир полвонингизни ҳам-хам қилиб қўяман, дегандек кўзини қисиб қўярди.

Полвоннинг қўли Азизхонни куч билан ўзига тортар, аммо бир қарич ҳам олдига силжитолмасди. Даврани икки бор ҳадис олиб айланиб чиқишгандан кейин Ёғоч полвоннинг пешаналаридан тер қўйилиб кела бошлади. Аммо Азизхон ҳамон сал букчайганича пайт пойлаб, оғирлигини у оёғидан бу оёғига ташлаб тебраниб уни давра бўйлаб судраб юрарди. Даврани тўрт айланишган-

да Ёғоч полвондан тер ҳиди бурқсиб кела бошлади. Бешинчи айланишда Ёғоч полвоннинг тўнидан Азизхоннинг қўлига тер нами сизиб чиқди. Азизхон ичида, Ёғоч полвон энди ҳолдан тойди, деб ўйлади-да, бутун кучини билагига олиб ўзига торта бошлади. Ёғоч полвон қанча кучанмасин белни орқага қайтаролмасди. Борган сари Азизхоннинг билагига михлангандек олдинга суриларди. Азизхон бир силкинди. Шу силкиниш Ёғоч полвоннинг эғини судраб, белбоғини Азизхоннинг кўкрагига олиб чиқди. Энди Азизхон чаққонлик билан худди болалар ўйнайдиган пилдироқдек давра ўртасида чир айлантириб отди.

Ҳали Ёғоч полвон ўрнидан турмай Эш полвон ўртага чиқди.

— Мен тушаман. Мен ҳам бир тушиб кўрай.

Давра гуриллаб шовқин сола бошлади.

— Тушма, бола! Бўлди! Чарчадинг! Иккитасини чархпалак қилдинг, етади!

— Ҳой, Эш, эсинг борми? Бир марта кўча ўртасига улоқтиргани каммиди?

Азизхон қизиқ бир ҳолга тушди. Агар курашмай деса Эш полвонга ваъда бериб қўйган. Тушай деса ўзи анча чарчаган, ундан ташқари Эш полвон атайлаб унинг чарчагини кутаётгани билиниб қолганди. Азизхон бир сўзли йигит. Сўздан қайтиш номардлик бўлади. Таваккал, нима бўлса бўлди, тушаман деб белбоғини қайта боғлади. Давра бирдан жимиб қолди. Ўз обрўси билан даврадан чиққани маъқул эди, деяганлар ҳам нима бўларкин деб қизиқиш қилишди.

Бу орада чаққон бир йигит давра айланиб узатилган сонсиз қўллардан пулларни олиб чорсига тугди. Лутфиниса ўтирган жойга келтириб қўйди. Лутфиниса уялганидан ерга кириб кетай дерди.

Эш полвон ясама одоб билан келиб икки қўллаб у билан кўришди. Кейин акаларча елкасига қоқиб, атай ҳаммага эшиттириб, балли азамат, деди. Кейин катта бўлгани учун унга белбоғини тутиб берди.

Азизхон белидан олди. Ҳали унинг кучи қанақа, бели қандай, эпчиллиги қандоқ, билмасди. Олдинги жанжал жаҳл устида бўлган иш. Уни ҳисобга олмаса ҳам бўлади. Ҳақиқий кураш бел олишганда бўлади. Азизхон бел олиб у билан баробар тебраниб бораркан, Эш полвон фирромлик қилмасмикин, деб ўйларди.

Куч синашиб даврани тўрт айланишди. Бу орада Эш полвон чарчадими, деб синаш учун бир-икки белидан тортиб қўйди. Азизхоннинг бели қотиб қолгандек на эгиларди, на букиларди. Икки марта кўтармоқчи бўлди, рақибни худди оёғига тош боғлагандек ердан узилмади. Бешинчи айланишганда Эш полвон уни енгилдан умидини узди. Азизхоннинг қулогига секин шивирлади:

— Ваъданг эсингдами, укажон?

— Эсимда, — деди Азизхон ҳам шивирлаб.

— Яна икки айланамизу ажрашамиз.

— Йўқ, Полвон ака, овора бўласиз. Бир ёқли қилмай ажралиш йўқ.

— Ваъдангни унутибсан-да, бола?

— Агар ўртага қўш пичоқ ораламаганда, ўлай агар, йиқилиб ҳам берардим. Номардлик қилдингиз. Энди мардликни сизга ўргатиб қўйганим бўлсин.

— Укажон, ёш экансан. Тўйингга қарашиб юбораман, Битта қўй мендан. Хоҳласанг нақ икки юз сўм бераман.

— Кам!

— Уч юз берай.

— Кам! Кам! Кам! — деди бақириб Азизхон.

— Секкироқ! Жинни бўлдингми! Хоҳласанг беш юз берай.

— Хўп! — деди Азизхон наъра тортиб.

У шу хўп дегандаёқ Эш полвонни тизза бўйи кўтариб олган, аэроплан паррагидек айлантира бошлаган эди. Зум ўтмай Эш полвонни ерга босди.

Эш полвон ётган ерида сўкинди.

— Номард, единг-а!

То Жўра полвон етиб келгунча давра улар устига ёпирилди. Азизхонни кўтариб кетишди...

Кураш тугаб, ҳамма ҳар тарафга тарқаб кетди. Эш полвон ўтирган ерида ўтираверди. Юрт олдида шу яқин орада икки марта мулзам бўлиш қаддини букиб қўйган эди. Бу тирранча бола ваъдасида турмади. Отаси тейги одами оёқ ости қилди. Ҳеч бўлмаганда, ажрим қилмай белбоғидан қўлини олганда ҳам бошқа гап эди.

Эш полвон оғир гавдасини бир қўлига ташлаб тираниб ўрнидан турди. Еғоч учларига илинган машъалалар ўчиб, сўхтасигина тутаб, қозон тағидаги кўйиндидек милтираб турарди. У аста-аста босиб катта йўл тараф-

га кета бошладн. Куйганёр самоварларидан қўшиқ, қийқириқ товушлари эшитилиб турибди. Кўприкнинг нарёғида — очиқ майдондаги «яшил театр» деб аталмиш жойда Тошкентнинг Ҳамза театри «Бой ила хизматчи»ни кўрсатяпти. Ҳамма ўша ёқда. Ҳозир курашдан тарқаганлар ўзларини самоварларга уришган.

Эш полвон кўпчилик орасига боришга бети чидамай йўл четида қаёққа боришини билмай турарди.

Қоронғи йўлдан икки-уч киши гаплашиб келишяпти. Товушидан уларнинг бири Али полвон эканлигини дарров билди. Али полвон кўп курашларда соврин олган чапдаст полвонлардан. Боя у ҳам полвонлар қаторида ўтирган эди. Нега у эски қадрдони Эш полвон енгилганида отилиб чиқиб, келгинди гўдакни ерга айлантириб урмади? Эш полвон шу топда бу қилмиши учун унга аччиқ-аччиқ гаплар айтиб, хумордан чиқмоқчи бўлди.

Али полвон шериги билан ниманидир қизишиб гаплашиб келарди. Бирдан Эш полвонга кўзи тушди.

— Эшмисан? Илма қилиб турибсан? Ҳали ҳам кетмадингми?

— Очиқ гўрга кетаманми?— деди Эш алам билан, — қойилмане сизга.

Али полвон унинг нимадан куйинганини дарров пайқади. Улганнинг устига тепган, дегандек гапига яраша жавоб қилди.

— Баттар бўл. Ҳарифининг кучини чамаламай бел олишадиган полвоннинг кўрадиган кунн шу.

Эш полвоннинг дами ичига тушиб кетди. Бир оз тил чайнаб турганидан кейин журъатсизгина жавоб қилди.

— Мен сизга ишонган эдим, Али ака. Мени-ку йиқитди. Нега сиз дик этиб тура қолмадингиз? Қасдимни оларсиз, деб ўйлаган эдим.

Али полвоннинг жаҳли чиқиб кетди.

— Сира эсинг кирмади, кирмади-да. Полвон деган бировнинг кучига ишониб кураш тушадими ҳеч жаҳонда?! Аввал мундоқ бир чамалаб кўр, чоғинг келса, ана ундан кейин даврага туш.

Эш полвон минғирлади.

— Эсингиздан, чиқибди-да, Али ака. Сиз курагингизни ерга ишқаб қайтган маҳалларда Усар бориб ҳарифингизни чапараста қилиб келарди-ку. Сиз шунақасиз, ўзингизни ўйлайсиз.

Али полвон билан Усар полвон Избосканнинг Тўрт-кўл қишлоғидан. Иккови ҳам кураш ҳадисини Али полвоннинг отасидан ўрганишган. Икковидан биронтаси курашда йиқилиб қолгундек бўлса, иккинчиси белни боғлаб, қайда кураш бўлса боради. Али полвон бор жойда ҳеч қачон Усар полвон даврага олдин тушмасди. Шунинг учун ҳам водий полвонлари Усарбойни «Запасной полвон» деб аташарди. Эш полвон шу гапларга ишора қилмоқчи бўлди.

— Э, ҳа, — деди Али полвон. — Бу бошқа гап. Шу гапни ўнг қулоғу чап қулоғинг билан эшитиб қўй. Мен ҳеч қачон арзон обрў олишга интилмаганман. Енгилшига кўзим етган полвоннинг белни тутмайман. Чогим келмайдигани билан беллашаман. Эшитганмисан: осилсанг ҳам баланд дорга осил, деган гапди. Сен бошқа, мен бошқа. Сен полвоннинг ҳолдан тойганини қидирасан. Мен кучга тўлганини. Усарбойни тилга олдинг. Усар ҳеч маҳал мени йиқитган полвонни менинг кўзим олдида йиқитмаган. Узи бориб, янги давра, янги томошабин олдида енгиб келган.

— Биламан, бу бола сизни ҳам чархпалак қилиб урарди. Шундан юрагингиз дов бермади.

— Эҳтимол. Лекин шуни билиб қўйки, бу бола ҳозир шер бўлиб турипти. Олдидан борсанг, олдингдан отади, ёнбошидан борсанг, ёнбошингдан отади.

Эш полвон очиқчасига ўтди.

— Тўғриси айтинг, Али ака, шу болани йиқита олармидингиз?

— Курашнинг бошидами, охиридами?

— Бу нима деганингиз? Тушунмадим.

Али полвон кулди.

— Чарчамасдан олдинми ёки чарчаб ҳолдан тойган пайтидами?

— Бари бир. Қайси пайтда бўлса ҳам.

Али полвон салмоқлаб гап бошлади:

— Биринчидан, чарчаган полвонни йиқитиш менинг таомилимда йўқ. Иккинчидан, у билан бел олишмасдим.

— Нега?— жаҳл билан сўради Эш полвон.

— Отамнинг маслаҳати ҳам, васияти ҳам шу бўлган. Мен ўн етти ёшимда худди шу полвонга ўхшаб бир даврада етти азамат номдор полвонни алла қилганман. Ишонмасанг, мана, Юсуфжон ака шу ерда. Бориб сўра, Юсуфжон ака ўша курашда қизиқчилик қилганди. Қан-

ча еовринну пуллар билан қишлоққа қайтганман. Отам раҳматлик совринга олган тўну пулларни орқалаб Марғилонга кетганлар. Йиқилган полвонларнинг елкасига ўша тўнларни ташлаб, боламни дуо қилингллар, сафларингда елкаси ер кўрмай юрсин, деб катта қозонда ош дамлаб едириб келганлар. Қайтиб келганларида мени олдиларига ўтқазиб бир гап айтган эдилар. Ҳали-ҳали қулоғимда жаранглаб турипти бу гап. «Э, нодон, улар сендан йиқиладиган анойи полвонлардан эмас, атайин йиқилиб беришган. Азбаройи орамизга битта навқирон полвон кирсин, деганларидан шундоқ қилишган». Ана, эшитдингми?

Эш полвон ҳамон ўжарлик қилиб ўз гапини маҳкам ушлаб турарди.

— Йўқ, менга айтинг, ундан йиқилармидингиз?

— Очигини билмоқчимисан? Йиқилмасдим. Йиқитардим. Агар шундай қилсам авжи кучга тўлган, кўзига дунё жилва қилиб турган, ғолиблик нашъасини сураётган бир навқироннинг бошини ҳам қилиб қўярдим. Ана шунинг учун тушмадим. Сен бўлсанг хафа бўлиб юрибсан. Менга қара, энди йиқилибсанми? Йиқилиб юрган полвонсан. Жа ориятинг зўр бўлса, узоқроқ жойда кураш туш. Йиқилганингни қишлоқдагилар билмасин. Зинҳор, базинҳор қишлоқда туша кўрма.

Эш полвон ундан тасалли топадиган бирон гап эшитмагандан кейин қўл силтаб, зарда билан жадал юриб кетди. Али полвон унинг орқасидан, нодон, нодон, деганича қараб қолди.

Азизхон кечаси бир қўлида будильник соат, велосипед эгарига патефон, унинг устига бир чорси пул қўйиб уйга қайтди. Лутфиниса ундан олдин етиб келган, унинг бу бемаъни полвонлигидан, айниқса пул йиғишидан аччиғи келиб, чойшабни бошига ёпиб ётиб олган эди. Азизхонни хонага кундек ёришиб кирганини кўриб чиройи очилди. Азизхон патефон қулоғини бураб ҳозиргина Тамарахоним ўз қўли билан берган пластинкани қўйди.

Ярим кечаси, ҳамма ширин уйқуда ётган саратон тунида «Рўмолим» қўшиғи янграрди. Лутфиниса туриб патефон мембрамасини кўтариб қўйди.

— Бўлди-е, одамлар ухляпти.

Азизхон ўзидан-ўзи кулар, ундан боя Тамарахоним ўпганда ўрнашиб қолган атир ҳиди гупиллаб келарди.

Мироббошининг гапи рост чиқди.

Бўрон бўлгандан икки кун кейин дарё суви пасая бошлади. Укириб, қирроққа сапчиб оқаётган дарё боши янчилган илондек аста ҳолдан кетди. Тун яримга борганда ўнг қиргоқ тағларидан лойқа очилиб дарё ўртага қоча бошлади.

Сепоячилар қиргоқда шай бўлиб туришинпти. Темир йўл тармоғи учун дўнг қўпораётган полвонлар ҳам ишни тўхтатиб шу тарафга келишган.

Соқоли кўксига тушган бир кекса яктагини ечиб, яланг оёқ, елкасида хода билан лойқага тушди. Соҳилдаги трактор фарасини ёқиб унга қаратди. Чолнинг оппоқ соқоллари янада оқариб кўринди. Бу Хирабек қишлоғидан келган, умрини сепоя ташлаб ўтказган Ҳасан ота Бўронбоев эди.

Чол лойқада тиззасигача ботиб тураркан, қиргоқдагиларга қараб қўлини фотиҳага очди.

— Қани, бир омин денглар. Юртимиз сувга сероб бўлсин. Сувга зор бўлиб ўтган ота-боболаримизнинг арвоқлари ёр бўлсин. Омин!

Ҳамма баробар фотиҳага қўл очди. Шундан кейин елкасига арқон, сим ўрамини ташлаган, хода, ёғоч, шохшабба қўлтиқлаган кишилар бирин-кетин сувга сакраб туша бошладилар.

Ҳасан ота учта ходанинг учини бирлаштириб бошқа сепоячилар кўмагида сим билан боғлади. Бошқалар ҳам шундай қила бошлашди. Чол учи боғланган учта ходанинг бирини айириб ўзига тортди. Уч киши керилган учта ходанинг учини елкалаб сувга тушишди. Ҳасан ота мўлжалдаги жойгача оқиб боргандан кейин ходанинг белига миниб сув тубига боса бошлади. Чолнинг бўйин томирлари бўртиб чиққани, ияклари орқага тортилгани трактор фарасида аниқ кўриниб турарди. Ходанинг учи сув тубига етиб қадалди. Орқа тарафдаги икки хода сув бетига қалқиб олдинга интилмоқчи бўлиб турарди. Икки азамат уни куч билан пастга босар, оқим уларга куч бермай ходани сув бетига қалқитиб олиб чиқарди. Лойқада турган йигитлардан яна икки киши сувга тушди. Чол прожектор нурига панжаларини тутиб, ўчиринглар, ишорасини қилди. Трактор овози тинди.

Тонг ёришиб қолган, қиргоқ бемалол кўринарди. Чол

бошқа сепоячиларга ташланглар ишорасини қилди. Учи боғланган ходаларни судраб йигитлар дарёга туша бошладилар. Иккинчи сепоянинг оёғи дарё тагига етмай сув тортиб кетди. Ходага миниб олган йигитлар ҳам сувда қалқиб оқиб боришарди. Чол қичқирди:

— Азамат йигитлар бўлса, тушсин. Тез, тезроқ. Тез, деяпман!

Чол ғайратига чидамай хода кўтариб келаётган йигитлардан бирини нари итариб оқиб келаётган ходага бир сакраб миниб олди. Сув худди шу ерга келганда кўпириб, чарх уриб ўтарди. Сепоячиларга сен туш, сен тура тур, деб турган Абдусамад мироббоши калласини сарак-сарак қилди.

— Ота зря сувга тушди. Чарчаб қолган. Бўз болалар тушиши керак эди. Чол тушмагур, ғайратига чидамади. Болалар, ҳушёр бўлиб туринглар! Биттанг ёнига сузиб бор, сепоянинг учини босишга чолнинг чоғи келмайди. Помогай қил!

Уч йигит жадал сувга тушди. Аммо тўлқин уларни ҳам пастга суриб кетди.

Чол сепоя учини тубига ботирди. Аммо узоқ ушлаб туриш унга мушкул эди. Йигитлар бўлса унга етолмай оқиб кетишяпти.

Азизхон қирғоқдан анчагина юқорида томоша қилиб турарди. У шартта яктагини ечиб Лутфинисага бердию от-арава қатнайдиған кўприкка қараб чопди. Томошани одамлар орасини ёриб кўприк панжарасига чиқди. У ёқ-бу ёққа қарамай ўзини сувга отди. Сув сепоя ташланаётган тарафга шитоб билан оқарди. Азизхон қулочкашлаб оқим тарафга суза бошлади. Зум ўтмай оқим уни сепоячилар олдига суриб келди. Азизхон чол қўллари қалтираб босиб турган ходага тармашиб куч билан уни қуйига боса бошлади. Чол унга қичқирди:

— Нариги оёқни бос, наригини!

Азизхон сепоя учига чиқиб, тепадан ходани босиб тушди. Чол яна қичқирди:

— Энди бунисини бос, бунисини бос, болам! Умрингдан барака топкур, тез бос!

Азизхон қулочини кериб учи сув бетида ҳамон қалқиб турган ходага миниб олди-да, зарб билан босганидан ўзи ҳам сув тагига кириб кетди.

Ҳамма жим. Нафасини ичига ютган мироблару қирроқ тўла одамлар нима бўлишини кутиб туришарди. Сал

фурсат ўтиб сув бетида Азизхоннинг боши кўринди. У елкасигача сувдан чиқиб бошини бир силкиди.

Ҳамма баробар енгил тин олди.

Сувнинг энг ҳайқириб оқаётган жойида сепоя уч оёғини ерга мустаҳкам тираб олган, сув уни қимирлатолмай қолган эди.

Азизхон чолга қараб илжайди. Ҳамон сепоя ходасини қучоқлаб турган чолнинг пешаналари тиришиб, бир томонга қийшайиб борарди.

— Болам, оёғимнинг томири тортиб қолди.

Азизхон сувда томир тортишининг нималигини яхши биларди. Сувда томир тортиши — ўлим. Энди чолнинг ўзи сузиб чиқолмайди. Оёғи чангак бўлиб уни сув тубига тортади. Қайтиб чиқиш мушкул. Азизхон чаққонлик билан чолнинг олдига интилди.

— Бўйнимга осилинг, осилинг, ота!

Чол оғриқ азоби ичида унга осилди. Бу унинг биринчи марта сувдан енгиллиши эди. Ҳамма вақт сувдан ғолиб чиққан паҳлавон энди атрофда кузатиб турган минглаб кўзларга боқолмай, бошини Азизхоннинг елкасига қўйганича ҳаракатсиз қирғоққа келарди.

Азизхон Ҳасан отани опичлаб тўлқинлар бетида қалқиб-қалқиб қирғоққа томон суза бошлади.

Ниҳоят тошга тармашиб чолни қирғоққа олиб чиқди. Бирпасда одамлар уларни ўраб олишди. Азизхон чолни ҳали офтоб тегмаган муздек қумга ётқизиб, букилиб қолган тиззасини уқалай бошлади. Елкасида сумка билан санитар хотин етиб келди. Нима бўлганини суриштириб ўтирмай пахтага спирт томизиб чолнинг томири тортишиб қолган жойини ишқалай бошлади. Чол қанчалик азоб тортмасин, қанчалик жони оғримасин тишини тишига қўйиб, инграмай туриб берди. Кимдир Азизхоннинг елкасига тўн ташлади. У тўнни бир елка қоқиб тушириб юборди-да, одамлар орасига кириб кетди.

Орқадан одамларнинг ўзаро гаплари эшитилиб турарди:

— Азамат йигит экан!

— Қаердан экан бу йигит?

— Шернинг кучи бор экан азаматда.

Азизхон ўзини кузатиб турган одамлар орасидан аллақандай ғурур билан ўтиб борарди.

Лутфинисанинг бўладигани бўлган экан. Азизхон келиши билан унга сал жон киргандек бўлди. Аммо ҳамон

икки тиззаси титрар, худди ичида бир нимаси узилиб кетгандек, қаддини кўтаролмай энтикарди.

— Совқотгандирсиз? Тез кийинг, кийинг яқтакни.

Азизхон бу ишлар бизга чўт эмас, дегандек бепарво яқтакни кийиб олди. Шу пайт улар олдида Абдусамад мироббоши пайдо бўлди.

— Бу ёққа юр, брат, сени катталар сўрашапти.

Лутфиниса рўмолчаси билан унинг ҳўл бўлиб кетган сочларини, лойқа ўрнашиб қолган қошларини артиб кўйди.

— Этигингизни кийиб олсангиз бўларди, — деди Лутфиниса катталар олдига яланг оёқ боришини эп кўрмай.

Азизхон кўл силтаб олифта юриш билан мироббошига эргашиб кета бошлади. Лутфиниса ҳамон жаврарди:

— Ҳой, кийиб олинг, айб бўлади.

Азизхон унга бақриб берди.

— Яна сувга тушаман, билдингми! Сен аралашмай тур!

Мироббоши уни дўнг олдига бошлаб борди: У ерда ҳукумат раҳбарлари ишни кузатиб туришарди.

— Ия, ана холос, ўзимизнинг полвон бола экан-ку, — деди кулиб Белявский.

Азизхон катталар олдида одоб билан кўл қовуштириб тураверди.

Лутфиниса юзини рўмоли билан яширди. Юсупов бўлган воқеани Охунбобоевдан эшитган, қотиб-қотиб кулган эди. Ҳозир иш тизгиз бўлганидан ўтган гапни титкилаб ўтиргиси келмади. Фақат бу азамат йигитнинг жуссасига яна бир қараш, ҳозирги қилган ишига икки оғиз илиқ гап айтиш учун чақиртирган эди. Аммо Юсупов ҳазилкаш, оддий одамлар билан деҳқонча гаплашмаса тўймай қоладиган одати бор эди, Азизхонни гапга тутди.

— Нега ундоқ қилдинг, ўғлим?— деди Лутфиниса томонга ишора қилиб.

— Яхши кўраман-да, — деди Азизхон болаларча содалик билан.

— Яхши кўрган одам совчи юборади, тўй қилади.

— Акаси менга бермаса нима қилай?

— Зўрликни қаранг-а!— деди Юсупов кулиб.

Белявский Азизхонни хижолатликдан қутқармоқчи бўлди.

— Гуноҳидан ўтинг, Усмон Юсупович. Бугунги қилган иши учун ҳар қанча гуноҳидан ўтса бўлади. Бу йигит-

да трактор кучи бор. Канал қурилишига яна битта экскаватор келди деса ҳам бўлади.

— Бўпти, — деди Юсупов тап бериб. — Канал битгандан кейин битта тўй қилиб ошингни еймиз. Аммо ўзингни эҳтиёт қил, бола. Сен бизга керак одамсан. Кейин бафуржа гаплашамиз.

Азизхон хўп деганча қўлини кўксига қўйиб сепоячилар олдига тушиб кетди. Юсупов унинг куч ёғилиб турган жуссасига завқ билан қараб қолди.

Сепоя дарё ўртасигача ташланиши керак эди. Сувнинг ярим йўли тўсилиб тўғон ўрни қазилади, бетон қуйилади. Ана ундан кейин қолган ярми тўсилиб, сув эски ўрнидан оқади.

Сепоячилар ҳамон сув билан олишиб сепоя ташлашарди. Азизхон яктагини ечиб Лутфинисага берди-да, ҳамманинг кўзи олдида ўзини сувга отди. Дарё ичида элликка яқин йигит ходаларнинг учини сувга ботиришга уринишар, баъзилари эплаёлмай қўлдан чиқазиб юборар, баъзилари эса сепоя билан бирга оқиб дарёнинг этак томонидан аранг сузиб чиқардилар.

Азизхон қайси сепояни бостириш қийин бўлса, ўша жойга сузиб борар, бутун полвонлик кучини ишлатиб ходани сув тагига санчарди. Ора-сира тепада турган ҳукумат раҳбарларига, кўряписизларми, қойил қиялманми, дегандек қараб қўярди. Дарҳақиқат, уларнинг кўзлари Азизхоннинг чаққон ҳаракатларида, ажиб бир эпчиллик билан сепоядан сепояга ўтишига қадалган эди.

Қирғоқда юзга яқин ёш-яланг шох-шаббаларни боғ қилиб сим билан ўрашарди. Тушга яқин йигирма учта сепоя ташлаб бўлинди. Полвонлар сув билан олишиб анча толиқишган, танларидан совуқ ўтиб баданлари кўкариб кетган эди.

Мироббоши карнайни оғзига қўйиб дарё ичидагиларга команда берди:

— Бас энди, йигитлар. Дам олишга чиқинглар!

Қирғоққа сузиб чиқаётган Азизхон мироббошининг қўлидан карнайни олиб дарёга қараб қичқирди:

— Чиқмай туринглар, полвонлар. Ҳали иш битгани йўқ. Сепояларни бир-бирига сим билан боғлашимиз керак.

У шундай деб четга ташлаб қўйилган бир ўрам симнинг учини белбоғига олиб сувга тушди.

Мироббоши «ҳой бола, жинни-минни бўлдингми, қайт

орқангга», деганча қичқириб қолди. Азизхон унинг гапларига парво қилмай, белида сим учи билан энг охирги сепояга қараб қулочкашлаб суза кетди. Сувдан чиқаётган сепоячилар яна орқаларига қайта бошладилар. Улар ҳам симни ҳар ер-ҳар еридан ушлаб сепояларга торта бошладилар. Азизхон сўнгги сепояга етиб келди-да, симнинг учини учта хода боғланган жойига ўрай бошлади. Кейин чаққонлик билан бериги сепояга ўтди. Симни таранг тортиб уни ҳам ўради. Қолган сепояларга тўрт-бештадан йингит чиқиб улгурган, улар ҳам симни таранг тортиб ўрай бошлаган эдилар.

Бу ғалати ишдан кўнгил узолмаган сон-саноксиз томошабинлар қирғоқдан жиоломас эдилар.

Ҳамма сепояларнинг бошлари бир-бирларига мустаҳкам боғланиб бўлди. Қирғоқдан туриб мироббоши: «Вўлди! Чиқинглар!»— деб команда берди.

Азизхон сепоя учидан туриб сувга калла ташлади. Энди у қирғоққа эмас, оқимга қарши қулоч отиб сузиб борарди.

Икки қирғоқдаги минг-минглаб томошабинлар ўртасидан сузиб бораркан; яша, азамат, қойил қилдинг, умрингдан барака топ, деган олқишлар қулоғига чалиниб турарди.

У сузаркан шу пайтгача қилган ишларининг биронтасидан юртга наф тегмагани, эндигина, шу бугун, шу соатда юрт ишига яроқли одам бўлиб қолганини сезар, яна аллақандай ишлар қилиб одамларнинг олқишини олгиси келарди.

Тумонат одам ичида Лутфиниса унга қараб рўмол еилкиб турибди.

Азизхон шунча одам орасидан фақат уни кўрар, фақат унга қараб иштиларди.

XII

Кечаси хўроз икки қичқирмай Умматали уҳ тортиб, ўрнидан туриб кетди. Унинг безовта уйғонганини хотини билди. Индамади. Нима ҳам дерди? Бир ҳафтадан ошдики икковининг ичини ари талайди. Уғлидан у хотиржам. Уғил бола қаерга борса, кунини кўриб кетаверади. Самовардами, даладами ётиб, тураверади. Аммо бировнинг қизи билан қайси кавакка бошини суқади? Қишлоқдаги

маломатлар эри бечоранинг бошига кунига неча маротабалаб ёғиланти.

Хотин бошини кўтариб қаради. Умматали ҳовли ўртасидаги супада худди бировнинг уйига хижолатли бир иш билан кириб қолган одамдек омонат ўтирипти. Хотиннинг ҳам уйқуси қочди. Лекин ўрнидан туриб эрининг олдига чиқмади. Ўз ҳолига қўйиб берди.

Умматалини хаёли олиб кетганди. У боласини тузилган кунидан то қиз олиб қочган кунгача, бари, бари-ни бир-бир эсларди.

Бу бола нега бунақа чиқди? Уруғларида ҳам, қишлоқда ҳам, маҳаллада ҳам бунақа одам бўлмаганди-ку! Кимга тортди бу бола? Умматали аввал боласининг шўхликларидан завқланиб юрди. Бирон марта урмади. Яхши гап билан йўлга солишга уринди.

Заркент гузаридаги кинохонага «Чапаев» фильми келганда Азизхон тенги қишлоқ болаларига худо бериб қолди. Ўн-ўн беш мартадан кўришди. Ана шундан кейин болаларнинг ярми «оқ», ярми «қизил» бўлиб эртадан-кечгача бог қўрийдиган тартаракни пулемёт қилиб, томтошларда ҳаммани жонидан безор қилишди. Азизхон уларга бош-қош, Чапаев эди. Эски пўстакни елкасига ташлаб, жўхори попугидан мўйлов ёпиштириб, ёғочдан ясаб олган «қилич»ни ҳавода ўйнатиб, болалар олдида урра-урралаб югурарди.

Умматали бир кун уйига келса, Азизхон Турсунбойни останага ётқизиб, қорнига «қилич» тираб, гапир хоин, деб дўқ уряпти.

Умматали супа четида омонатгина ўтириб боласини ўйларкан, унинг қилиқларини эслаб гоҳ илжаяр, гоҳ қайларда юрибсан, ёлғизим, деб хўрсиниб қўярди.

Унинг ичидан кучли бир хўрсиниш келди. Бу хўрсиниш олов ялаб чиққандек унинг бўғзини куйдирди.

Деразадан хотинининг боши кўришди.

— Дадаси, қўйинг энди. Ётнинг! Бунақада дардга чалиниб қоласиз-ку!

Умматали индамади. Ўрнидан туриб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Хотин қоронғи ҳовлида кезиб юрган эрининг соясига маъюс қараб турарди.

— Тонг отай деб қолди, дадаси.

Умматали юришдан тўхтади. Бир қарорга келгандек деразадан бош суқди.

— Хотин, бир гап миямни пармалаб турипти. Кўнглим нотинч. Ёмон хаёллар васвасага соляпти.

Хотин ваҳимага тушиб эшик қолиб деразадан сарпойчанг ошиб муздек ерга оёқ босди.

— Вой, ўлай, тинчликми? Одамни қўрқитманг.

— Қўрқма, қўрқма. Шайтоң бир йўлдан урди. Утиб кетди. Бориб жойингга ёт.

Умматали хотинини бекор ваҳимага солганини билиб қолди. Юраги ёмон-а!

— Хотин, кўнглингни тинч тут. Болаларга бир нима бўлдимикин, деган бемаъни ўй хаёлимдан ўтибди. Нима бўларди? Болагни биласан-ку!

Хотин ўзини ўнглади.

— Э, ваҳимангиз ҳам бор бўлсин. Утакамни ёрай дедингиз-ку! Уйлашимча Азизхонингиз Ҳожимуқоннинг олдига қочган. Бошқа қаёққа ҳам борарди.

Умматали буни ўйламаган эди. Беихтиёр, хайрият-е, деб юборганини билмай қолди.

— Тўғри айтасан, ўшаққа қочган болағи.

Умматали шундай деди-ю сал ўтмай бу фикрдан ҳам айниди.

— Йўқ, у ёққа бормаган. Борса албатта Ҳожимуқон уни орқасига қайтариб юборарди. Илгари қочганда уканг Туркистонга бориб Ҳожимуқонга, энди келса ҳайдаб юборинг, деб тайинлаган.

Хотинининг жаҳли чиқиб кетди.

— Вой, эркак киши бўла туриб, мени овутиш ўрнига нега гулханимга фонарь ёғи сепасиз? Хотин киши бўла туриб мен сабр қилиб ўтирибман-ку, нега сиз бай-байлайсиз? Сал оғирроқ бўлинг-да. Дўст бор, душман бор. Аҳвэлингизни кўриб, баттар бўл, демайдимн?!

Ҳамма — дов-дарахт, қурт-қумурсқа ором уйқусида. Фақат шу икки одам бедор, беҳаловат.

XIII

Қора дарё суви энди шох-шаббаларга тўқнаш келиб йўлини чап тарафга солган, дарёнинг ярмида тошлар, қумлар чиқиб қолган. Сепоя ташлаб сув йўлини ўзгартган жойда тахминан ўн беш-йигирма метр беридан тўғон учун пойдевор бошланиши керак. Бу ҳали ишнинг ҳаммаси эмас. Бу тўғоннинг ярми, холос. Пойдевор қў-

йиб бўлингандан кейин шох-шаббалар, сепоялар олиниб дарёнинг қолган ярмига ташланади. Сув Улуғнор билан «Қипчоқ ариқ»дан оқади.

Ҳозир бериги қирғоқ тарафдан пойдевор учун хандақлар қазиб бошланган. Минг йиллаб сув босими шиббалаб ташлаган қум, шағал қатламларини қазиб замбилда юқорига ташиб чиқиш осон иш эмасди. Мана мен, деган полвон тўрт пақир ҳўл қум солинган қопни юқорига аранг кўтариб чиқади. Дунёда ҳўл қумдек оғир нарса бўлмайди. Иш қанчалик оғир бўлмасин, бари бир қум, шағал юқорига чиқазилиши керак.

Қурилиш штаби пойдевор қазийдиганлар масаласида алоҳида кенгаш чақирди. Бу кенгашни Усмон Юсуповнинг ўзи олиб борди.

Қурилиш бошланган кундан буён республика юқори органларининг деярли ҳамма раҳбарлари иш бошида эди. Республика халқ комиссарларининг ҳаммаси кенгашга қатнашардилар.

Штаб бошлиғи Тешавой Мирзаев ишнинг бориши тўғрисида қисқача ахборот берди. У сўзининг охирида учта катта участкада иш ниҳоятда оғирлигини алоҳида қайд қилиб ўтди. Учқўрғон бош тўғони, Луғумбек шаршарлари ҳамда Куйганёр тўғони қурилишида иш кўнгилдагидек кетмаётганини айтди.

— Нима таклиф қиласиз? — деди унинг сўзини бўлиб Юсупов.

Мирзаев бир оз ўйланиб қолди.

— Инженерлардан бирон маслаҳат чиқар дейман. Мана, Белявский оқсоқол, — деди у Сувтўрага қараб. — У киши маҳаллий шароитни яхши билладилар. Ундан ташқари проект ишларида қатнашганлар. Шу киши бирон нима десалар яхши бўларди. Ундан ташқари Белявский Учқўрғон участкасига бошлиқ. Бирон нима ўйлаб қўйгандир.

Юсупов Белявскийга қаради. У ёнидан блокнотини чиқариб кўзойнагини тақди.

— По-моему... — деб гап бошлаган эди, Юсупов луқма ташлади:

— Ўзбекча гапираверинг. Биласиз-ку.

Белявский соф андижон шевасида гапира бошлади.

— Усмон ота, гапди бўладигонини айтсам, техникага ишониб вақтни бой бериб қўймайлик. Бутун қурилишда атиги бешта экскаватор бор. Унинг иккитаси ишламайди.

Биттаси бир соат ишласа, икки соат тепасидан тутун қайтариб кунди кеч қиляпти. Бир сменада оған тунроғи тўрт арава ҳам бўлмаяпти. Менимча, одамларнинг кучига таяниш керак. Мен Тешавойни бир-икки туртиб ўтмоқчиман. Одам танитайди. Ишлайдиганлар қолиб, сояпарварларга мукофот бериб юрипти. Кеча Куйганёрга борган эдим. Усмон ота, ўзингиз кўрган эдингиз-ку, заркентлик болани. Луғумбекдан келиб тўғонда ишляпти, бир кўтарганда эллик-юз кило тошди елкасида кўтариб тепага опчиқиб ташляпти. — Белявский блокнотини очиб ниманидир қидирди. Кейин кўзойнагини олиб гапини давом этдирди.

— Азизхон Умматалиев деган бола. Менимча, ана шунақа азаматларини Куйганёрдаги полвонлар бригадасига қўшиб қўйиш керак. Бу ишлар забардаст кишилар кучи билан бўлади. Учқўрғонда бунақа бригада аллақачон иш бошлаган. Унга ғалати бир полвон йигитни бошлиқ қилиб қўйдим. Дўнан деган йигит. Бир кунда ўн тўрт кубога етқазиб тупроқ қазияпти. Гапим шу. Эсимга келса қоғанини яна гапирарман.

Ушундай деб жойига ўтирди. Юсуповга унинг маслаҳати жуда ёқиб тушган эди. Кенгаш бир оғиздан Куйганёрдаги полвонлар бригадасини кучайтиришга қарор қилди. Белявскийнинг танқидидан диққати ошиб бир кўзини қисиб ўтирган Мирзаев дўнғиллаб-дўнғиллаб полвонлар бригадасига одам танлашни ўз бўйнига олди.

Шу билан кенгаш тамом бўлиши керак эди. Соғлиқни сақлаш халқ комиссари Мўминов, бир оғиз гап, деб ўрнидан турди. Ҳамма унга қаради.

— Қурувчилар орасида безгак бошланиш хавфи бор. Олдини олмасак бўлмайди.

Юсуповнинг бу гапдан хабари бор эди. Энгашиб Мўминовга тикилди.

— Шоликор жойлардаги қурувчиларга акрохин ичиряпмиз. Бари бир безгак кучни сўриб қўяди. Ундан ташқари кун билан ер қазиган каналчилар кечаси чивин азобидан қашиниб ухлаёлмаяптилар. Ухламаган одамнинг ишида унум бўладими. Шу масалада менинг бир тақлифим бор, эди. Агар ҳукумат харжни бўйнига олса, хусусий шолипоярларни буздириб, эгаларига ҳақини тўласа...

Юсупов, столии чертиб ўйланиб қолди.

— Канални оз харж билан битказиш ниятида эдик. Бунақада отдан эгар қиммат бўлиб кетмасмикин?

Белявский уни хотиржам қилди.

— Ота, бу ёғидан хотиржам бўлинг. Сизга битта мисол кўрсатай. Нориндаги Киров колхози территориясидан канал учун ер текислашга борганимизда икки-уч хўжаликнинг томорқаси, боғи бузилиши керак эди. Ҳар бирига олти юздан минг сўмгача ҳақ тўлайдиган бўлдик. Пулни чорсига тугиб борганимизда олишмади. «Ҳукумат бизга сув олиб келадию арзимаган чорбоғимизга пул ола-мизми», деб қайтаришди. Бу ҳам камлик қиғандек, биттаси гунажинини, иккитаси биттадан қўйни сўйиб уйини бузган тракторчиларга едирворди. Халқ шолипоясига пул олмайди. Мана, кўрарсиз, шолипоясини ўзи бузиб ташлайди.

Кенгаш врач ва санитарлардан иборат зарбдор бригада тузиб, уларга аҳоли ўртасида тушунтириш олиб боришни юклайдиган бўлди.

Республика раҳбарлари, халқ комиссарлари, участка бошлиқлари кенгашдан чиқиб келишаркан, устига юк ортилган учта туя оғзидан кўпик чиқазиб чўқкалаб турарди. Ундан сал нарида учта от, ёқаларига зар ҳошия тикилган, бахмал камзул кийган икки отлиқ қирғиз йигити, ёши етмишларни ёқалаб қолган сийрак соқол чол турарди.

Чол машинага ўтираётган Юсупов олдига келди.

— Жусупов осиндами?

Юсупов, мен, деб у билан кўришишга қўл узатди.

— Жусупов ўзингизбе?

Белявский, шу киши Усмон Юсупов бўладилар, деб гувоҳлик берди.

— Нима иш билан келдингиз, оқсоқол? — деди Юсупов қизиқиб.

— Каналда ишлашга икки ўғлимни опкелдим. Икки ўтов, бес қўй, икки келиним ҳам келган. Ҳу анав жерде.

Икки ака-ука отдан тушиб улар олдига келди. Одоб билан салом бериб индамай туравердилар.

Юсупов уларга бошдан-оёқ қараб чиқди. Дарҳақиқат, иккови ҳам полвон йигитлар эди.

— Раҳмат, отахон. Ҳимматингизга балли. Бу яхшилингизга канал тўла сув билан ҳақ тўлаймиз.

Юсупов йигитлар билан бирма-бир қўл олишиб Мирзаевга қаради.

— Тешавой, мана сенга икки қирғиз шунқори. Сенинг ихтиёрингга бердим. Оқсоқол. — дея чолга ўтирилди Юсупов, — энди бизнинг меҳмонимиз бўлинг.

— Жўқ, болам. Жилқилар ўзимге қолди. Қудаммен икковимиз манов балларнинг жумушини қилиб турамиз. Мен кетдим.

Юсупов кузатгани чиққанлар билан хайрлашиб машинага ўтираркан, икки паҳлавон қирғиз йигитига, ўртада турган отасига мароқ билан қараб қўйди.

Машина Фарғонанинг чинорлар соя ташлаган серқатнов кўчаларидан кетаркан, Юсупов қирғиз чолнинг келишидан, Норинда уйи бузилган деҳқонларнинг ҳақ олишдан воз кечиб уйларини теп-текис қилиб, бузиб ташлаган тракторчиларни калтаклаш ўрнига ғунажин, қўй сўйиб меҳмон қилишларидан ниҳоятда таъсирланиб борарди. Бу сахий, танти халқ билан жуда буюк ишлар қилиш мумкин, бу халқ пул, мол экан-ку, зарур бўлса жонини ҳам аямайди.

Инсон учун бир қултум сув жаҳоннинг энг катта хазиналаридан ҳам қимматли эди.

Юсуповнинг машинаси ярим соатларча йўл юриб Горчаково станцияси олдида тўхтади:

Станцияга одам сизмасди. Кўрпа орқалаган, кетмон кўтарган кишилар яқингинада келган қизил вагонлардан тушиб араваларга, автобусларга ўтириб қурилишнинг Марғилон участкаси томон кетишарди. Қўқон араваларнинг ҳам тепасига «Канални қирқ беш кунда битқазамиз», «Азамат қурувчиларга оташин саломлар!» деган шиорлар илинган эди. Станция тепасида ҳам шу шиор.

Юсупов одамларга, от-араваларга бир дам қараб тургандан кейин бўйни, ияклариди пайдо бўлган терларни каттакон дастрўмоли билан артиб машинани Марғилон тарафга буришни сўради.

Горчаководан то Марғилонгача кўчага одам сизмасди. Бутун халқ кўчага чиққандек эди. Машина Учариқ тузарида отда туриб айрон ичаётган Райимберди тоға ёнига келиб тўхтади. Райимберди хижолат чеккандан мўйловига теккан айрон юқини ҳам артишни унутиб отдан тушди-ю Юсупов билан кўришишга ошиқди.

— Чанқабсан-да, Райим, Ишларинг қалай?

Райимберди ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин пахтанинг аҳволи, канаъ ишлари қанақа кетаётганини гапириб берди.

— Одамларинг Найман участкасидами?

Райимберди тасдиқ ишорасини қилди.

— Эрта-индинларга участканнга ўтиб қоларман. Би-
лишимча, ишларинг дуруст эмасга ўхшайди. Зўр-зўр пол-
вонларинг қочиб кетаётганмиш.

— Йўғ-э, унақа демасинлар, ота.

— Қиз опқочган боланг Куйганёрни куйдирыпти.
Трактор билан беллашаман, дейди азамат.

Райимберди кулди.

— Аҳмоқ, бемаза иш қилди. Бутун қишлоқнинг боши-
ни ерга эгиб кетди.

— Унақа дема, — деди Юсупов жиддийлашиб. — Ик-
ки мусича бир-бирига қараб кукулашиб турса-ю, сенга
ўхшаган қишлоқ катталари ўзини билмаганга солиб юр-
са. Опқочишдан бошқа иложи қолмаган-да. Яқин орада
овозасини эшитиб қоларсизлар. Қишлоқнинг бошини ерга
эгди эмиш, бошини кўтарди, дегин. Хўп, майли, ишинг-
дан қолма.

Йўл серқатнов, от-арава, велосипед, пнедалар кўл
бўлганидан машина тез юролмасди. Шунинг учун ҳам ра-
диатор суви қайнаб кетган, бир тўхтагандан кейин ўт оли-
ши анча қийин эди. Бу гал ҳам шундай бўлди. Машина
анча вақтгача патиллаб, хўрсингандек пишқириб, кейин
ўт олди.

Тизгини бўйнида қолган от ариқ бўйидаги ўтларни
чимдиб анча нари кетганди. Райимберди отига яқин қол-
ганда Учариқ самоваридан кўпчиликнинг хахолаб кул-
ганини эшитди, ҳали Марғилон китоб магазини олдида
Ғафур Ғулум билан фарғоналик шоир Адҳам Ҳамдамни
кўрганди. Демак, улар шу самоварга тушишган. Юсуф
қизиқ Ғафур кепти, деб пақирда луччак шафтоли кўта-
риб кетаётганди.

Райимбердининг улар суҳбатидан жиндек баҳраманд
бўлгиси келди. От жиловидан етаклаб аста самовар та-
рафга кета бошлади. Самоварнинг нариёғидаги қари
толлар қуюқ соя ташлаган, кўчада Юсуповнинг машина-
си турипти. У отини толга боғлаб сой устига ўрнатилган
сўрида майкачан ўтирган одамларга қаради. Булар Теш-
кентдан келган шоирлар эди. Улар ичидан Ғафур Ғулум-
ни у дарров таниди. Деярли ҳамма суратларида тақиб
тушган мугуз гардишли кўзойнаги, қирра бурни мана мен
Ғафур Ғулумман, деб турибди. Юсуф қизиқ ёши олтмиш-
ларга бориб қолган бўлса ҳам қалди тегинк, чадам олиш-

лари чаққон бир киши эди. У кўзига сурма тортган, оқ жужун ятак устидан пушти чорси боғлаб олган эди. Ойболта нуха қоп-қора соқоллари ўзига ярашган, гапирганда тўмтоқ қора қошларини кериб, ҳозир сени бир кулдираман, деганга ўхшаб, табассум билан одамга боқарди. Фафур Фуломнинг орқасида ўтирган Адҳам Ҳамдам уларнинг ичида энг кичиги бўлганидан хизматга тайёр, ўйноқи кўк кўзлари яна хизмат борми, дегандек устозларига ҳушёр қараб турарди. Улфатчилик энди бошланай деб турганди, машинада лоп этиб Усмон Юсупов келиб қолди.

Юсупов машинадан тушар-тушмас Фафур Фулом улур киши олдида майкачан ўтириш ноқулайлигини билиб, жужун кителини шошиб кия бошлади. У кийинаркан, чап кўлини орқасига ўтқазиб кафтларини силкитарди. Адҳам унинг шамасини фаҳмлаб кўрпача ёнидаги ҳали оғзи очилмаган иккита шишани этагига яшириб илдамлик билан тол орқасига ўтди.

Юсупов ўтиришга унамади. Тик турганча бир коса яхна чой ичди.

— Фафур, эртадан Куйганёрга кўчинглар. У ерда иш оғир. Шоирларнинг яхши сўзлари мадор бўлади. Ҳамид, сен Водилга бор. Ашрафий билан Яшин ўша ерда. Операнинг боришини бил. Кам-кўсти бўлса менга айтасан.

Юсупов бир чеккада кўзларини катта-катта очиб турган Ойбек олдига борди. Уни қўлтиқлаб машина тарафга юра бошлади.

— Қелганингиз яхши бўпти, домла. Қани энди мана шу бўлаётган ишлар тўғрисида «Қутлуғ қон»га ўхшаган битта катта нарса ёзиб берсангиз. Эринмай ҳамма трасаларга боринг, одамлар билан танишинг. Бу ерда кўрганларингизни умрингизнинг охиригача ҳам ёзиб тугата олмайсиз, домла. Кеча «Қизил»¹даги «Оталар» очеркингизни ўқидим. Жуда яхши ёзибсиз. Илтимос, кўпроқ ёзинг. Қурувчилар учун сиздек зўр ёзувчининг гапи қаерот бўлади.

Ойбек сал тутилиб гапирарди. Ҳозир Юсуповнинг еалобати босиб, янада тутилиб гапиши йўқотиб қўйганди. Унинг бу ҳолатини сезган Фафур Фуломнинг шайтонлиги тутди.

— Ота, бу билан таржимон орқали гаплашиш керак. Гапирсанг-чи, забонинг борми, ўзи?!

¹ «Қизил» — Республика партия газетаси «Қизил Ўзбекистон»нинг қисқартиб айтилган.

Ойбек унга ялт этиб қаради. Жаҳл устида, «Ғўдайган», деб юборди. Ойбек умрида бировни сўкмаган, сўкишни билмасди ҳам. Жуда жаҳли чиқиб кетса «Ғўдайган» дерди, холос. Бу унинг бисотидаги ягона ачиқ сўкиши эди.

Шоирларга қўшилиб Юсупов ҳам кулиб юборди. Ойбек ҳам ўзини кулгидан тиёлмади. Юсупов Ғафур Ғуломга ўгирилди.

— Куйганёрга сени бекорга чақираётганим йўқ. У ерда бир полвон бола жуда ғалати ишлар қиляпти. Заркентдан чиққан. Тош қазишда, юқорига ташиб чиқишда ҳеч ким унга тенг келолмаяпти. Шунини бир яхшилаб газетга ёзинглар. Собир қўшиқ ёзади. Уста¹ куй басталайди. Сен очеркми ё шеърми ёзасан. Шу болани бир халққа кўрсатиб беринглар. Бўптими?

Юсупов шундай дедию машинага ўтириб жўнаб кетди.

Райимберди бир четда туриб, бўлиб ўтган гапларни эшитганди. У ҳамқишлоғи Азизхон тўғрисидаги гапдан жуда хижолат чекди. Чунки у боя Юсуповга, бу бола қишлоқнинг бошини эгиб кетди, деганди. У ёмонлаган бола қўшиқ бўлмоқчи. Республиканинг энг табаррук шоирлари унга атаб ғазаллар битишмоқчи.

У ҳозир ҳам хижолатда, ҳам аллақандай ғурур оғушида эди.

Ажаб, бир ўт, олов, бебош бола бугун бутун халқнинг оғзига тушиб ўтирса-я! У бу севинчли хабарни Умматалига етказди. Номус кучидан кўчага чиқолмай қолган ота қай аҳволга тушаркин?

Райимберди отига миниб Зириллама тарафга жадал йўл олди.

XIV

Қора дарёнинг суви саратонга келиб жуда пасайиб кетди. Дарё ўрталаридаги тошлар, шағаллар шундоққина очилиб қолди.

Куйганёр тўғони учун сепоячилар, сузишга уста йигитларнинг ҳожати қолмади. Бунда фақат бетончилар,

¹ Уста — Машҳур композитор Тўхтасин Жалиловни ҳурмат юзасидан шундай атардилар.

тўғон пойдеворини қазийдиган азамат кишилар керак. Азизхонни пойдевор қазийётган полвонлар бригадасига қўймоқчи бўлишган эди, кўнмади. У қандайдир ғайри табиий, одам боласи бажариши қийин ишларни истарди. Илгариги кунни Белявский уни Учқўрғон тўғонига олиб кетмоқчилигини айтганда Азизхон кўнмади. Бунга сабаб Эш полвон ўша ерда ўз бригадаси билан дарё йўлини тўсыпти. У агар Азизхон бу ёққа келса бутун бригадам билан ишни ташлаб кетиб қоламан, дебди. У албатта шундай қилади. Азизхон икки марта юрт олдида унинг юзини ерга қаратди. Ҳали-ҳали у даврага кирмай, кураш бўлаётган жойдан қочади. Азизхон ўжарлик қилиб борадиган бўлса албатта унга бирон зарар етказиши ҳам турган гап. Аламзада полвоннинг қўлидан ҳар иш келади.

Азизхон Учқўрғонга қўрққанидан эмас, унга раҳм қилганидан, бормайман, деди. Ахир Эш полвон ҳам каналга ишлайман, ном чиқараман, деб келган. Майли, ишласин, ноумид бўлмасин. Бунинг устига Лутфиниса ётганда ҳам, турганда ҳам битта гапни такрорлайди:

— Шу Эш ўлгур билан ўчакишманг, тагин номардлик қилиб бирон кор-ҳол бошлаб юрмасин. Ушандан сал узоқроқ юринг.

Азизхон нима қилишини билмай турган пайтда отда Жўра полвон бир боғлам газета кўтариб ўтиб қолди.

— Ҳа, полвон бола, аҳволларинг қалай? Анчадан бери номинг чиқмай қолди-ку.

Азизхон Куйганёрда ишлагиси келмаётганини, Лугумбекка бориб ўз бригадасида ишлагиси келаётганини айтди.

— Жон дейман. Агар шунга аҳд қилган бўлсанг, кўрпангни кўтариб боравер.

— Сиз юр десангиз бўлди, кетавераман.

— Юравер бўлмасам.

Азизхон эрталаб етиб боришга ваъда бериб у билан хайрлашди. Уйга келса Орзихон ая трассада қайтиб энди овқатга уннаётган экан. Лутфиниса ҳали келмапти. Азизхон Лугумбекка кетиш ниятини Орзихон аяга нима деб тушунтиришни билмай ўйланиб турарди. Лутфиниса ҳам унга анча ўрганиб, иккови тил топишиб қолганди.

Азизхон Орзихон аянинг ҳовли бетида куймаланиб юришини кузатаркан, ўз онасини ўйлаб кетди.

Умматали уйга келди дегунча хотини албатта унинг диққатини оширадиган гап топиб қўярди. Овқат устида

ҳам, кеч кириб чироқ ўчганда ҳам инқовнинг жанжали битмасди. Бу жанжалларга мана шу Азизхоннинг шўхлиги, бебошлиги сабаб бўларди.

Бунақа юзлаб жанжалларнинг бири, зўри ўтган йили июлнинг ўрталарида бўлганди.

Уларнинг Тўхтавой деган агроном қўшнилари аллақайдан уруғи йўқ олма повдасини олиб келиб чорбоғидаги олмасига улаган эди, пайванд яхши амал олиб беш-ўнта ғўра ҳам туккан эди. Азизхон ўртоқлари билан бас бойлашиб танаси самовар карнайидек дарахтни бир зарбда илдиз-пилдизи билан суғуриб ташлаганди. Тўхтавой қилди жанжални, қилди жанжални, сугуриб ташланган дарахтни судраб идорага олиб чиқди. Раисга арз қилди. Раис Умматални чақириб кўп гапларни айтди.

— Ахир бу тажриба учун уланган нарса, пайвандни Прежевальск деган жойдан олиб келганди. Бу қандай бемаънилик. Бола деганни мундоқ тарбия ҳам қилиш керак-да.

Умматали идорадан қошлари чимирилиб, пешаналаридаги ажинлари тахланиб қайтди. Эсини таниб, колхозда ишлади, бригадир бўлди, кетмончи бўлди, дакки емади. Энди қариган чоғида ўғлидан юзи шамгни. Нима қилсин? Кўзининг оқу қораси ёлғиз ўғли. Урса жони ачийди, урмаса бу дашном. Қела солиб хотинига ўдагайлади:

— Анали ярамасинг қани?

Хотини эрининг вазоҳатидан ўғли бир бало қилганини дарров сизди.

— Шаттайди, дадаси, ҳозир сигирни етаклаб чорбоққа кириб кетганди. Тагин уриб-нетиб ўтирманг, жон дадаси.

— Хотин, ўғил болани уриб бўлмайди. Уғил бола худонинг бир инояти. Арабистоннинг аллақайси вилоятида ўғил бола туғилган кунни подшонинг махсус фармони билан эрталабгача тўп отиларкан. Ҳиндистоннинг аллақайси бир юртида ўғил туққан хотин бир кунни кечгача подшонинг тахтида бола эмизиб ўтираркан. Миссиссури деган юртда ўғил бола туғилса подшонинг хотини сарпо қилиб бориб, туққан хотинни ўз кажавасида шаҳар айлантларкан. Кўрдингми, ўғил бола қанақа...

Азизхон ҳозир Орзихон аянинг ўчоқ бошида куйма-лашиб юршига қараб ота-онасини ўйладию кўнгли бу

эилди. Нима қилиб қўйдим? Энди қишлоққа қайтиб бориш йўқ... Уртоқларим қатори юртга ош бериб, ота-онанинг орзусини ушатиб уйлансам бўлмасмиди? Бечоралар энди нима қилишаётганикин? Ҳамиша касалдан боши чиқмайдиган онам айвон лабида кафтиши иягига қўйиб эшикка тикилиб ўтиргандир. Дадам бечора аламини газетадан олаётгандир. Йўқ, газета ўқиш ҳам кўнглига сиғмай қолгандир. Газета чойхонада. У бечора юртнинг кўзига қараёлмай уйга қамалиб қолгандир-ов. Агар газета ўқиса биларди. Ўғлининг каналда нималар қилаётганини албатта газетдан биларди. Агар у Лутфинисани олиб қочмаганда бу ишлар бўлмасди. Шундоқ катта тўйни бузиб уни олиб қочдим! Лутфинисанинг акаси уларнинг эшигини тегиб, тўй харжларини тўла, деб қистаётган бўлса-я!

Азизхон бў тўғрида энди ўйлаши. Кексайиб қолган, қўл учида рўзгор тебратадиган ота-онаси бу харжларни қандай тўлайди? Агар пули бўлса аллақачон тўй қилиб ўғлини уйлаб қўймасмиди?

Азизхон сапчиб ўрнидан турди. Биттаю битта ўғли ота-онасини ташвишга, бошини жанжалга қолдириб бу ерда юриши қандоқ бўлди? Йўқ, бу ўғил боланинг иши эмас!

Азизхон сергакланиб шошиб уйга кирди. Курашда тушган пуллар қийиқда тугилганича Орзихон аянинг қутисидан турган эди. У қутичани очдию тугунни сувага олиб чиқди. Очиб шолча устига ёзиб юборди. Қизил ўттиз-сўмликлар, беш сўмлик, ўн сўмликлар аралаш-қуралаш эди. У тиззалаб ўтириб олдию санашга тушди. Қўлида ёғоч чўмич билан тепасига келган Орзихон ая ҳайрон эди.

— Нима қяляпсан, болам? — деди у ажабланиб.

— Шошманг, шошманг, — деди Азизхон ҳисобдан адашмаслик учун унга қарамай.

Охири у қийиқдаги пулларни тахлаб санаб бўлди. Кейин аяга қараб илжайди.

— Саккиз юз ўттиз икки сўм.

— Бу пулларни нима қиласан, болам?

— Керак, керак, ая. Ҳозир келаман.

У шундай дедю пулларни қайта қийиқда тугиб кўчага отилди.

Азизхон тўппа-тўғри Қуйганёр почтасига борди. Почтахонанинг ичи у ёқда турсин коридорлари, айналари

Ғача газета ва хатларга тўлиб кетган эди. Азизхон газета пачкалари устидан ҳатлаб туйнукка бош тикди.

— Опа, Заркентга қанақа қилиб пул жўнатса бўлади.

Кўзойнакли татар хотин олдига сариқ қоғоз ташлади.

— Манавини тўлдириб, адресларни аниқ қилиб ёзинг.

Азизхон тез юриб келганидан ҳансирар, энтикиб-энтикиб гапирарди.

— Жон опа, ўзингиз ёза қолинг, мен адашиб кетман. Жон опа.

Хотин туйнук оғзига ташланган бланкани қайтариб олди-да, Азизхон айтиб турган адрес ва пул миқдорини ёзди.

— Вой-бў, шунча пулни-я? Етти юз сўмни-я?— деди ҳайрат билан аёл.

— Жўнатаверинг, жўнатаверинг, бор яна.

Хотин бланка устига думалоқ штампни тап этиб урди-да, бир нусхасини Азизхонга узатди.

— Опа, икки оғиз-ғап қўшса бўладими?— деди ялиниб Азизхон.

— Айтинг,— деди хотин яшикка ташлаган бланкани қайта оларкан. Азизхон ўйлаб туриб айтди.

— Дадажон, мени кечиринг. Мен тинчман. Лутфи соғ-омон. Бу пулларни Акбаралига бериб қўйинг. Тўй-нинг товони. Етмаса яна юбораман.

Азизхон почтадан қушдек енгил бўлиб чиқди. У гўё ота-онасини шу пул билан хижолатдан қутқаргандек эди.

У эшикдан ҳовлига жавраб кирди.

— Лутфи, Лутфи, бўлди, бўлди.

— Нима бўлди?— деди ариқда бет-қўлини юваётган Лутфиниса ажабланиб.

— Акангга пул жўнатдим, пул жўнатдим. Тўй харжидан қутулдик.

Лутфиниса, а-а, деб қўя қолди. Овқат устида Азизхон Жўра полвон билан учрашганини, эрталаб Луғумбек участкасига ишга боришларини айтди. Орзихон ая жиндек кўз ёши қилиб олди.

— Урганишиб қолган эдик. Шаттга ишлайверсанглар ҳам бўларди. Иссиқ-совуқларингдан ким хабар олади.

— Ҳаммаси тахт, аяжон. Уй ҳам, овқат ҳам бор. Мен қиладиган иш ана ўша ерда экан. Бормасам бўлмайди.

Каналнинг битишига ўттиз тўрт қуи қолди. Иш кўрсатиб қолмасак кейин армон қилиб юрамиз. Албатта келиб сизни кўриб кетиб тураман. Лутфи ҳозирча шатта туради.

Орзиҳон ая ўрнидан туриб ошхонага кириб кетди. Бирпасдан кейин тоғорада ун олиб чиқди.

— Кетадиган бўлсанг қуруқ кетма, беш-олтита патир ёпиб берай.

Кеч кириб, Лутфиниса чироқ ёқиб айвон тоқчасига қўйди. Кўк кўприк тарафдан қўшиқ янгради.

— Ҳалимаҳоним кансит қўйяпти, -- деди Лутфиниса.

— Найманда «Бой ила хизматчи» бўлади, бормаймизми, -- деди ўрнидан туриб Азизхон.

Ҳамир қораётган Орзиҳон ая гапга аралашди.

— Эрталаб йўлга чиқасан, вақтлироқ ёта қол.

Лутфиниса уйдан чиққанидан бери Азизхон билан ўзига бошқа-бошқа жой соларди. Азизхон супага тўшалган ўринга чиқиб ёнбошларкан дўнғиллади:

— Акангнинг ҳақидан қутулдим-ку, бўлди-да.

Лутфиниса ҳовучини бетига тортиб кўрсатди. Бу унинг, инкоҳ ўқитмасдан ёнимга йўлатмайман, дегани эди.

Азизхон кўрпани бошига тортди.

Узоқдан Ҳалимаҳонимнинг овози қоронғи кечани ёриб узоқ-узоқларга тараларди.

Орзиҳон ая ҳам носини туфлаб ўрнига кирди. Сал ўтмай унинг пиш-пиш хурраги эшитила бошлади. Аммо Азизхон ухлаёлмасди. Онаси, дадаси кўз олдидан ўта-верарди...

ИККИНЧИ БҮЛИМ

I

Луғумбек участкаси қурилишнинг энг оғир жойларидан бири ҳисобланади. Бу ерда канал жуда баландликдан келади. Агар шу қияликдан сув оқадиган бўлса уни тўсиб ҳам, буриб ҳам бўлмайди. Луғумбек атрофидаги далаларга сув чиқмай қолади.

Лойиҳа тузишда бу ерда ниҳоятда мураккаб канал йўли очилиши кўзда тутилган. Сув тўққизта шаршарадан қуйилиб келади. Ҳар икки-уч километрдан кейин канал шаршара орқали етти-саккиз метр пастга бирдан ташланади. Тўққиз жойда бунақа чуқур канал қазиш анчагина катта куч талаб қилади. Қазилган тупроқ баландликка бир неча километр трасса бўйлаб чиқариб борилиши керак.

Андижон полвонларидан ташкил топган ўнлаб бригадалар шу ерда ишляпти.

Азизхонни полвонлар бригадасининг бошлиғи Жўра полвон Ғойипов яна ўз қанотига олди.

Тупроқ отаётганларнинг бетлари чангга беланган, пастда ишлаётганлар тўзонда мутлақо кўринмас эдилар. Азизхон яктагини ечиб тўзон орасига шўнғиб кетди. Жўра полвон пастликда эди. У белкурак билан отган тупроқ тўрт метр баландликдаги супага бориб тушар, у ердаги уч йиғит пастдан ирғитилган тупроқни курак билан яна уч ярим метр баландликка отарди. Икки мартадан ирғитилган тупроқ тўзғиб, шамолсиз дим ҳавода булутдек муаллақ туриб қоларди.

Азизхон кетмонга ҳам, белкуракка ҳам қўл тегизмади. Чаккасини қашлаб ўйланиб турди-да, каттакон қанор оғ-

вини очиб Жўра полвоннинг белкурагига тўғрилади.

— Қани, устоз, тупроқни бу ёққа ташланг.

Жўра полвон андак ўйланиб тургандан кейин илжайди. Азизхон тутиб турган қанорга кураклаб тупроқ ташлай бошлади. Қанор ярим бўлгандан кейин, энди бас, деди. Азизхон, солаверинг, устоз, деб кулди. Қанор бўзгача тупроққа тўлгандан кейин Азизхон, қани орқалатворинг, устоз, деди.

Икки кишилашиб қанорни унинг орқасига қўйишди. Одамлар бола ҳозир қорни билан ерга қапишиб қолади, деган гумонда чанг ўтириб ҳўл бўлиб кетган оғир киприкларини қимирлатмай қараб туришарди.

— Бола, майиб бўласан, кўпам чиранма, — деди Жўра полвон.

Азизхон индамади. Бир силкниб қанорни орқасига ўнглади-да, пилдираганча тахтадан юқорига чиқиб кетди.

Ҳамма ҳайрон. Тойиб кетса ушлаб қоламиз, деб икки-уч полвон йигит йўлнинг ярмида уни кутиб туришарди. Азизхон уларга қарамай, чанг-тўзонга тўлган қиргоққа чиқиб кўздан ғойиб бўлди.

Одамлар ҳанг-манг бўлиб қолишган эди.

Бугун эрталабдан бери Йўлдош Охунбобоев дўнг тепасидаги тут тагига курси қўйиб ўтириб олган, иш давомида қандай камчилик сезса, тут шохига илиб қўйилган телефонда штабга хабар қилиб, бошлиқлар билан ҳал қиларди. Унинг ёнида елиб-югуриб юрган шу район ижрокомининг раиси Эшон ака номи билан машҳур бўлган Усмонхўжаев ҳали у ерда, ҳали бу ерда пайдо бўлиб, ишнинг боришини кузатарди.

Охунбобоев ўзидан катта қанор тўла тупроқ ташиб чиқаётган йигитга кўзи тушди-ю ўрнидан турди.

Бу пайт Азизхон елкада қанор билан тахта пиллапоя устида шошилмай, бир маромда қадам ташлаб юқорига чиқиб келарди. Чанг-тўзон орасида унинг гавдаси соядек кўринарди.

— Ким бу? — деди Охунбобоев ҳайратда.

Уша тарафдан кўзини узмай турган Эшон ака, билмадим, деб бош чайқади.

— Ким бўлса ҳам бас қилсин! Тупроғини тўққандан кейин бу ёққа чақиринглар.

Сал фурсат ўтиб Азизхон илжайганча қанорни судраб Охунбобоевнинг олдига келди.

— Ия, сенмидинг? Бу нима қилганинг? Бас қил-э!
Азизхон илжайди.

— Ота, сал кунда канал битади. Ишлаб қолайлик-
да. Кейин армон қилиб юрмайлик.

— Қанча кило кўтарасан?

— Билмадим, — деди Азизхон. — Тортиб кўрмаган-
ман. Қанча ортсангиз кўтаравераман.

Охунбобоев ҳанг-манг бўлиб қолди. Кейин ҳазил ара-
лаш, одаммисан, нимасан, деди.

— Ҳар қалай бир қанор тупроқ жуда оғир нарса.
Ўзингга эҳтиёт бўлганинг маъқул.

Азизхон, хўи, ота, деди-ю яна тўзон орасига кириб
кетди.

Юқоридан яна иккита шунақа қанор олиб тушишди.
То Азизхон тупроқ тўла қанорни опчиқиб тўкиб келгун-
ча икки киши бошқа қанорни тўлдириб туришди. Азиз-
хон шошилмас, на тез, на секин юрарди. Худди соат
стрелкасидек бир маромда ҳаракат қиларди.

Иш бошланганига бирон соат ўтмай унинг иш жойи-
даги тўзонлар тарқаб кетди. Юқорида ер ўлчаб юрган,
уйилган тупроқларни сураётганлар тез-тез Азизхон та-
рафга ўгирилиб, бу дев сифат бўланинг паҳлавонлигига
ҳайрат билан қарардилар.

Тушликка жом чалинганда Азизхон эинди қанорни ор-
қалаётган эди. Ҳамма кетмон ва белкуракларни ташлаб
юқорига юра бошлаган пайтда у елкада қанор билан
улар орасида тепага интиларди.

У юқорига етганда бирдан одамлар икки тарафга
сурилиб унга йўл очишди. Азизхон мункайганича бор-
риб тупроқ уюми устига ажиб чаққонлик билан (жин-
дек мақтанганлик аралаш) силкиниб қанорни иргитди.
Оғир қанор тушган тупроқ худди портлагандек тўзиб
кетди.

Атрофни ўраб турган кишилар қийқириб чапак чала
бошладилар. Давра орасидан ҳамма ёғи ялт-юлт тақин-
чоқларга бурканган Ҳалима Носирова қўлида бир коса
айрон билан чиқиб Азизхоннинг қаршисида тўхтади.

— Ичинг, полвон укам!

Азизхон унинг қўлидан ихлос билан косани олди-да,
битта шимиришда бўшатиб қайтиб берди. Ҳалима Носи-
рова ўтган йили СССР халқ артисти деган катта уивонга
сазovor бўлган эди. Бу санъаткорнинг овози булбўлни
лол қиларди. Пластинкаларда, радиода овозини эшит-

ганлар, узоқдан бўлса ҳам бир ўзини кўрсам, деб ният қилардилар. Азизхон бўлса худди унинг ўз қўлидан айрон олиб ичди. Очигини айтганда, то тушгача эллик тўрт қанор тупроқ ташиб ўзи ҳам анчагина чарчаган, бели ҳам сал-пал зирқираб қўяётган эди. Ҳалимахонимнинг бу илтифотидан у чарчоқни унутди. Бундан ҳам оғирроқ қанор кўтариб унинг қўлидан яна битта айрон ичкиси келди.

Азизхон одамлар кузатувида чойхона тарафга қараб юраркан, Ҳалимахоним Жўра полвоннинг бошидаги қирғизча қалпоғини олиб икки букладю оғзига тутиб ашулани бошлаб юборди. Бирдан ҳамма жимиб қолди. Азизхон ҳам юришдан тўхтаб анграйганча унга қараб турарди.

Қўшиқ тоғ қазийётган Фарҳод шаънига айтилаётган Шириннинг юрак дардлари эди. Азизхон хижолатликдан қизариб кетган, бу қўшиқ, бу обрў уни чинакамига маст қилганди.

Уша кунни Азизхон худди тушида кўргандек ўтказди. Овқатдан кейин яна ўн саккиз қанор тупроқни юқорига ташиб чиққанини ўзи билмай қолди. Кечқурун Жўра полвон айтгандагина билди.

Луғумбекнинг канал қазилаётган жойидан — илгари Мойли сувдан «Октябрь ариғи» тортиб келинган эди. Бу сув атиги иккита қишлоқни аранг суғориб, тупроққа шимилиб кетарди.

Мана шу ариқ ҳозир каналчилар хизматида. Ариқ бўйига ўнлаб чойхона, ошхона ва новвойхоналар қурилган. Кечки пайт ишдан қайтган қурувчилар шу ариқда чўмилишарди. Баъзан шундай пайтлар ҳам бўлардики, ариқ ичига одам сизмай кетар, бир-бирларига елкама-елка туриб чўмилишарди.

Азизхон ариққа тушганда беш-олти йилгит оқимга қарши сувни шалолатиб сузиб юришарди. Азизхоннинг аъзойи бадаи тупроқ эди. Терлаганидан танига ўрнашган чанг-тўзон лойга айланиб кетган. Азизхон сувда мириқиб шўнғиб, қулочкашлаб сузиб юраркан, дўнг тепасида Жўра полвоннинг қораси пайдо бўлди.

— Ҳой, бола, қаёқдасан. Бўлди, чиқ. Сени сўрашяпти.

Азизхоннинг хаёлига ялт этиб дадаси билан онаси келди. Қидириб келишдимикми? Пулни олишган бўлса дарров этиб келишган-ов.

Азизхон артиниб ўтирмай шошилиб кийинди. Чаққаларидан, бўйинларидан сув томиб чойхона тарафга югурди.

Новвойхона олдида Жўра полвон кўзойнакли бир йигит билан гаплашиб турарди. Йигит озода кийинган, ўчиб қолган папиросини ҳадеб гугурт чақиб ёндирилмасди. Азизхон бу кўзойнакли кишини қаердадир кўргандек бўлди. Юзи, кўзойнаги, қирра бурни унга жуда таниш эди.

— Келдингми, — деди Жўра полвон. — Бу кишини танийсанми, полвон. Бу аканг машҳур шоиримиз Фафур ака Фуломов бўладилар. Танишиб қўй. Сен билан гаплашгани атайин кептилар.

Азизхон довдираб қолди. Шошиб икки қўлини барабар чўзди. У Фафур Фуломнинг шеърў ҳикояларини кўп ўқиган. Мактабда дарсликларда унинг «Кўкан батрак» достонини алоҳида дарс қилиб ўқитишган эди. Айниқса унинг «Довдираш», «Ёдгор» қиссаларини маза қилиб қайта-қайта ўқиган эди. Азизхоннинг назарида Фафур Фулом оддий одам эмас, аллақандай ғаройиб киши эди. Уни учратишини сира хаёлига келтирмаганди. Энди бўлса Фафур Фулом уни атайлаб йўқлаб кепти.

Фафур Фулом унга бошдан-оёқ қараб кулди.

— Жўравой ака, мени лақиллатаяпсизми? Полвон деб ёш болага рўпара қилдингиз-ку.

— Э, мулла Абдуғафур, бу бола «Митти дёманг бизни, кўтариб урамиз сизди», деганлардан. Гавдасига қараб тўн пичманг. Болада гап кўп.

Фафур Фулом унга яна кўз ташлаб, ишонқирамагандек илжайиб қўйди.

— Кечаги қурилиш газетасини кўрдингизми, — деди у Жўра полвонга қараб, — Учқўрғондаги полвонни ёзишти. Ана уни полвон деса бўлади.

— Э, — деди Жўра полвон. — Ўқидим. Эшни ёзишти. У ҳам яхши, зўр полвонлардан эди. Аммо манави бола каналга келгандан кейин Эшнинг дами чиқиб кетган. Бу бола Эшни икки марта тупроққа қорштириб ташлади. Эш бу тарафларга келолмайди. Учқўрғонга келиб, ўша Учқўрғондан кетади.

Фафур Фулом хахолаб кулди.

— Энди Эш полвонни Учқўрғондан кўрарканмиз-да. Ҳаммалари баробар кулиб юборишди.

— Ука, — деди шоир, — штабдан тайинлашди, сен

тўррингда бир галати очерк ёзмоқчиман. Нима дейсан?
Қилган ишларингни бирма-бир айтиб берасанми?

— Нимани ҳам айти, ака. Мана, устоз нима десалар шу. У киши айтган гапларди ёзсангиз дуруст. Мен елкада тупроқ ташишдан бошқа иш қилганим йўқ.

— Акаси, ичингдаги гапни кавлаб чиқаришни ўзимга қўйиб бер. Сендақа полвонлар билан кўп гаплашганман. Жўравой ака, бизни биронта холироқ жойга олиб бординг.

Жўра полвон уларни қишлоқ шўросининг биносига бошлади.

Сув бўйига қурилган омонат сўриларга сон-саноқсиз пашшахоналар тutilган. Очиқ майдонга давра қурган кишилар гур-гур кулишарди. Кеча бу ерга Юсуф қизиқ билан Охунжон қизиқ келган, улар очиқ майдонда қизиқчилик қилиб одамларни кулдиришарди. «Октябрь ариги»нинг нариги бетида азамат ёнғоқ шохига оқ чодир илиб кино кўрсатишяпти. Ўртадаги сўрида ўнтача одамни тўплаб Тошкентдан келган лектор «Пиковая дама» операсида реалистик мотивлар» деган темада лекция ўқияпти. Тингловчиларнинг кўпчилиги пинакка кетган, баъзилари лекция тезроқ тугасайди, деб қизиқчилик бўлаётган майдонга қараб қўйишарди. Лекторнинг ёнида райком секретари ўтирганидан кетолмай ноилож мудрашарди.

Райком секретари эса уларга билдирмай оғзини мушти орасига олиб тинмай эснарди.

Пойтуқ тарафда кетма-кет мушак отилди. Мушакнинг кўк, сариқ, қизил шуълалари тупроқ уюмларини, чойхона томларини узоқ ёритиб турди-да, кейин аста сўнди.

II

Кунлар ниҳоятда исиб кетди. Ёр этган шабада йўқ. Канал чуқурлашган сари ичи дим бўлар, ер қазийётган йигитларнинг танидан тер қуйиларди. «Оқ мактаб» болалари тунука чойнакларда, пақирларда кетма-кет яхна ташиб улгуролмасди. Ичилган яхна шу заҳоти тер билан чиқиб кетарди. Азизхон иссиққа чидаёлмай қолди. Лойқа тер пешанасидан оқиб кўзларига кирар, томоғи қақраб,

ҳадеганда ўзини яхнага урарди. Иш унуми ҳам сал пасайгандек кўришарди. Чуқурликдаги кетмончилар ҳар ярим соатда юқорига чиқиб ўзларини елпиб олишарди.

Шу кунларда тун жуда ойдин бўляпти. Машъала ёқмасдан ишлаш мумкин эди. Жўра полвон участка бошлиқлари билан келишиб, полвонлар бригадасининг ишини кечасига ўтказди.

— Кечаси чанг-тўзон йўқ, ҳаво салқин. Эртага эрталаб ишга чиқманглар. Уч-тўрт кун кечаси ишлайсизлар.

Азизхон трассадан қайтгандан кейин ювиниб Лутфиниса ишлаётган «Қирғиз овул»га бормоқчи эди, айниб қолди. Эртага кундузи бўшман-ку, ғир этиб бориб келаман-да, деб овқатдан кейин чодирга кириб тўшакка ўзини ташлади. Елкасининг офтобда куйган жойлари ачишар, боши оғирлашиб ёстиқдан узолмасди. У анча вақтгача тўшакда тўлғаниб, ухлаб қолди. Эрталаб қирғиз болалар нонуштага уйғотишганда аранг ўрнидан турди.

Керишди-да, яланғоч елкасига сочиқ солиб ариқ та-рафга кета бошлади. Сувнинг у бетидаги будка олдида Вазира этагини липпа уриб, ерга кўлоблатиб сув сепарди. Азизхон унга: «Ҳорманг, синглим!» — деб ўтиб кетди. Вазира қўлида сув тўла пақир билан унинг орқасидан қараб қолди.

Вазира Пойтуқдаги касалхонада санитар бўлиб ишлайди. Касалхона Луғумбек участкасида тўртта медпункт очган, шуларнинг бирига Вазира қарайди. У елкасини офтоб куйдирганларга мой берар, қурувчиларга безгакка қарши мажбуран акрохин ичирарди. Айниқса ёш жувонлар унинг будкаси олдида кўпроқ ўралашишарди. Сепкилни кетқазадиган ҳар хил мой-упалар унда кўп бўларди.

У сув бўйидаги курсида пардозни жойица қўйиб, ўтган-кетган йигит-ялангнинг кўзини ўйнатарди. Ҳатто Фафур Гулом ҳам унинг ёнидан лоқайд ўтиб кетолмаган. Сутга чайқалгандек оппоқ юзларига, анордек қил-қизил лабларига, нилдек қора қош-кўзларига тикилиб туриб бирдан шеър айтиб юборган.

Юз қизил, лаблар қизил,
Бармоқ учи ҳам қил-қизил,
Қош қаро, кўзлар қаро,
Ҳеч бўлмасин бахтинг қарол

Фақат биргица Азизхон унга лоқайд қарарди. Ёниб турган кўзлари бу йигит кўксини куйдирмасди, қўшиқдек майин овози қулоғига кирмасди. Мана, ҳозир ҳам у шундоқ чиройли қиз олдидан бефарвогина ўтди, кетди. Мазза қилиб ювиниб, чодирга кирдию ёстиқ тагидан яктагини олиб киймоқчи бўлди. Қараса тугмаси узилибди. Ҳамма вақт саранжом-сарншта иш тутадиган қирғиз болалар игна билан ғалтак ипни қайга қўйишганини билмай кўп қидирди. Охири тоқати тоқ бўлиб яктагини тугмасиз кийиб Вазиранинг олдига чиқди.

— Синглим, тугмам узилибди, игна билан ипингизни бериб турсангиз.

Вазира қулоғида райҳон шохи билан селкиллаб кулди.

— Вой, полвон ака, игна тутишга қўлингиз келишмайди. Ўзим қадаб бераман. Ечинг, бирпасда бўлади.

Азизхон унга орқа ўгириб туриб яктагини ечиб узатди. Вазира ятакни оларкан, бақувват гавдасига, мускуллари бўртиб чиққан билакларига, кенг елкаларига маҳлиё бўлиб қолди. Ундан зўрға кўз узиб будка ичига кириб кетди.

Азизхон қовушмай курсига ўтириб, қирғоққа шапиллаб урилаётган сувга тикилганча қолди.

Бу жувон негадир унга жуда ўзини яқин олади. Агар ўз ўйлари билан овора бўлиб, унга қарамай ўтиб кетгудек бўлса, албатта жувоннинг ўзи салом бериб, қаратади. Қараганда ҳам кўзларини сузиб, қандайдир ғалати қарайди. Гапга солишга уринади. Яхна чой узатиб йўлдан тўхтатади. Сизни албатта медицина кўригидан ўтказишим керак, деб бир қўлини унинг елкасига ташлаб, яланғоч кўксига қулоғини босиб, юрак уришини узоқ эшитилади. Шунда Азизхоннинг бўйинларига, елкаларига илиқ нафаси тегиб, вужудида ширин бир ҳузур кўзғалади. Вазира бўлса унинг олдида атайин иссиқдан нолиб «бенхтнёр» оқ халатининг олди тугмаларини ечиб ўзини елпийди. Ҳар хил тасмаю тугмалардан холи кўкси қалқиб-қалқиб кетади. Овози титрайди. Шундай кезларда (бунақа кезлар икки-уч бор бўлган) Азизхон кетишга шошилмайди. Бу ширин, ҳушни олувчи дақиқалар узоқ чўзилишини истайди.

Азизхон шундай ўйлар билан банд экан, будка ичидан Вазиранинг аянчли қичқиргани эшитилди,

— Вой, вой, ўлдим, дод!

Азизхон будкага югурди: Вазира у ёқдан-бу ёққа тўлганиб югурарди.

— Ари, қовоғари ичимга кириб опти.

У шундай деб ёнида эркак киши борлигини ҳам унутиб халатини ечиб олди. Азизхон унга қараганча безрайиб қолди. Вазиранинг оппоқ бадани титраб турарди. Азизхон умрида аёл кишини яланғоч ҳолда биринчи кўриши эди. Ғалати бўлиб кетди. Негадир у томон бирикки қадам ташлади. Вазира ундан қўрққандек, тўзиб кетган сочлари билан кўкрагини беркитди.

— Келманг, яқин келманг!

Вазира шундай деб инграгандек гапирарди-ю, аммо овозида қатъийлик сезилмасди. Азизхон ҳушини йиғиб олди.

— Қаерингизни чақди? — деб сўради. Унинг ҳам овози худди йиғлаётгандек титраб чиқарди.

— Елкамни, елкамни чақди, қуриб кеткур.

Азизхон яланғоч аёл киши билан гаплашиб турганидан уялиб орқага қайтаётган эди, Вазира тўхтатди.

— Халатимни олиб беринг!

Вазира «жон аччиғида» халатини остонага иргитган эди. Азизхон энгашиб халатни олди. Ундан бармоқдек ари ёнигиллаб учиб чиқди. Азизхон халатни Вазирага узатган эди, Вазира халатни унинг қўли билан қўшиб ушлади. Бирдан Азизхоннинг қони гупуриб кетди. Аёлниги биллагига чанг солди. Вазира силтаниб унинг бағрига келиб қолганини билмай қолди. Азизхон унинг очиқ оппоқ кўксидан ўпар, ҳансираб елкаларини силарди. Вазира қаршилик кўрсатолмасди.

Ташқарида машина моторининг гуриллагани эшитилди. Азизхон жувонни бағридан қўйиб юбормоқчи бўлди. Аммо Вазира унинг бўйнига илондек чирмашиб олган, қўйиб юбормасди.

Азизхон бу жувоннинг кўнглида нималар кечаётганидан беҳабар эди. Аёлниги нозик билакларини осонликча бўйнидан олиб ташлади-да, ерга қараганча яктагини кўтариб ташқарига чиқди.

Сувнинг у бетидан машина тупроқ чапигитиб ўтиб кетди. Азизхон бу бўлиб ўтган сирдан ҳеч ким воқиф бўлмаганини сезгандан кейин юрак ўйноғи сал босилгандек бўлди. Будкадан яланғоч чиққани эсида йўқ эди. Қўлидаги яктакка кўзи тушиб шошиб кия бошлади. Ариқдан пақирда сув олаётган самоварчи унга маъноли қа-

раб, бир кўзини қиёиб қўйди. Азизхон хижолатликида кўзини ундан олди.

Будкадан Вазира чиқди. У тўзиб кетган сочларини дурра тагига олган, кўзлари енгдимми, дегандек яшнаб турарди.

Азизхон ерга қаради.

— Емон экансиз-ку, — деди Вазира ўпкалангандек лабларини чўзиб.

Азизхон жавоб тополмай гудранди.

— Агар эрим билиб қолса, нақ икковимизни пичоқлаб ташлайди-я!

Вазиранинг эри ўзидан ўн саккиз ёш катта бўлиб, аввалги хотини ундан кўнгилсиз бўлиб ажрашган. Эрининг бир кўзи шишадан, камгап одам эди. Агар кун билан уйда бўлса гиринг деган овози чиқмас, бирон нарсадан диққати ошса, тўғри гапирмай жаҳл билан столни урарди. Эри яқин-яқинларда ҳам кўп ичарди. Станция буфетда кунини кеч қилиб, қоқ ярим тунда қайтарди. Шундай ичишларнинг бирида муштлашиб, нозик жойидан тепкй еб, икки ҳафта касалхонада ётиб чиқди.

Вазиранинг яшнаган, гуллаган навқирон умри текоп ўтиб борарди. У касалхонада одамлар орасида овуниб қоларман, деб ўйлаган эди. Аёллар ўз тирикчиликлари, эрлари, бола-чақалари тўғрисида гаплашганларида у жимгина қулоқ солиб ўтирар, улар билан ўзини солиштирарди. Шунда бирдан кўнгли ўксиб эзилиб уйига қайтарди.

Канал бошланиб, Луғумбекда медпункт очилгандан икки-уч кун ўтиб у Азизхонга рўбарў келди. Бир кўришдаёқ юрагида от ўйнагандек безовталаниб қолди. Йўлини пойлайдиган бўлди. Узоқдан Азизхоннинг қораси кўриниши билан сочларини тузатар, бирон ишни баҳона қилиб у ўтадиган йўл ёқасига келиб турарди. Орадан уч-тўрт кун ўтиб оғзаки саломлашишдан қўл олиб кўришишга ўтди.

Азизхоннинг қайлиғи билан келганини эшитиб ҳафсаласи пир бўлдию умидлари пучга чиқиб, уни кутмай қўйди. Аммо у ҳар қанча уринмасин, кўнглидан чиқазиб ташлашга тиришмасин, бари бир Азизхон томонга кетиб қолаверарди. Вазира ўзини ўзи енголмади. Қандай бўлмасин ўзини паҳлавон йигит қучоғига отиб, қайноқ нафасини туюшни дилига тугди.

Бугун у шу шияти томон биринчи қадамни ташлади.

Умматали билан хотини судралишиб Тоғанинг олди-га чиқишди. Тоға идора олдида энди «эмка»га ўтираман, деб турган эди. Уларни кўриб машинадан тушди.

— Э, келинлар, келинлар. Хизирни йўқласак бўларкан, сизларни йўқлаб кетаётган эдим ўзим.

Эр-хотин бу гапни эшитиб ҳайрон бўлиб қолишди.

Умматалининг кўриниши анча ташвишли, хотинининг бўлса киприкларида ёш илиниб турарди.

— Энди, Тоға уятга қолишга қолдик. Аммо бу ёғи сал хунукроқ кўринадиганга ўхшайди. Шу десанг, кеча Азизхондан дарак чиқди. Пул юборипти. Анча пул. Билмадим, бу пулларни у қайдан олди экан? Оз эмас, етти юз. Тўй харжигга тўлаб қўйинглар депти. Этта-меттан болаларнинг онаси билан Акбаралининг эшигига бориб пулни олдига қўйдик. Тўйга қилган харжингни ол, бу ёғига ёпиқли қозон ёпиқлигича қолсин, дедик. У бўлса пулларни бетимга отди. Тўй харжини куёвга бер, мен тўкилган обрўйим, ориятим учун хун оламан, деди. Эр-хотини судралишиб Марғилон тушдик. Куёвнинг дўконини қидириб топдик. У бўлса сизларни танитайман. Пулни керакмас, қизни топиб келларинг, бир кун бўлса ҳам хотини қилмасам отимни бошқа қўяман, дейди. Номард ўғлининг билан бақамти қиласан, дейди. Бошимиз қотиб қолди. Боламини бир бало қилиб қўймасалар деб қўрқяпман.

Тоға ўрнидан туриб уларни тинчитди:

— Мен сенга айтсам, Уммат, боланг хавфсиз жойда, ўғлининг юрт оғзига тушиб қолди. Ҳукуматнинг катталари бу ишдан хабардор. Йўлдош ота канал битгандан кейин катта тўй қилиб бермоқчи. Бугунги «Қизил Ўзбекистон»ни кўрдингми. Мана, Гафур Ғулом ёзибди. Бугун Ўзбекистонга дoston қилибди. Менимча, энди Азизхонга биров чурқ этмайди.

— Илоҳи айтганингиз келсин, — деди Умматалининг хотини.

— Лекин бепарво бўлиш ҳам керакмас. Мен колхоз иши, канал иши билан бўлиб у тарафларга ўтолмаяпман. Ўзинг биласан-ку, Уммат, ғўзада одам кам қолди. Ҳа бўл-ҳа бўл, деб турмасанг, кузда ерга қараб қолмиш ҳеч гапмас. Агар иложини топсанглар, машина берай, бир бориб

болани муборакбод қилиб, кўрнб, айтадиган гапларни тайинлаб келсанглар ёмон бўлмас.

— Майли, — деди Умматали. — Бор, десанг, борганимиз маъқул.

Эр-хотин Тоғанинг гапидан анча тасқин топишди. Эртага азонлаб Тоғанинг машинаси уларни Азиз ишлайдиган жойга обориб келадиган бўлди.

Кампир кечга яқин хамир қориб оширгани қўйди. Қир токчадан ўғлининг кийимларини олиб тахлади. Умматали даҳлизда қўнжигга пайтава тиқилганча турган этикни олиб яримта пиёзни қозон тагига тегизиб «мойлади». Хотини кўча бошидаги ҳовлидан янги дўппи олиб чиқиб ўзи тахтакачга босди.

Тонг қоронғида хотин тандирга ўт қалаб нон ёпди.

Ҳали кун ёйилмай Тоғанинг «эмка»си эшик орқасида сигнал берди. Эр-хотин тугун-терсақларни кўтариб машинага чиқишдию жўнаб кетишди.

Она — она экан. Боласини кўрмаганига ўн беш-йигирма кунлар бўлиб қолди. Бу орада у озиб, шундоғам сўлғин юзлари баттар заъфарон бўлиб кетди. Машина бундан ҳам тезроқ юрса, учириб боласининг олдига обориб қўя қолса!

Шофер машинани Кува марказида бир дам тўхтатиб сув қуйиб олди-ю, Асака тарафга елдек учиб кетди. Умматали шофер олдида ўтириб йўлни томоша қилиб борар, хотини орқа ўриндиқда тугунларини ёнига қўйганича мудраб борарди. Ҳаво қизиган, қора машина кузови баттар қизиб, уни лоҳас қиларди. Хотин кечаси билан ухламай, боласининг кийимларини қайта дазмоллаб, саҳар туриб нон ёпиб анча ҳолдан тойган. Уни уйқу элтди. Андижон шаҳрини оралаб Қўшариқ гузарига яқин қолганда машина икки отлиқ йигитга сигнал бериб ўтди. Отлиқлар сигнал товушидан эгарда туриб орқага ўгирилишди. Уларнинг бетини кўрдию Умматалининг юраги орқасига тортиб кетди. Отлиқларнинг бири Акбарали, бири марғилонлик куёв эди. Шофер ялт этиб Умматалига қаради. Умматали хотиним сезмасин деб бармоғини лабига босди.

Ҳозиргина кўнглини чоғ қилган дала манзаралари, йўл-йўлакай учраган шинам гузарлар энди кўз олдидан қочди. Акбаралининг ғазабли қиёфаси тўғрисида келиб туриб олди.

— Нима қилиб юрипти? Тўйдан кейин кўчага ҳам

чиқмай уйда чиллага ўтиргандек яққаланиб қолганди-ку. Кеча айтган ниятини амалга оширгани келяпти, қас-сас олгани келяпти у.

Умматалининг юраги шиг этиб кетди. Шофер моторга газ бериб машинани яна илдамлатди. Куйганёр кўприги олдига келганда шофер тормоз бериб қўй етаклаган кишидан еттинчи участка қай тарафдалигини сўради. У Луғумбек йўлини кўрсатди.

Товар вагонлари шундоққина Куйганёр билан Пойтуқ йўлида тўхтаган, ундан қоп-қоп цемент, темир-терсаклар туширилди. Машина ўтиши учун йўл йўқ. Фақат пиёдалар вагон тагларидан мункайиб ўтиб туришипти. Отликлар, эшак минганлар состав охиридан айланиб ўтишипти.

Умматали бегоқатлана бошлади. Шлагбаумнинг икки тарафида от-арава, юккаш машиналар тўлиб кетган, улар тинмай сигнал бериб отларни ҳурқитишарди. Паровоз машинисти бепарво, кабина деразасига тирсагини қўйиб бемалол папирос тутатарди. Вагонларда бўлса ҳали юк кўп. Бир-икки соатсиз уларни тушириб бўлмасди. Шофер пастга тушиб у ёқ-бу ёққа ўтиб турган йўловчилардан, Луғумбекка бошқа йўл бор-йўқлигини сўради. Унга Майгир орқали ўтса бўлади, аммо сал олисроқ деб айтишди.

— Жон болам, ўшақдан юр. Тезроқ борайлик кўнглимга ёмон хаёллар келяпти.

Шофер машинани орқага қайтариш мушуқлигини айтди. Чунки унинг орқасидан қанчалаб машинаю арвалар тирбанд бўлиб кетган эди.

— Бир бало қил, болам. Отанг ўргилсин, бир амалла.

Тоғанинг шофери анчагина иш кўрган, кўпдан бери ҳар хил машиналарни миниб пишиб қолган эди. У кўп уриниб барибир эпполмади. Машинани қайтариш ниҳоятда мушуқ эди.

Араваси темир йўлнинг нариёғида қолган тўрт йигит тарвузларни бериги тарафга қопда ташиб ўтишаётибди. Ҳар йигитларки, елкасида тўрттадан киши ўтирса бўлади. Шофер чаккасини қашиб туриб улар қопларини бўшатиб яна тарвуз олиб ўтишга кетишаётганда йўлларини тўсди.

— Жон акалар, битта савобли иш қилинглар. Бешовимиз бўлиб шу машинани орқага қаратиб қўяйлик.

Йигитлардан бири, пакана; калладори ҳайрон бўлиб бир шофер болага, бир машинага қаради. Кейин кулиб,

қашы бир кўрайликчи, дедию, қопини четга отиб, шерикларини йўлдан қайтарди. Ҳзи «эмка»нинг орқасига ўтиб тагига қўл суқди. Кўтаришга урниб бир кучаниб кўрди. Машина ярим қаричча ўрнидан кўтарилди.

— Бўлади. Бешовлон бемалол бурворамиз. Келинлар, акахонлар!

Йигитлар баробар ёпишишди. Машина аста кўтарилди. Кейин чап томонга бурилиб сал ўтмай очик йўлга чиқиб қолди. Йигитлардан бири яктагидаги чангни қоқаркан, шерикларини эрмак қилгандек гапирди.

— Сенлар ҳам полвонман деб юрибсанлар-да. Агар Эш полвонни қулатган Азизхон бўлганда, битта ўзи бунини беш метрга отворарди.

Бу гапни Умматали ҳам, шофер бола ҳам эшитди. Иккови бир-бирига маъноли қараб қўйишди.

Шофер йигитларга астойдил раҳмат айтиб, йўлни Сиза ариги ёқалаб Майгир томонига бурди.

Йўл-йўлакай канал қазишга келган кишиларнинг чодирлари, ошхоналар, кетмон, белқуракларни пешлайдиган кўчма устахоналар учраб турарди. Умматали ўғлининг ташвиши билан бўлиб каналда шунчалик катта ишлар бўлаётганини хаёлига келтирмаган экан. Айниқса Куйганёрдан чиқаверишдаги катта равоат тепасида ўғлининг суратини кўриб энтикди.

Яхлит чойшабга жигар ранг бўёқ билан Азизхоннинг сурати ишланган бўлиб, тагига «Дўсматовчи Азиз полвонга тенглашинг!» деган чақириқ ёзилган эди. Умматалининг кўзлари яшнаб кетди. Хотинига қаради. Кампир машинанинг орқа ойнасида ҳамон суратга қараб келарди.

Буни қаранг-а, шўх, ерга урса осмонга сапчийдиган, бебош боласи бугун юртнинг оғзига тушибди.

Машина паст-баланд йўлларда сакраб-сакраб эски Ҳаққулободга етмай ўнгга бурилди. Бу ердан Майгир машинада тахминан ярим соатли йўл эди. Туячи қишлоғига етай деганларида яна бояги икки отликнинг йўлини кесиб ўтишди. Машина жадал юрганидан отликлар чанг-тўзон ичида қолиб кетди.

Эшон қишлоқ, Оқмозор, Қорёғди қишлоқларининг йўллари ниҳоятда серқатнов эди. От-аравалар тинимсиз ўтиб турипти. Минглаб кишилар ялангоч бўлиб кетмон чопишар, замбилларда, қопларда юқорига тупроқ билан иштилардилар.

Шофер машинани «Қорёғди мазор» қишлоғининг гу-
вариди тўхтатди. Чунки у ёғига машина бориши мушкул
эди.

— Сизларни шу ерда кутаман. Бемалол бориб гапла-
шиб келаверинглар. Раис кечгача рухсат берган. Қоронғи
тушмай орқага қайтсак бўлгани. Мен ҳам бир томоша
қилиб келаман, — дея орқа эшикни кампирга очиб бер-
ди шофер.

Эр-хотин тугун кўтариб Азизхонни қидириб дўнглار-
дан, тупроқ уюмларидан ошиб кетишди.

— Кун пешинга оғиб, қуёш тиккага келган пайт. Бундай
пайтда Луғумбек тарафларда ҳаво ниҳоятда дим бўла-
ди. Айниқса пастдан юқорига отилган тупроқлар тўзони
ҳавода муаллақ туриб қолаётганга ўхшар, одам одамни
овозидан тусмоллаб танир эди.

Умматали кимдан Азизхонни сўраса, ҳали юрасиз,
деб юқори тарафни кўрсатарди. Шуниси ажабланар-
лики. Умматали кимдан ўғлини сўраса, у ким, деб
ўтирмай дарров қаердалигини айтади. Ота учун бундан
қувончли нарса борми. Беш-олти минг одам ишлаётган,
унинг устига водийнинг ҳар бурчидан келган, бир-бири-
ни танимайдиган кишилар гап унинг оғзидан чиқ-
маёқ, э Азизхонми, полвон болами, палон жойда деб
айтади.

Эр-хотин юриб-юриб чарчашди. Кампирнинг маҳси-
кавуши тупроққа тўлди. Умматалининг тердан ҳўл бўл-
ган яктагининг елкалари чангдан лойга айланиб кетди.

— Сен чарчадинг, хотин, манави тол тагида ўтириб
тур, мен ўғлингни топиб келай.

Умматали хотинининг оёқ олишига қараб юрадиган
бўлса отлиқ келаётган Акбарали ундан олдин Азизхонни
топади, унга бирон шикаст етказадиган бўлиб туюларди.
Аксига олиб хотини, вой, нега чарчайман, юравераман,
деб унга эргашди. Акбарали келаётганини унга айтгани
йўқ. Айтса ҳушидан кетиб қолтиши ҳеч гапмас. Нимжон
нарса, юраги ёмон.

Елкасига иккита каттакон сумка осган йигит улар
олдидан пилдираб қолди. У кўтарган сумка ичи га-
зетага тўла эди.

— Болам, Азизхон полвон ишлайдиган жойни кўрса-
тиб қўймайсанми? — деди Умматали ялингандек.

Йигит тўхтади. Унга бошдан-оёқ қараб кўзларини
пирпиратди.

— Отахон, сиз Азиз полвоннинг дадасимисиз? Дарров танидим. Юринг, кўрсатиб қўяй.

Йигит улар олдида пилдираб бораркан, тинмай Азизхон қилаётган ишлардан сўзлаб борарди:

— Кечаги газитни кўрдингларми? Гафур Фулом ёзган. Роса мақтабди. Рустам дoston депти. Бугун Азизхонни сўрамаган, суриштирмаган одам йўқ десам бўлади. Ҳозир Эшон қишлоқда ҳам у кишини икки отлиқ сўради. Башарасидан бу ернинг одамига ўхшамайди. Узоқдан келгани шундоққина билиниб турипти.

Умматалининг юраги шув этди. Оёқлари чалишиб кетай деди.

Бундан чиқди Акбарали атайлаб уни излаб келяпти. Унинг нияти бузуқ.

— Тезроқ юр, тезроқ. Тезроқ боламнинг олдига олиб бор. Жон болам, қадамнингни илдамроқ ташла.

— Шундоғам етолмаяпсиз-ку, отахон.

— Юравер, югур. Етиб оламан.

Умматали хотинини орқада қолдириб, тупроқларни тўзитиб, гандираклаб, телбадек каловлаб почтачи бола кетидан ошиқарди.

IV

Почтачи йигит Умматалини «Оқ мактаб» олдида янги пайдо бўлган тупроқ дўнги тепасига олиб чиқди.

Пастда полвонлар тупроқ ташишар, терлаган елкалари офтобда ялтирар, тўзонлар орасида ғойиб бўлиб, яна йилт этиб кўриниб қолишарди.

— Мана шу ерда бирпас кутиб туринг, отахон, ўғлингиз ҳу анави тахта устидан юриб шу тарафга чиқади: Мана шу турган тупроқ уюмини ўғлингиз олиб чиққан.

Умматали оёқ остига қаради. У икки том бўйи тупроқ уюми устида турарди. Шу тупроқни ўғли эрталабдан бери ташиб чиқарган эди. У ҳайратдан ёқасини ушлади.

Тахминан ўн беш метр чуқурликда, тўзонлар орасидан бир йигит елкасида қанор билан тахта пиллапояни шошилмай босиб, юқорига интила бошлади.

— Ана шу Азиз полвон бўлади.

Умматали пастга қаради. Дўннга қия қўйилган тахта лапанглар, ўзидан икки-уч баробар катта ушоқ кўтарган чумолидек бўлиб ўғли юқорига шошилмай чиқиб келарди.

У букчайиб олганидан башараси кўринмас, фақат қанорнинг тагидан тескари узатилган қўли, тахтага зарб билан тушаётган оёғигина кўринарди. «Яхшиям онаси орқада қолиб кетди, агар боласини шу аллозда кўрса, билмадим, қай аҳволга тушарди», деб дилидан ўтказди Умматали.

— Азиз полвон шунақа дўнгдан еттитасини тиклаб кўйди. Битта ўзи ўн йигитнинг ишини қиляпти.

Шу пайт Азизхон келаётган тахтани босиб, бет-кўзини тупроқ босган икки йигит илжайиб чиқиб кела бошлади.

— Қирғиз болалар, Азиз полвоннинг ўртоқлари. Азиз полвон қанордаги қопни дўнгга тўкиб тушгунча янгисини қанорга жойлаб турадиган шулар.

Бу пайт Азизхон елкада қанор билан дўнг тепасига етиб қолганди. У оёқ ташлаётган тахтадан бошқа ёққа қарамасди. Умматали овоз чиқарай, деб бир-икки оғиз Жуфтлади-ю, яна ниятидан қайтди. Боласи унга қарайман деб оёғи тойиб кетса, пастликка қулаши ё бўлмаса тупроқ тўла қанор тагида қолиши мумкин. Шунинг учун ҳам Умматали дамни ичига ютиб, қимир этмай тураверди.

Азизхон дўнг тепасига чиқиб бир силкинишда орқасидаги қанорни ёнбошига отди. Қанор тушган жойда тупроқ кўкка сапчиди. Кейин у қанорнинг таг тарафидан юқорига кўтариб, ичида қолганини тўка бошлади.

Азизхон бўшаган қанорни силкиб, тўзғиган чангдан ўзини орқага оларкан, бирдан дадасига кўзи тушди. Бу тасодифий учрашувдан эсанкираган Азизхон кўзларини пирпиратиб бир муддат туриб қолди. Умматалининг юраги туз сепгандек ачишди. Боласи озиб, қорайиб, кўзлари ҳам киртайиб, ич-ичига кириб кетганга ўхшарди.

— Дада, сизмисиз? — деди Азизхон.

— Менман, менман, болам.

Умматали шундай деб боласи тарафга интилди. Тиззасигача тупроққа ботиб бир ёнбошига қийшайиб қолди. Азизхон уни қўлидан тортиб чиқазаркан, зап кепсиз-да, дада, зап кепсиз-да. Аям яхши юриптими, қишлоқ тинчми, деб тинмай жаврарди.

— Мени кечирасизлар-да, дада, бир шўхлик қилдим. Хафа бўлмайсизлар-да.

Умматали бир сўз айтолмай, ўглини бағрига босганича лой бўлиб кетган елкаларидан силарди.

— Аянг ҳам шатта, болам. Ҳозир етиб келади. Орқада қолиб кетди. Манави дўннга чиқолмай пастда қолган.

Азизхон тахта пиллапоядан чиқиб келган икки йигитга қаради.

— Овқатни ўзларинг еяверинглар. Мен ҳозир.. — деганича «Оқ мактаб» тарафга тупроқларни тўзгитиб тушиб кетди.

— Ҳа, бўйнигинанг узилмагур-а, шўх, жуда шўх, боласи тушмагур...

Умматали орқасидан шундай деб жавраб борарди.

Луғумбекда иккита мактаб бўлиб, биттаси эски бинода машғулот ўтказарди. Бундан икки йил олдин қишлоқ совети колхозлар ёрдамида янги бир қаватли етти йиллик мактаб қурган эди. Бу тарафларда уй оқлаш одат бўлмаганидан янги мактаб оққа бўялгандан кейин, халқ уни «Оқ мактаб» деб атай бошлаганди.

Умматалининг хотини тупроқ уюмларидан, паст-баландликлардан, иссиқда юрганидан чарчаб, мадори қолмаганди. «Оқ мактаб»нинг соя тарафида ўтириб эрини кутарди.

Одамлар орасини ёриб югуриб келаётган ўглини кўриб кампир ўрнидан турди. Шунча йўлдан авайлаб олиб келган тугунларини тупроққа поп этиб ташлаб ўглининг истиқболига югурди. Бошидан рўмоли тушди. Сийраклашиб аранг биттагина ингичка ўримга ярайдиган бўлиб қолган сочига таққан сўлкавой югурганида у биқини билан бу биқини орасида арғимчоқ учиб борарди.

Она боласини бағрига босди. Терлаб, тупроққа қоришган юзларидан тинмай ўпар, йиғлар эди.

— Оҳ, болагинам, болагинам.

— Йиғламанг-да, аяжон, мана, юрипман-ку. Менга жин ҳам урмайди.

Она ҳамон уни бағридан қўйиб юбормас, пешаналаридан силар, юз-кўзларидан тинмай ўпарди.

— Ранги-рўйингни қара, сенга нима бўлди, болам. Вой-бў, кийим-бошларинг ҳам жулдур бўлиб кетибди. Нима еб, нима ичиб юрибсан, тентаккинам. Менгинани куйдириб шақларда юрибман дегин.

Шу пайт Умматали етиб келди.

— Қўй энди, онаси, дамини олсин, ишлаб турган жойидан чақириб келяпман.

— Вой, шошманг, дийдоргинасига бир тўйволай.

Кампир бирдан лабларини чўчайтирди. Қошлари чиририлди.

— Менга қара, аҳмоқ. Бу нима қилганинг. Бировнинг пардадаги қизини қаёқларга обориб ташладинг? Қани у? Ё сен опқочмаганмидинг? Емонлар ўлсин, ёмонгиналар ўлсин. Лутфинисани сен опқочган гумон қилиб не-не мазаматларни қилишмади. Кўрдингизми, дадаси, боламда гуноҳ йўқ экан. Қизни опқочган бошқа экан-ку! — Кампир ўз гапига ўзи ишонмай қолиб, яна ўғлига журъатсиз бир қараб олди.— Ё ўзингмидинг? Ростини айт. Сен опқочмагансан-а?

Азизхон сувсизликдан қуриб шилдираб қолган кўкат учидан чўп синдириб ерга ниманидир чизаркан, хижолатли овоз билан деди:

— Мен эдим, ая. Мен эдим.

Умматали боласини хижолатликдан чиқариш учун гапни бўлишга уринарди:

— Болам, юборган пулингни олдик. Раисга учрашган эдим, машина берди. Бориб кўриб келинглар, ундан гинамиз йўқ, хижолат чекмай, бемалол ишнини қилаверсин, деб айтди.

— Шундоқ деди, болам. Асти хижолат чекма. Айтганча, Лутфиниса қаёқда?

— Шатта. Шатта ишлаб юрибти.

Кампир бирдан юзларини тимдалади.

— Вой шўрим, никоҳсиз, фотиҳасиз-а?

Азизхон ердан бош кўтармай жавоб қилди:

— Мунча ваҳима қиласиз, ая ҳали ҳеч гап бўлгани йўқ-ку. Наҳотки сизларсиз мен уйлансам. Сизлар фотиҳа бермасанглар асло уйланмайман.

Умматалининг назарида ўғли анча эсли, мулоҳазали бўлиб қолгандек эди. Мусофирчилик, яккалик унга таъсир қилган, эсини киритган, деб ўйларди у.

— Болам, сенга айтадиган бир-икки оғиз гапим бор. Холироқ жойда гаплашайлик. Онаси, сен шофер боланинг олдига бориб дамнингни олиб турсанг, ўғлинг билан бир-икки оғиз гаплашиб олардим.

— Мендан яширадиган қанақа гапинглар бор? Гапираверинг. Менам эштай.

Умматали чаккасини қашиди.

— Эркаклар гаплашадиган гап. Сен боравер. Ўша ерда бирга овқатланамиз. Азизхоннинг ўзи бизни кўзатиб қўяди.

Кампир шу пайтгача эрининг бир гапини икки қилма-
ганди. Бу гал ҳам, хўп, деб ўрнидан турди. Тупроққа бе-
ланган тугунни олиб тозалади.

— Этигингни, кўйлақларингни олиб келгандим. Ундан
кейин патир, сомса ёпиб келганман. Ўртоқларинг билан
баҳам кўрарсан, деб.

— Бўпти, бўпти, бораверсанг-чи, энди. Мени мунча
диққат қиласан, онаси. Ўлдирдинг-ку!

Эрининг бирдан тажанглиги тутганидан хотин ҳай-
рон эди. «Бирданига тутақиб қолди-я!» Кампир инда-
май ўрнидан турдию дўнг соя ташлаган йўлга қараб
кетди.

Умматали орқасидан, шоферга айт, чой-пой тайёрлаб
турсин, деб қолди.

Умматали яхшилаб ўрнашиб ўтириб олгандан кейин
ўғлига қовоғини солиб таънали қаради.

— Эсинг кирмади, сен аҳмоқнинг. Бошимизни ба-
лога қўйиб, ўзинг буёқларда тупроққа қорнишиб юрибсан.
Иш чатоқ, болам. Бу ердан кетмасанг бўлмайди. Шу
бугун, ҳозирнинг ўзида кўрпангни кўтар. Кетиш
керак.

— Нега энди? — деди Азизхон ажабланиб. — Бу ерга
қочиш учун келмаганман. Ишлаб, шаттан одам бўлиб
кетаман, деб аҳд қилиб қўйганман.

— Орқангдан фалокат эргашиб юрибди. Акбарали
қасос оламан деб қасам ичган. Пичоқ чархлаб сени пой-
лаб юрипти. Атайин, онанг ваҳимага тушмасин, деб ол-
дида айтмадим. Ҳозир йўлда келатуриб Акбарали куёви
билан отлиқ, шу тарафга келаётганини кўрдим. Почгачи
боладан сени сурштирибди. Акбарали ориятли одам!
Қасд олмай қўймайди. Кет бу ердан, жон болам. Ахир
сен пешанамда биттағинамсан. Бирон кор-ҳол бўлса
онанг ҳам, мен ҳам адоий тамом бўламыз.

Азизхон сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Бошга тушганни кўз кўради. Мен у ўйлаган
анойилардан эмасман. Мард бўлса майдонга чиқсин.

— Э болам-э, э болам-э, мард бўлса аллақачон май-
донга чиқмасмиди. У аламзада хилватда пичоқ қайраб
юрипти, ўчакишиб бўлмайди. Эҳтиёт яхши, болам.

Азизхонга бу гаплар заррача ҳам таъсир қилмади.

— Сиз хотиржам бўлаверинг, дада. Қўлидан ҳеми-
рилиқ иш келмайди. Бунақаларни кўпини кўрганман.
Яқинда биттасининг додини бериб қўйдим.

— Ҳали бу тарафларда ҳам иш кўрсатиб юрибман, дегин. Нима қиласан ўзинга душман ортдириб. Бир кун пайингни қирқади, улар.

Азизхон бепарво қўл силтади.

— Ташвиш қилманг, қўяверинг.

Боласининг бу гўдакларча гаплари отасини баттар ташвишга солди.

— Ахир Акбарали чув тушган куёви билан йўлнингни пойлаб юрипти. Ахир кечасими, овлоқроқ жойдами ванд бериб қўйиши мумкин-ку, нега тушунмайсан, аҳмоқ.

Азизхон дадасининг бетига қараб илжайганча тураверди. Умматали баттар тутақди. Аммо унга таъсир қиладиган биронта ҳам гап тополмади. Алам устида унинг бетига битта шапалоқ туширди.

Угил болани уриш гуноҳ деб биладиган Умматали бу гал ўзини тутолмади. Азизхон киприк ҳам қоқмади. Шапалоқдан олдин қандай илжайиб турган бўлса ўшандай тураверди. Умматали худди кулиб турган ҳайкал бетига шапалоқ ургандек, унда бирон ўзгариш сезмади.

Азизхоннинг бетидан кулги қочди. Жиддийлашди.

— Уриб бўлдингизми? Ё, яна урасизми? Урадиган бўлсангиз уриб олинг. Ундан кейин гапимни айтай.

— Э, сенга садқайи калтак кетсин. Калтак билан одам бўладиган бўлсанг, гаврон билан урардим. Барн бир фойдаси йўқ.

Азизхон бу хил гапларни дадасидан кўп эшитган. Яйраб кулди.

— Юр, аянгди олдига борайлик. Тезда қайтиб кетишимиз керак. Раиснинг биздан бошқа ҳам ташвиши кўп. Машина зарур бўлиб қолса, хижолатли иш бўлмасин. Бечоранинг бир оёғи Найманда, бир оёғи далада.

Азизхон тугунларни орқалаб олдинга тушиб йўл бошлади.

— Сизларни бир меҳмон қилай, десам, кутадиган жойим ҳам йўқ. Битта чодирда тўрт киши турамыз.

— Бу гапларни қўй, меҳмонга келганимиз йўқ. Лутфинисани чақириб кел, соғ-саломатлигини ўз кўзимиз билан кўриб кетайлик.

— Лутфиниса узоқда. Ҳозир уни топиб бўлмайди. Кечқурун келади. Бугун кечқурун келмаслиги ҳам мумкин. Қўшариқлик бир онахонимизнинг уйига бориб бош ювиб, кир чайқаб келмоқчи эди.

Умматали, шунақа дегин-а, дедию индамай кетверди. У ўгли орқасидан бораркан, йўл-йўлакай учраган кишиларнинг унга салом бериши, орқасидан, «ана Эшни урган полвон, ана, ўзидан етти баравар оғир юк кўтарадиган», деб ҳавас билан қараб қолаётган кишиларни кўриб, ўглининг қуйиб қўйгандек гавдасига қарар, кўз тегмасин илойим сенга, деб пичирлар, бир зумда яна аллақандай қора ўйлар гирдобига чулғаниб, энтикарди.

«Октябрь ариғи» устига ўрнатилган ўнлаб чойхона, ошхоналарда одам қайнар, ашула, қарсак товушлари қулоқни қоматга келтирарди. Чойхоналардаги хўрандалар, чойхўрлар Азизхонга ўгирилиб қарашар, бир-бирларини туртиб уни кўрсатишарди.

Азизхон бўлса қўлида тугун билан гавдасини ғоз тутиб улар олдидан ўтиб борарди.

V

Азизхон арқон каравотда у ёқдан-бу ёққа ағдарилиб ухлаёлмади. У билан ёнма-ён ётган шериклари Тенгдик билан Бейшенали аллақачон донг қотишган. Азизхоннинг кўз олдидан онаси кетмасди. Шу ўтган йигирма тўрт кун ичида сўлиб, кичкинагина бўлиб қопти. Бечора.

Азизхон онасини ҳам, дадасини ҳам кўп қийнади. Дилига аллақанча озор етказди. Ёлғиз болам, деб уни қийнади. Шу алфозда Азизхон қап-катта йигит бўлди. Бирон кун на дадаси, на онаси уйда хотиржам, яйраб ўтирганини биларди. Қилғилиқни у қиларди-ю азобини дадаси билан онаси тортишарди.

«Дадам бекорга ташвиш тортяпти, — деб ўйларди Азизхон.— Ахир мен ўзимни ўзим биламан-ку. Душманлардан панд еб қараб ўтирмайман-ку. Аммо бу гапни аям эшитса борми, кетмай тўшагимнинг бошида ўтириб чиқарди».

Азизхон тамоман уйқуси қочиб ўрнидан турди. Яланг оёқ чодирдан чиқди. Одамларнинг шовқин-суронлари эшитилиб турпти. Бутун канал трассаси бўйлаб сонсиз машғалалар ёқилган, куни билан дамини олган қурувчиларнинг кечки сменаси ер қазирди.

Азизхон ўзи кундузи ташиб чиқазган тупроқ уюми устида чўнқайиб ўтириб олди. Пастликда чумолидек уймаланишаётган каналчиларнинг ишларини кузатиб ўтираркан, хаёли яна онаси билан дадасига кетди.

У каналга келиб юрт оғзига тушиб қолганиданми, катта-кичик унга алоҳида ҳурмат билан муомала қилганиданми, ё атоқли шоир у тўғрида каттакон очерк ёзиб, республикага овоза қилганиданми, ҳар қалай энди анча босиқ бўлиб қолган, шу пайтгача қилган ишларини ёслаганда ўзидан ўзи хижолағ тортарди.

Шунинг учун ҳам дадаси билан аясига етқазган озорлари эсига тушиб, юрагини ўртади. Атрофда машъалалар порлаб турган, ойнинг ярим ўроғи Арслонбоб чўққилари устида жим қотган кечада дилига ширин ниятлар тугиб қўйди. Албатта аяси билан дадасини бошига кўтармоқчи, эл-юрт олдида ҳурматини жойига қўймоқчи, Улар шундоқ ўғил боққанларидан фахрланадилар. Ҳамма уларни дастурхоннинг тўрига ўтқзади. Фалончининг дадаси, фалончининг онаси, деб орқаларидан қараб қолади.

Дадаси билан аяси қариб қолишибди. Қолган умрларини ундан рози бўлиб ўтказишсин, энди...

Пастдан ташиб чиқарилган тупроқ деразасигача кўтарилган новвойхонанинг мўрисидан аланга лоп-лоп кўтарилар, ожиз учқунлари ним қоронғи осмонда биринкетин сўнади.

Азизхон тандирдан узилган нон исидан тамшаниб ичкарига бош суқди. Иякларини, қошларини қийиқ билан танғиб олган ёгти новвой худди қудуққа шўнғигандек тандир тўла олов ичига бош суқиб лоладек қип-қизил нонларни узиб устига сув сепар, оппоқ чойшаб ёзилган сўри устига беозор отарди.

Эшик олдиға қўйилган табуреткада майкачан бўлиб ўтириб олган Эшон ака қайноқ кўк чойни пуфлаб-пуфлаб ичарди. У новвой сўрига ташлаган нонлардан бирини қўлига олиб у ёқ-бу ёғини қараркан, кўзи ташқаридан мўралаётган Азизхонга тушди.

— Ия, полвон бола, нима қилиб ухламай довдираб юрибсан?

— Уйқум қочиб салқинда айланиб юрган эдим.

Азизхон нон ташланаётган сўри четидан чойшабни қайириб омонатгина ўтирди.

— Бола, сен тўйиб ухлашинг керак. Кечқурун штабга борган эдим. Сен тўғрингда зўр гаплар бўлди. Индинга ўн кунликнинг якуни бўлади. Дўнан полвонга от миндиришади. Сенга ҳам катта мукофот мўлжаллаб туриштипти. От бўлмаса ҳам той миндиришса ажаб эмас.

Эртага канал газетасида Эш полвоннинг чақириги чиқади. Сени мусобақага чақирпти. Қалай, беллаша оласанми?

Избоскан райишрокомининг раиси Бузрук Усмонхўжаев ҳамма ерда ҳозир-нозир, обрў-эътиборли одам.

Азизхон кулиб чаккасини қашиди.

— Бир урниб кўрамиз-да, Эшон ака. Нотавон кўнгил, мен билан беллашгиси келаётган бўлса, майли. Эш ака кучаниб кўрсин. Ўзиб кетса, шундоқ қилиб қўлни кўксимизга қўямиз, қойилмиз, ака, деймиз.

— Бу гапинг дуруст,— деди Эшон-ака иссиқ ношни ушатиб унинг олдига қўяркан.— Бу мард одамнинг гапи.

Эшон ака шундай деб шимининг «ўғри чўнтагидан» ён соатини олиб қаради.

— Э-ҳа, иккидан ошибди. Манави чойни ич-да, бориб ёт. Мен қассобларни уйғотай.— Эшон ака новвойларнинг кексароғига қаради.— Зувалани каттароқ олинглар, бу нима, шапарак қиворибсизлар. Тишлаганда лунж шишиб чиқадиган бўлсин.

У қайноғи сал қайтган нонлардан ўнгасини орқаўнгига қараб қийиққа тугди-да, хайрлашмай чиқиб кетди.

— Эшон ака зап валломат, ҳаммабоп киши-да. Қаёқдаги тутилмаган гапларни топиб гапирди. Боядан бери ёшлигида бир лўли қизга ишқи тушиб Риштондан Уратепагача хуржун орқалаб пиёда борганини айтиб, ичагимизни узвораи деди.

Азизхон бир бурда иссиқ нон устидан чой ҳўплаб ўрнидан турди.

— Мен борай. Эртага иш зўр бўладиганга ўхшайди. Эш ака мусобақага чақирган бўлса уятли бўлиб қолмай.

У чодирга кирганда қирғиз оғайниларидан бири чойшабни елкасига солиб ўтириб олган, тинмай қашинарди.

— Қаёқда юрган эдингиз, ака,— деди у ташвишланиб.

— Бир айланиб келдим. Ёт, ётиб ухла! Эртага нормани бугунгидан икки баробар оширамиз.

Бейшенали пўнғиллаб-пўнғиллаб бошига чойшаб тортиб ётиб олди. Азизхон бошқа ҳеч нарсани ўйла-

маслиқна аҳд қилиб ечиниб ётди. Боши ёстиққа тегмай, ниш-ниш ухлади-қолди.

Эрталаб тонг ёришиши билан ҳамма ёқ шовқин-сурон бўлиб кетади. Ҳеч ким турнинглар, деб одамларни уйғотмайди. Шовқиндан ўзлари уйғонишади. То нонуштагача ким нима иш қилади, қаерда ишлайди — прораблар, десятниклар тайёр қилиб қўйишади.

Айниқса комсомол бригадалари то нонуштагача бир, бир ярим норма ишлаб, кейин чойхонага келишади. Тошкентдан қурилиш техникуми, темир йўл институтидан келган десятник болалар қизлар билан то ярим кечасигача ҳиринглашиб, яна азонлаб ишга чиқиб кетаверишади.

Барвақт турган Азизхон Теңдик ва Бейшенални уйғотиб аяси олиб келган патир, сомса, банкадаги асални ўртага қўйиб нонушта қилишди. Қирғиз йигитлари хурсанд бўлиб, мақтаб-мақтаб дастурхонга фотиҳа ўқишди.

— Гап бундоқ,— деди Азизхон.— Билиб қўйинглар, иш зўр бўлади. Аммо лекин ғиринг демайсиңлар. Қанорни учта қиламиз. То мен қанорни тўкиб келгунимча бошқаси тўлиб туриши керак.

— Жонинг темирданми? Иккита қанор етади.

— Йўқ,— деди қатъий қилиб Азизхон.— Учта, вассалом! Тупроқни сенлар қазимайсанлар, Жўравой ака икки йигит беради. Улар қазиб туради, сенлар қанорга солиб менга орқалатаверасанлар.

Ака-ука қирғиз йигитлар бир-бирларига ажабланиб қараб олишди. Уларнинг бу қарашларида ҳам ҳайрат, ҳам ҳавас бор эди.

Учовлари тепадан ошиб трассага келганларида Жўра полвон тахтадан қўлбола қилиб ясалган метр билан қазиладиган жойни ўлчаб йигитларга кўрсатиб турган эди.

— Келдиларингми? Манави ердан, манави ергача сенларга.

— Сал қўшинг, устоз. Яна икки йигитни бизга берингу, яна шунча ер қўшинг.

— Бола, майиб бўлмоқчимсан. Шу етади, бас!

— Йўқ,— деди Азизхон.— Ҳали кўрарсиң, Тешавой ака ишминизни кўргани келади. Эш ака мусобақага чақирипти. Бугунги газетада чиққан бўлиши керак, кечаси Эшон ака шундоқ деб қолдилар.

— Шу Эшга ҳам ҳайронман-да. Йиқилган курашга тўймас, дегандек, нима қилади сен билан беллашиб. Хўп, майли, сен айтганча бўлсин. Аммо ўзингга эҳтиёт бўл, бола. Каналдан кейин ҳам яшашинг керак.

Жўра полвон газ чўп билан ерни ўлчаб, охирига қоziқ қоғиб қўйди. Кейин ерга ўтириб олиб этинини ечаётган йиғитга қаради.

— Азизхон билан ишлайсан. Ўзингга яна битта шерик топ. Сенлар ер қазийсанлар, қирғиз болалар қанорлаб туради. Азизхон тепага опчиқиб тўқади. Бўлдимми?

— Бўпти, ака, полвон бола билан ишласак ишлаб-миз-да, шу баҳона бизнинг ҳам суратимиз газетада чиқиб қолсин.

Жўра полвон бригадасига андижонлик полвонларни танилаб олган эди. Аммо биронтаси Азизхонга етолмас, унинг соясида қолиб кетарди.

У ёқда, Учқўрғонда эса Дўнан полвон ҳеч кимни олдига туширмай, кунлик нормасини етти юз процентдан ошириб бажарарди. Бундан Эш полвон жингинак бўларди.

Дўнан полвондан ўзишдан умидини узган Эш полвон Азизхон билан беллашмоқчи бўлди.

Бутун, икки юз етмиш километрлик канал трассасида уч кишининг — Дўнан полвон, Азиз полвон, Эш полвонларининг номи оғиздан тушмасди. Газета деярли ҳар кунги сониде шу уч полвоннинг қазиган, чиқазган тупроғи қанча бўлганини хабар қилар, агитаторлар суҳбатнинг бошида уларнинг номларини тилга оларди.

Азизхон икки марта Дўнан полвон ишлаётган участкага бориб ишнинг кўриб келди. Зўр. Жуда зўр иш қилляпти Дўнан полвон. Азизхон аввал уни кўрмай, кучини чамаламай туриб, Дўнан полвон нима бўпти, ундан ўтиб кетаман, деб ўйлаган эди. Ишнинг кўрдию бу гапни ўйламай айтганини билди. Дарҳақиқат, Азизхон Дўнан полвонга тенг келолмасди. Балки кураш тушса уни йиқитар, аммо Дўнан полвон унчалик оғир юк кўтаролмас. Чунки у ер қазининг тилини билиб олган, режани тўғри олиши, ўзини қойинмай бир меъёردа кетмон уриши бошқа кишининг қўлидан келмасди. Чунки Дўнан полвон Логон каналида ишлаб чиниққан эди.

Майли, ҳар ким ўз қўлидан келган ишнинг қилади. Азизхон ўзини юпатиш учун баҳона топди. Дўнан пол-

Вон кўп тупроқ қазишда биринчи. Аммо лекин тупроқни кўп кўтаришда у Азизхондан ўтиб бўпти.

Ҳар қандай кишида ҳам гурур бўлади. Айниқса полвон кишининг гурури бошқача. Азизхон ҳам ана шу хислатдан бебаҳра эмасди. У биронта полвонни олдига ўтказмасликка қасд қилди. Мард бўлса, қани ўтиб кўрсинчи. Агар ўтиб кетгудек бўлса, Азизхон эртасига бугун кўтарган юкига баробар юк қўшиб кўтаради...

Иш бошланиб кетди. Тахта пиллапоя қанор тўла тупроқ ташиётган Азизхоннинг қадами зарбидан тиннимсиз лапанглар, эгилиб-букилар эди.

Азизхон қанордаги тупроқни дўнгга тўкиб қайтаркан, тепалик одамга тўлиб кетганини кўрди. Ҳамма унинг пастдан юқорига чиқишини ажиб бир иштиёқ билан кузатарди. Бу томоша унинг ғайратига яна ғайрат қўшди. Болалик шўхлиги ҳали танидан кетмаган бу ўспиринда яна мақтанншми, томошабинларга ўзини кўрсатишми, ишқилиб, аллақандай гўдаклик гурури аланғаланиб кетди. Қанорни тўлдириб турган Тенгдик билан Бейшеналига илжайиб қаради.

— Анавунисига ҳам тўлдир. Иккитасини орқалата-санлар.

Тенгдик кўзларини катта-катта очиб қаради.

— Жинди-минди бўлдингми.

Азизхон ўзиникини маъқулларди.

— Жилла бўлмаса иккинчисини яримлатиб орқалат.

Ака-ука қирғиз болалар бу ўжарнинг гапини икки қилиш мумкинмаслигини билиб қолишган эди. Ноилож тупроқ тўла қанорни унга орқалатиб, унинг устига яна ярим қанор тупроқни бўйни, боши аралаш орқалатишди. Азизхон турган жойида бир қалқиди. Бейшеналининг юраги орқасига тортиб кетди. Уларнинг бу ҳаракатларини юзлаб канал қазувчилар ташвишланиб кузатиб туришарди. Азизхон оёғи сал-пал титраётганини сизди-ю, аммо сир бой бермай тахта пиллапоя тарафга юра бошлади.

Бир елка қоқиб қанорни ўнглади. Алпон-талпон қадам босиб, пиллапояни белидан ошди. Шунда унинг бошидаги дўпписи сурилиб пешанасига тушди, кейин икки кўзини бекитиб қўйди. Юқорида турганлар баробар оҳ уриб юборишди. Азизхон оёқ тагидаги тахтани кўрмай қолган, сал пожўя, бемўлжал оёқ ташласа йўлдан то-

Йиши, пастга қулаши аниқ эди. Шу пайт бирдан ерданми, осмонданми Лутфиниса пайдо бўлди. Пешанасига илиниб қолган дўпписини юлқиб олди.

— Ташла, ташла қанорни! — деди у қичқариб.

Азизхон қанор боши тепасига келиб қолганидан Лутфинисага қараёлмасди. Мункайганича унга қичқирди.

— Қоч, қоч йўлдан!

— Ташла!

Лутфинисанинг овозини атрофда юрагини ҳовучлаб турганларнинг ҳаммаси эшитди.

— Қоч деяпман! — Ичида, ишқилиб шарманда бўлмай, шарманда бўлмай-да, деб пичирларди. Унинг қийин аҳволда қолганини юқоридагилар ҳам сезиб қолишди. Қулоғига ҳар хил овозлар эшитила бошлади:

— Ташла!

— Ташла, қанорни!

— Майиб бўласан, бола!

Бу гаплар унинг ўжарлигига ўжарлик қўшди. Ғурур, орийат танига яширинган кучни ташқарига олиб чиқди. Азизхон бир силкинди, гўё бу силкиниш танидаги чарчоқликни тўккандек бўлди. Шаҳдам юриб, тепага чиқди-да, бир интилиш билан иккала қанорни орқасидан дўнга иргитди. Ҳамма енгил тин олди. Четда Азизхоннинг дўпписини ушлаб Лутфиниса титраб-қақшаб турарди. Унга Азизхоннинг кўзи тушди. Бирдан юзида табассум пайдо бўлди. Унга қараб юра бошлади.

— Келавер, келавер, дадам кетдилар. Бу ёғини боплаймиз.

— Э, бопламай кет. Одамлар бўлмаса, битта шапалоқ ернинг.

Азизхон илжайиб унга юзини тутиб берди.

— Майли, ура қол.

Шу топда трассанинг ҳар ер-ҳар еридан кетма-кет жом чалиниб, одамларни тушликка чақира бошлади.

— Юр, энди бир мацца қилиб овқатланамиз.

Иккови ёш боладек бир-бирини қувиб югуришди. Фил кўтаролмайдиган юк кўтариб яна тойчоқдек гижинглаб кетаётган бу йигитга, унга етиб олмоқчи бўлиб талпинаётган қизга одамлар ҳам кулиб, ҳам ажабланиб қарашарди.

Иккови «Оқ мактаб» олдидан ўтишаётганда хотинхалаж бир жойга тўпланиб, тикилишиб нимадир қилиш-

ялган эди. Азизхон нима гап экан деб хотинлар брасига суқилган эди, каттакон чамадонни ўртага қўйиб рўмол сотаётган чолни кўрди. Азизхон уни танирди. У чорте-рақлик Иноят оқсоқол деган киши эди. Оқсоқол Заркент, Вириллама тарафларга ҳам ҳар хил буюмлар обориб сотарди. Эшагини сартарошхона олдидаги толга боғлаб қўйиб, елкада хуржун тўла бахмал, атлас, ҳар хил тугма, вирак, балдоқлар билан маҳалла айланарди.

Ҳозир у фанердан ясалган қўлбола чамадонини очиб қўйиб, гўзапўчоқ гижим рўмол сотаяпти.

Бирдан Азизхоннинг рўмолдан Лутфинисага олиб бергиси келди. Ёйини ковлаб бор пулни чолнинг олдига ташлади.

— Кам, — деди чол. — Биттаси ўн олти сўмдан. Пулни ўн беш сўм-ку.

— Бир сўм кам бўлса нима бўпти. Узилиб кетармиз, — деди жаҳли чиқиб Азизхон.

Чол пулни олдига отиб ташлади.

— Бор, гўсхўр йўқ сенга.

Азизхон чолни бир дўппослагиси келди-ю, ўзини босди. У отиб ташлаган пулни олиб чўнтагига тикди.

— Ҳа, чайқовчи.— У шундай деб хотинлар қуршовидан чиқди-да, индамай Лутфинисани қўлидан ушлаб, пулим чодирда қолганди, қўявер, бозордан яхшисини оламиз, деганча дағдаға қилиб кетаверди. «Октябрь ариги»нинг ўнг қирғоғида шохлари ҳар тарафга тарвақайлаб кетган каттакон ёнғоқ бор эди. Иноят оқсоқол эшагини шу ёнғоққа боғлаб кетган экан. Азизхон эшакка қараб бир нимани ўйлаб қолди.

— Лутфи, сен кетавер, мен ҳозир бораман. Исталавойдан менга ҳам жой олиб тур. Орқангдан етиб бораман.

Лутфиниса индамади. Азизхон бир эшакка, бир ёнғоқнинг баланд шохига қаради...

Иноят оқсоқолнинг бозори чаққон эди. Хотинлар таллашиб-тортишиб рўмол харид қилишар, чол неча пул сўраса савдолашиб ўтирмай, олдига пул ташлашарди.

Хотинларнинг қий-чуви орасидан эшакнинг мунгли ҳанграши эшитилиб қолар, оқсоқол ҳар замон қулоқ титиб эшакнинг нолишини эшитаркан, ҳаром ўлгур мунақа ҳанграмасди-ку, ё бошқа эшакмикин бу, деб қўяр, қизиган бозорни ташлаб эшакдан хабар олишга қўли тегмасди.

Атрофда бирдан ҳиринг-ҳиринг кулги бўлиб қолди. Ҳамма ёнғоқ шохига қараб тиззасига уриб кулар, қий-қирарди.

— Ҳой, нима бало бўлди? — деб аланглади Иноят оқсоқол.

Бир шўхроқ йигит унга жавоб қилди:

— Оқсоқол ота, эшагингиз сизни обедга чақиряпти.

Оқсоқол чамадонини қўлтиқлаб эшак боғланган томонга югурди. Қараса, эшаги ёнғоқнинг шохига қорнидан осилиб турипти. Кимдир эгарини қорнига тушириб устидан арқон боғлабди-да, ёнғоқ шохига осиб қўйипти. Эшак бўйнини осилтириб, нафаси қисилганидан гайри табний товушда чала ҳанграрди холос.

Оқсоқол нима қилишини билмай чамадонини қўлтиқлаб, жавраганча у ёқдан-бу ёққа югурарди.

— Бу қайси жувонмаргнинг иши?

Одамлар аскияга олишарди.

— Амаки, эшакни роса ўргатибсиз-ку. Қаранг, ёнғоқ тепасига чиқиб рўмолларингизга харидор чақиряпти.

— Йўқ, унақамас. Бозорчи амаким рўмолларни сотиб бўлгунларича эшак қоровуллик қиляпти. Мелиса келса ҳанграб хабар қиламан, деб чиққан.

Оқсоқол бу гапларга қулоқ солмас, аскияларга парво қилмас, тинмай гўлдираб сўкинар эди.

Қилгуликни қилиб қўйган Азизхон одамларга қўшилиб хяхолаб куларди.

Азизхоннинг бояги қанор кўтаришини кинога олган хроника операторлари асбоб-ускуналарини елкага ортиб қайтишаётган эди. Эрмакталаб йигитлардан бири ёнғоқ тепасини кўрсатиб, уларга гап қотди:

— Манави ҳангамани ҳам кинога олиб қўйинглар, антиқа тамошо бўлади.

Иноят оқсоқол, кинонинг бошингдан қолсин, деб ёнғоққа тирмаша бошлади.

VI

Усмон Юсупов кеч пайтида Фарғонага кириб келди. У бугун куни билан Риштон, Олтиариқ, Тошлоқ ва Маргилон участкаларида ишнинг боришини ўз кўзи билан кўриб келяпти. Азамат чинорлар бағрига бурканган кўчаларда ёнган чироқларга қараб, ўй ўйлаб келарди. Иш у ўйлагандан ҳам яхши эди. Тошлоқликлар аллақачон ер

қазииш ишларини тамомлаб, бошқа участкага ёрдамга ўтишган, бағдодликлар бўлса колхозларига қайтиб, дала ишларига уннаб кетишган эди.

Юсупов область ижроня комитети биноси олдида машинадан тушди. Канал штаби шу бинога ўрнашган. Юсупов эрталаб Тошкентга жўнаб кетиши керак. Шунинг учун ҳам ишнинг боришини кузатиб хотиржам бўлмоқчи. Штабга кираверишда уни икки киши кутиб турарди. Юсупов уларни кўрибоқ таниди. Бири — машҳур рус ёзувчиси Петр Павленко, иккинчиси — кинорежиссёр Эйзенштейн эди. Юсупов улар билан кўришиб ичкарига бошлади.

— Чарчамадингларми, Петр Андреевич?

— Чарчаганимиз йўқ, Усмон Юсупович. Ўртоқ Мирзаев бизга яхши ёрдам беряптилар. Самолёт бердилар. Икки марта Учқўрғондан то Қонибодомгача трасса устида учдик. Жуда ажойиб манзараларни кўрдик. Эндиги учушимизда кинооператоримиз билан учамиз. Хужжатли фильмни Тошкент киностудиясида монтаж қилмоқчимиз. Бадиний фильм сценарийси охирлаб қолди.

— «Правда Востока»да сценарийдан парчани ўқидим, — деди Юсупов. — Менимча, сизлар сув учун курашнинг шу кунги ҳаракатига кўпроқ эътибор беришингиз керак. Ўтмиш ҳақида ҳар қанча гап бўлса тарихдан топаверасизлар. Аммо, бугунги қаҳрамонликни тарихга ўтмай туриб илғаш керак. Мен ўқиган парчада, тошқин пайтида Тўхтасинларни тўғонга босиш воқеасини олиб-сизлар.

Юсупов айтмоқчи бўлган гапни ўйлаб қолди. У қандай сўз билан айтсам меҳмонларга малол келмас экан, деб ўйланарди.

— Бу гаплар халқнинг ҳамиятига тегади. Кўряпсизлар-ку, халқ қандай ишлар қиляпти. Халқимиз ажойиб, уларга малол келадиган гапларни ёзмаслик керак.

Павленко билан Эйзенштейн бир-бирларига маъноли қараб олишди.

— Тўғри, — деди Юсупов мумкин қадар овозига мулоимлик беришга тиришиб, — шундай воқеалар бўлгандир. Лекин, мен бу гапларнинг ҳақиқатлигига ишонмайман. Афсона бу. — У шундай деб стол тортмасидан каттакон конверт олди-да, улар томон суриб қўйди.

— Яқинда бир фотогаф ўртоқ келган эди. Ўзбекистон тўғрисида кўп тиражли фотоальбом қилмоқчи экан.

Унга яхши шароит яратиб бердик. Мана олган суратлари.

Эйзенштейн конвертни очиб суратларни олди. Уларнинг бирида мункиллаган бир чол эшак миниб кетяпти. Яна бирида Бухоро кўчаларида сув сотиб юрган, жулдир кийимли мешкобчи. Яна бирида бозорнинг пастқам жойида бир чолни курсига ўтқазиб, соқолини олаётган кўча сартароши тасвирланган эди.

Эйзенштейн бош чайқаб суратларни стол устига қўйди.

— Наҳотки фотограф бугунги Ўзбекистондан шуларнингина кўрди.

— Мен ҳам мана шунга ҳайронман. Наҳотки бугунги ўзбек шунақа бўлса! — Юсупов астойдил қизишиб гапирарди, — мен ҳозирги рассомлардан, композитор, ёзувчи, киночилардан ўзбек халқининг бугунги порлоқ тақдирини, меҳнат зафарларини, илм-фанда, техника тараққиётида эришган ютуқларини куйлашларини истайман. Дўнан Дўсмаговни кўрдинглар-а, гаплашдинглар-а, қилган ишларидан хабарларнинг бор. Ана шу одамнинг ҳаёти бир роман эмасми? Илтимос, канал тўғрисида бўладиган кинога бошқа гап аралаштирмайлар. Сиз суратга олаётган ленталар тарихдан тарихга ўтадиган буюк ҳужжат бўлиб қолишига ишонамай. Кечирасизлар, қизишиб кетдим. Ҳаммасига манави фотосурат сабабчи бўлди.

Юсупов узр сўраб илжайди.

— Қандай гапларинг бор? Мендан қандай ёрдам керак? Сира тортишмай айтаверинглар?

Эйзенштейн боядан бери гапга аралашмай ўтирган эди. Юсуповнинг чеҳраси очилганини кўриб бемалол гапира бошлади:

— Уртоқ секретарь, ҳеч нарсадан камлигимиз йўқ. Фақат транспортдан қийналяпмиз. Бизга битта юк машинаси керак. Етти-саккиз прожектор, овоз ёзиш аппаратлари, бир нечта ассистентларимиз бор. Йўлда қолиб кетяпмиз. Айниқса, тунги сменадаги ишларни, халқ сайилларини прожекторсиз лентага туширолмай қийналяпмиз. Агар иложи бўлса уч кунга битта аэроплан берсангиз. Иш қизиган пайтда тепадан бутун трасса бўйлаб учиб, суратга тушириб олайлик. Кейин бу манзараларни топиб бўлмайди.

Юсупов блокнотига нималарнидир ёза бошлади.

— Яна нима керак?

— «Правда» уст-устига иккита телеграмма юборди, — деди Павленко. — Материалларни телефон орқали беришимизни сўрабди. Алоқа бўлимидаги ўртоқларга тайинлаб қўйсангиз, баъзи-баъзида Москва билан боғланишимга ёрдам беришса.

Юсупов унинг илтимосини блокнотига ёзаркан, деди:

— Сўраган нарсаларингизнинг ҳаммасини бажо келтирамиз. Машина ҳам бўлади, аэроплан ҳам бўлади, телефон ҳам. Яна қандай илтимосларинг бор?

Павленко билан Эйзенштейн ўринларидан туришди.

— Раҳмат, ўртоқ Юсупов. Бошқа илтимосимиз йўқ.

Юсупов уларни эшик олдигача кузатиб қўйди. Кейин хонанинг у бошидан-бу бошига юраркан, ўзини лоҳас сезиб, кителни тугмаларини ечди-да, деразани очиб юборди. Хонага салқин оқшом шамоли кирди.

«Прямой провод» деб аталмиш телефон узоқ, шиддатли жиринглади. Юсупов шошиб трубкани олди.

— Эшитаман, — деди Юсупов ўзига хос бўғиқ овоз билан.

Бу телефон бошқа телефонлардан фарқли ўлароқ нарёқдаги гаплашаётган кишининг овозини бошқалар ҳам бемалол эшитса бўларди.

— Ўртоқ Юсуповми? Сталиннинг ёрдамчиси Поскребишев гаплашяпти. Ҳозир сиз билан Иосиф Виссарионович гаплашадилар.

Юсупов қаддини ростлади. Бир муддат жимлик чўқди. Қия очиқ қолган эшикни Мирзаев орқа тарафдан зичлаб қўйди. Трубкадан овоз эшитилди:

— Ўртоқ Юсупов!

— Юсупов эштади, ўртоқ Сталин!

— Соғ-саломатмисиз? Республикангизда пахта теримига тайёргарликнинг боришини билмоқчиман.

— Зарафшон водийси ҳамда республиканинг жанубидаги колхозлар ялли терим бошлаш арафасида турипти, ўртоқ Сталин.

— Фарғона водийси-чи?

— Фарғона водийсида пахта кечроқ етишади. Ялли терим сентябрь ўрталарида бошланади.

— Ўртоқ Юсупов, канал ишлари терим суръатига таъсир кўрсатмаслиги керак. Сиёсий бюро бу масалага жиддий қараяпти. Шунинг учун ҳам канал қазиишнинг жадаллатиш мақсадида сизларга йнгирма миллион сўм

пул ажратдик. Булардан ташқари тез кун ичида икки юзта юк машинаси, олтмишта трактор, йигирмата движок ҳамда ўн минг тонна цемент жўнатган эдик, олдингларми?

Юсуповнинг кўзлари яшнаб кетди.

— Сизга катта раҳмат, Иосиф Виссарионович! Олдик, сиз юборган трактор ва машиналар ишга тушиб кетган. Йигирмата движок тунги сменалар ишлайдиган жойларга ўрнатилди.

— Халқнинг кайфияти қандай? Шуни билмоқчиман.

— Яхши. Ота-боболари сувга ташна ўтган халқ бу ишга жон-дили билан киришиб кетди. Бутун-бутун оилалар ишлагани келяпти. Дам олиш кунлари шаҳарликлар ўз ихтиёрлари билан ҳашар қилишяпти. Киев, Харьков, Москва, Урал шаҳарларидан минглаб кишилар каналга келиб ишлаш хоҳишини билдириб хат ёзишяпти.

— Бу яхши. Аммо канал ишларига бошқа тарафлардан одам жалб қилмаслик керак. Сиздан илтимос, қурувчиларнинг майший аҳволига алоҳида эътибор беринг.

— Хўп бўлади, ўртоқ Сталин.

— Тўқимачилик саноатимиз пахта экадиган республикаларнинг қўлига қараб турибди. Сиздан бу масалага жиддий қарашингизни сўрайман. Канал қурилишида ишнинг бориши ҳақида гапириб берсангиз?

Юсупов трубкани чап қўлида ушлаб, ўнг қўли билан кителанинг кўкрак чўнтагини титкилай бошлади. Блокнотини топиб столга қўйди. Кейин қулоғидаги трубканинг бир учини елкасида қисиб блокнотини варақлай бошлади.

— Бугун саккиз юз етмиш саккиз минг кубометр тупроқ қазилди. Иш бошланган кундан буён ўн уч миллион уч юз тўқсон олти минг кубометр тупроқ чиқарилди, ўртоқ Сталин. Ер қазиш ишлари саксон икки процентга етди.

— Ҳаммаси бўлиб қанча тупроқ чиқарилиши керак?

— Ўн олти миллион кубометр, ўртоқ Сталин.

— Бугун «Правда» да Дўсматов деган киши ҳақида ўқидим. Шу киши тўғрисида батафсилроқ гапириб беришингизни сўрайман.

— Дўсматов оддий колхозчи. Илгари Лоғон каналида ишлаб ном чиқарган эди. Энди бу ерда катта ишлар

қиялпти. Бугун кунлик ер қазиш нормасини саккиз юз олтмиш процент бажарди.

— Кеча ватанимиз Алексей Стахановнинг ажойиб ҳаракати бошланганининг тўрт йиллигини нишонлади. Стахановчилик ҳаракати мамлакатимиз саноати ҳамда қишлоқ хўжалигини юксалтиришда оламшумул роль ўйнади. Канал қурилишида дўсматовчилик ҳаракатининг қанот ёзишига эътибор беришингизни сўрайман.

— Худди шундай қиялпмиз, ўртоқ Сталин. Дўсматовчилик ҳаракати янги қаҳрамонларни юзага чиқазяпти. Тўқсон бир ёшли Хидиров билан ўн саккиз ёшли Умматалиев деган колхозчилар кунлик топшириқни ётти юз процентдан ошириб адо этишяпти.

— Бу жуда яхши. Бундай кишиларни авайлаш, қадрига етиш керак.

Трубка анча вақтгача жим туриб қолди. Сталиннинг йўталгани, паркет пол ғичирлаб, оёқ товушлари эшитилди. — Эшитяпсизми, Юсупов?

— Эшитяпман, Иосиф Виссарионович! Қулоғим сизда!

— Индинга, йнгирма саккизинчи август куни СССР Олий Советининг сессияси очилади. Кун тартибини олдингизми?

— Олдим.

— Уз мулоҳазаларингизни ёзма равишда Михаил Ивановичга юборишингизни сўрайман. Сиз бу галги сессияга келмаслигингиз мумкин. Пахта терими яқинлашгани, канал ишларининг жадаллигини назарда тутиб, сиёсий бюро шундай қарорга келди. Ишларингизга муваффақият тилайман. Канал қурувчиларига менинг алангали большевиклик саломимни ўтказинг. Қурилиш ишлари тўғрисида кун ора шахсан ўзимга хабар қилиб туринг. Хайр!

— Хайр, соғ бўлинг, Иосиф Виссарионович!

Овоз тингандан кейин Юсупов трубкани жойига қўйди. У Тошкентга бир кеча қўниб, Москвага учиб кетмоқчи эди. Энди боришнинг ҳожати қолмади. Стол ёнбошидаги тугмани босди. Ёрдамчиси кирди.

— Охунбобоев қаердалар?

— Марғилон участкасидалар. Ҳозир сизни сўраган эдилар.

— Телефон қилинг!

Ёрдамчи чиқиб кетди. Зум ўтмай ёзув столи устидаги чироқ ёнди. Юсупов трубкани олди.

— Йўлдош ака, сизмисиз? Сессияга мен бормайдиган бўлиб қолдим. Москвадан шундоқ деб айтишди. Майли, сиз бораверинг, мени кутманг. Битта илтимос, қайтгунингизча иш охирлаб қолади. Тошкентга тушмай, тўппа-тўғри Фарғонага учаверинг. Теримга кетадиганларни бир хурсанд қилишимиз керак. Ерлиқ топширамиз. Ўзингиз топширасиз-да. Келгунингизча тайёр қилиб туришади. Хўп, яхши бориб келинг.

Юсупов трубкани қўйиб кителъ тугмаларини қадади. Қабулхонага чиқиб бугунги сводкани текшираётган Мирзаев тепасига келди.

— Тешавой, зарур бўлиб қолсам Заркентдан топасилар. — У шундай деб, узун коридор бўйлаб кета бошлади. Қабулхона а аяча вақтгача унинг гурс-гурс қадам товушлари эшитилиб турди.

Мирзаев бошини чайқаб қўйди.

Бу одам қачон ухдади. Ҳозир у ёғи саксон, бу ёғи саксон километр йўл босиб келди. Яна кетяпти-я!

Ташқаридан машина гуриллагани эшитилди. Зум ўтмай унинг овози узоқлашиб, оқшом қўйнига сингиб кетди.

VII

Акбаралининг Луғумбекда узоқ тургиси йўқ. Одамларнинг назарига чалинмай тезроқ «ишини» битказса-ю, сувга тушган тошдек жимиб кетса. Ана шунинг учун ҳам у келганидап бери тушган қўрасидан чиқмади. Кеч-қурун қош қорайиши билан айланиб Азизхоннинг қаерда ётиши, қаерда ишлашини билиб келди. Куёви йўлга чиқаётганларида жуда газабга минган, Азизхон учраб қолгудек бўлса гажиб ташлайдиган бир аҳволда эди. Негадир, бу ерга келиб бўшашиб қолди. Одамларнинг шовқин-сурони уни гангитиб қўйдимикин? Ё Азизхоннинг доврўғи эсанкиратдими? Ҳар қалай камгап, у ёққа боради, ух тортади, бу ёққа келади, ух тортади.

— Нима, шаштингиздан қайтиб қолдингизми, куёв бола?— деди- кесатиб Акбарали.— Агар қасдимни олмасам Нормат отимни бошқа қўяман, демаганмидингиз? Майли, орқага қайта қолинг, отингиз бугундан бошлаб Нормат эмас, Номард бўла қолсин.

Бу гап Норматнинг нафсониятига тегиб ўтди. Қош-лари чимирилиб, бир нафас Акбаралининг бетига қараб турди-да, кинояли илжайди.

— Шунақа денг-а. Майли, кўрамиз, ким марду ким номард экан.

У шундай деб ўрнидан турди, четга ташлаб қўйилган хуржун кўзига қўл тиқиб белбоққа ўралган узун нарсани олди. Белбоқни ечиб жез пойнакли қиндан пичоқни чиқазди. Тиғини тирноғига тегизиб кўрди-да, этигининг қўнжигга тиқиб индамай чиқиб кетди.

Акбарали йўлаккача кузатиб чиқди.

— Эҳтиёт бўлинг, сизни шатта кутаман.

Нормат индамади, қайрилиб қарамади ҳам. Муюлишдан бурилиб катта кўча тарафга кета бошлади.

Кеч кириб трассалардан товуш келмасди. Кундузги смена ишдан қайтиб кечкиси ҳали ишга тушмаган. Тераклар учи зар суртилгандек йилтираб турипти. Ариқ тепасига ўрнатилган ўнлаб чойхонаю ошхоналарда одамларнинг гангир-гунгури, ошпазларнинг хўранда чақиришлари, ариқни тўлдириб чўмилаётган юзлаб қурувчиларнинг шовқинлари эшитилиб турарди.

Нормат Азизхонлар ётадиган чодирга қараб юра бошлади. Чодир олдида Тенгдик ерга шолча ёзиб чордана қуриб ўтириб олган, қўмизини кўксига тираб амлақандай бир мунгли куйни чертарди. Беш-ўн киши тик туриб унинг қўмизини гоҳ бошидан, гоҳ бўйнидан айлантириб чалишига маҳлиё бўлиб турарди. Нормат у ёқ-бу ёққа қараб улар орасида Азизхонни кўрмади. Нима қилишини, уни қайдан қидириб топишини билмай бирпас ҳардамхаёл тургандан кейин тупроқ кечиб пастга тушиб кетди. Ҳамма ёқда одам, бири у ёққа қараб юради, бири бу ёққа қараб. Тупроқ уюмларини тизза бўйи кечиб «Оқ мактаб» олдига борди. Аммо учраганлар орасида у қидирган киши йўқ эди.

Нормат уни боя ишлаётган еридан топиш ниятида кўприқдан ўтиб дўнглик тагига келди. Дўнгнинг тепасига ёришиб турарди. Мана шу терак бўйи дўнгни Азизхоннинг бир ўзи кўтарган.

Нормат юқорига қаради. Икки кишининг соясига кўзи тушди. Ўтирганларнинг бири эркак, бири аёл эди. Орқа ўгириб ўтирганларидан Нормат уларнинг кимлигини билолмади. Уларга қараганча туриб қолди. Қўл

силтаб орқасига қайгмоқчи бўлиб турган эди, аёл шарақлаб кулди. Нормат сергак тортди. Бу Лутфинисанинг кулгиси эди. Норматнинг вужуди титраб кетди. Бу унинг хотини. Тўй-томоша қилиб, қўш карнай, қўш сурнай чалдириб, кувёнакарлар билан остонасига қадам қўйган хотини эди.

Нормат энгашиб этигининг қўнжини пайпаслаб кўрди.

Атрофда одам кўп. Ҳозир бирон тадбир кўришга ноқулай пайт. Қоронғи тушишини, ўзи ёлғиз қолишини куттиш керак. Нормат орқага чекиниб ёнғоқ тагига келди. Кекса ёнғоқ танасига суянганича ўй ўйлай бошлади.

Шу топда, дўнг тепасида бир-бирининг пинжига суқилиб ўтирган мана шу икки киши менинг бахтимга зомин бўлди. Шу аёл, шу беномус аёл менинг хасмим эди. Юрт олдида юзимни ерга қаратиб, ёр-дўстларимга эрмак қилдириб, тўй кунни келинлик либослари билан қочди. Эр кишига бундан ортиқ ҳақорат бўладими? У менинг уйимда, қўйнимда бўлиши керак эди. Ҳовлимда ёқилган гулхан ўчди. Хотинларнинг ёр-ёри оғзида қолди. Келинни олиб келгани кетган аравалар бўш қайтди. Ичкари-ташқари ҳовлини тўлдирган меҳмонларнинг бири кулиб, бири бош чайқаб тарқаб кетди. Эрталабгача қўшиқ, ёр-ёр айтиладиган ҳовли тонг отгунча ўлик чиққан уйдек сукунат ичида қолди. Бу аламлар, бу азоблар фақат қон билан ювилади. Фақат қон билан...

Нормат ўйлаган сари нияти қатъийлашиб борар, тезроқ қоронғи тушишини, одамлар оёғи товсалишини бетоқат кутарди.

Қоронғи тушди. Тепадаги соялар кўринмай қолди. Нормат ёнғоқ шохлари тўсган супача устида ғужанак бўлиб, ўлжасини кутган қоплондек қимирламай ўтирарди. Дўнгдан тушган Азизхон Лутфиниса билан бепарво тупроқ кечиш шу тарафга қараб келарди. Лутфиниса қўлида тол новдасини силкиб, тайтонглаб, қиқирлаб кулиб келяпти. Орқада Азизхон уни билагидан ушлашга интилар, Лутфиниса қўлини силтаб гоҳ ўнгга, гоҳ чапга ўзини ташларди.

Нормат этигининг қўнжидан пичоғини чиқарди. Уни шарт қинидан суғурдию олдинга бир қадам интилди. Оёғи ташлаган жойига тушмай гандираклаб бир қалқиб олди. Шунда у оёғи, қўллари қалтираётганини сездди. Чап қўлида турган пичоқ қини титраётган бармоқ-

ларидан тушиб кетди. Пойнаги тупроққа беозор сассиз санчилди. Нормат журъатсизланиб орқага чекинди. Танини титроқ босиб, кўз олдида каттакон оловли доира айлана бошлади. Худди биров учи чўғга айланган касовни кўзи олдига келтириб тинмай айлантираётганга ўхшарди.

Нормат умрида биров билан ёқалашмаган, ҳатто уйларида қўй сўйишганда ҳам кўришга юраги дов бермай ё тескари қараб олар, ё бўлмаса кўчага чиқиб кетарди. Бугун, энди у қўй эмас, одам сўймоқчи бўлиб пичоқ кўтариб келганди. Бўлмади, қўли қалтиради.

Азизхон худди унинг олдигинасидан Лутфинисани қувиб ўтди. Сал нари бориб тутди. Тутиб бағрига босди. Чўпиллатиб ўпди.

Нормат ҳамон ўзига келолмай титроқда эди. Азизхон анча нарига кетиб қолганда у ўзига келди. Энгашиб пичоқ қинини олди. Бейхтиёр уларга эргашиб кета бошлади. У қаёққа кетяпти, эргашиб нима қилади, ўзи ҳам билмасди. Кўприкдан ўтди. Машъала ёқилган чойхона олдига келгандагина қўлида пичоқ борлигини сезди-ю шошиб қўйнига тикди.

Азизхон билан Лутфиниса ҳамон ҳиринглаб олдида боришарди. Нормат ҳам улардан қолмай изма-из кетаверди. Гувала деворли қўра олдига келганда Азизхон билан Лутфиниса тўхташди. Азизхон қизни бағрига босиб узоқ вақт қўйиб юбармади. Иккови бир-бирларига ёйишганларича анча вақтгача туриб қолишди. Ёнларидан ўтиб кетаётган кишиларнинг кулишларига ҳам парво қилишмасди. Нормат уларнинг бу аҳволига лоқайдгина қараб турарди. Охири Лутфиниса Азизхоннинг бағридан юлқиниб чиқди-ю, очиқ эшикка ўзини урди. Азизхон у кириб кетган эшикка анча вақт қараб турди, Кейин тилар-тиламас орқасига қайтиб кета бошлади. У яна Норматнинг олдидан ўтди. Унинг бетига бир қараб қўйди. Танимади. Нормат яна унга эргашди. Энди Азизхоннинг қадами тезлашди. Бирпасда чодирлар шаҳарчаси ичига кириб кўздан йўқолди.

Нормат боя уни қидириб борганда чодирини кўрганди. Қирғиз йигити қўмиз чертиб ўтирган чодир ичида энди чироқ милтилларди. Нормат чодир олдига келиб атрофга қаради. Ҳеч ким йўқ. Ҳамма «Оқ мактаб» орқасидаги майдонга концерт кўргани кетган. Чодир ичидан патефоннинг ғириллаб айланиши, ундан кейин

«Рўмолим» қўшиғи эшитилди. Нормат қўшиққа қулоқ солиб ичкаридаги одамнинг чиқишини кута бошлади.

Чодирнинг чети кўтарилиб майкачан бўлиб олган Азизхоннинг сояси кўринди. Нормат сергакланди. Азизхон уни кўрса ҳам парво қилмай елкада сочиқ билан сув бўйига тушиб кетди. Сал ўтмай сув шалоплагани эшитилди. Нормат қўшиққа қулоқ солиб ўтираверди. Патефон игнаси пластинка охирига етиб бир хил ғириллай бошлади. Бирдан Норматнинг ҳуши ўзига келди. Бу ерда нима қилиб юрибман, деб ўзидан сўради. Ахир бу бола не-не полвонларнинг белини букиб, елкасини тупроққа қориштиряпти. Ахир мени икки ямлаб бир ютиб қўяди-ку!

— Шошма, Нормат!— деди ўзига ўзи.— Лутфиниса сенга тегаман деб сўз берганми? Акасининг сўзига кириб тўй қилдинг, шарманда бўлдинг, Энди яна унинг гапига кириб қамалмоқчимисан? Калланг борми, Нормат? Хўш, орқасидан бориб бехосдан пичоқ ҳам урдинг дейлик, ундан кейин нима бўлади? Умринг қамоқда ўтиб кетмайдими? Қамалсанг-ку, майли-я, лекин отиласан, қоқ пешанангдан отишади. Кўзингни оч, Нормат! Хотин деганни бунақа қилиб олмайди. Бахтнинг очилса, ўзингга муносиби чиқиб қолар.

Нормат ўзи билан ўзи гаплашиб тураркан, яланғоч кўкракларини сочиқ билан ишқаб Азизхон чиқиб қолди. Чодир ёнида соядек қорайиб турган киши олдида тўхтаб, энгашиб унинг бетига қаради. Норматнинг жони товоинга тушиб кетгандек, ичи шув этиб кетди. Тили гапга келмай гудранди.

— Кимсиз? Келинг!

Нормат ҳамон қимирламасди.

— Гап-мапингиз борми, менда?

Азизхон уни танимади. Тўй кунни узоқдан, куёвлик сарполарида кўрган, башараси эсидан чиқиб кетган эди. Эш полвон юборган «вакил»лардан биронтасидирда, деб ўйлади. Чодир четини кўтариб, кириб, меҳмон деб ичкарига ундади.

Нормат сеҳрлангандек унга эргашиб ичкарига кирди. Чодир ичида тош фонарь ёниб турипти. Патефон бурови тугаб тинган. Учта ёғоч каравот устидаги кўрпа-тўшаклар бесаранжом бўлиб кетган. Нормат Азизхон кўрсатган каравотга ўтирди. Утирди-ю, бошини эгиб ерга қадалганча қолди. Азизхон уни мастми, телбароқ одам-

ми деб гумон қилди. Бундан ташқари полвонлигини эшитган Андижон йигитлари кўргани келиб орқасидан эргашиб юришар, чодирга қовунми, тарвузми кўтариб келиб уни томоша қилишарди. Азизхон ўшанақалардан биттаси бўлса ажабмас, деб ўйлади. Кутилмаган меҳмонга тикилганча ўтираверди.

Нормат бошини кўтариб унга қаради. Азизхон чинакамига истарали, бутун вужудида аллақандай бир жозиба ўйнаб турарди. Нормат унинг кўпчиб турган кўкракларига, ҳар бирига биттадан йигит ўтирса бўладиган елкаларига маҳлиё бўлганча қотиб қолди. Азизхонни у биринчи марта яқиндан кўриши эди. Ёш, жуда ёш. Ҳали она сути оғзидан кетмаган нораства. Шундоқ кучга, шижоатга тўлган боланинг қонини тўкиш гуноҳ эмасми.

Нормат унга бошдан-оёқ яна бир разм солди. Беихтиёр яктагининг қўйнига қўл тикди. Пичоқни топди. Тусмоллаб пичоқнинг сопини ўнглаб ушлади. Шу алпозда ўрнидан турдию шартта қўйнидан пичоқни олиб Азизхоннинг олдига отди. Пичоқ оёғи ёнига тушди.

Нормат бир сўз демай ташқарига чиқа бошлади. Азизхон нима гап бўлаётганига тушунмай, билагидан ушлаб қолди.

— Бу нима қилганингиз, ака. Бу нима қилиқ?

Нормат ўғирлиди.

— Сени ўлдиргани келгандим. Ниятимдан қайтдим. Жонни сенга худо берган, керак бўлганда ўзи олади. Бандаси оллонинг иродасидан чиқа олмайди.

Азизхон билагини қўйиб юборди. Нормат бошқа гап айтмай чиқиб кетди.

VIII

Кетмонтепадан бу ёғига Норин дарёси минг буриллишлардан ўтиб, минг бир пастликларга бош уриб, кўпириб, қутуриб келади. Ниҳоят, Учқўрғонга келиб ҳолдан тояди, ювош бўлиб қолади.

Кетмонтепада бир кампир Норинга тушиб кетган экан. Болалари қирғоқ бўйлаб чирқиллаб, уни қидириб юришганда бир чол шундай дейди:

— Болам, онангни энди Учқўрғонда кўрасан.

Халқ орасида юрган «Онангни Учқўрғонда кўрасан» деган гап ўшандан қолган.

Катта Фарғона каналига сув берадиган асосий тўғон Нориннинг мана шу Учқўрғонга келиб ёйилиб оқадиган жойига қурилади. Дарёнинг икки тарафи қоя тошлари билан ўралган. Сув чиқазилиши керак бўлган канал бир неча километргача дарёнинг эски ўзани бўйлаб бориши керак. Бунда ер қатлами тош, шағал билан босилиб ётибди. Уни қазिशга на кетмон, на белкурак чидайди. Кетмон теккан жойда чақмоқ чақади. Белкураклар сопи қарсиллаб синади. Иккитагина экскаватор бир кун ишласа, уч кун «дам олади». Иш қанча оғир бўлмасин бари бир кетмон, белкурак асосий иш қуроли бўлиб қолди. Элликдан ортиқ дурадгор фақат белкурагу кетмонга соп ясаш билан овора, йигирмадан ортиқ темирчи сандончасни ерга санчиб тиззалаганча кетмон пешлаш билан банд. Бу ер худди мисгарлар, темирчилар растасини эслатади. Кечасию кундузи тарақ-туруқ, жаранг-журинг қулоқларни қоматга келтиради.

Битта кетмон бир кунда икки-уч марта соп алмаштириб, бир-икки марта темирчи сандонига тушади.

Бугун тонг қоронғисидан Учқўрғонга Наманган, Андижон тарафлардан отлик милиция отрядлари кела бошлади. Улар харсанг тошлар, шағаллар билан қопланган бир ярим километр масофадаги қурувчиларни дарёнинг нариги тарафига ўтказиб ўраб олишди.

Катта-кичик — ҳамма канал қазиладиган жойдан узоқдаги тошлар орқасига яширинди.

Тошкентдан келган «Узвзрывпром» ходимлари кечаси билан тошлоқ ерларни ковлаб, юзлаб жойга портлатгич моддаларини ўрнатишган эди. Уч юз йигирма тонна портлагич бир ярим километр масофадаги тошлоққа чуқур ўрнатилган. Милиция отрядлари портлаш бўладиган томонга ҳеч кимни ўтказмайди. Штаб радиоузелидан тинмай қурувчилардан тартиб сақлашни, ўзбошимчалик қилмасликни сўрашарди.

Ниҳоят портлатиш отряди командирининг шиддатли командаси эшитилди. У қўлидаги ракета тўппончасидан осмонга қараб ўқ узди. Кетма-кет отилган мушак осмон кўксига нурли найза бўлиб санчилди. Бирин-кетин даҳшатли портлаш бошланди.

Ер силкинди. Норин суви чайқалиб, икки-уч минут киргоққа сапчиб турди. Тупроқ уюмлари тоғ бўйи кўтарилиб шамолсиз осмонда қимирламай туриб қолганга ўхшарди. Даҳшатли портлаш төвушлари, ернинг тин-

май силкинннши, Нориннинг чайқалиши одамларни ваҳимага солиб қўйди. Атрофни ҳалқадек ўраб турган милиция ходимлари ҳам ўзларини панага олишди. Портлатиш штабининг бошлиғи безовталаниб катта харсанг орқасидан бош чиқазди.

Қўйилган портлагичлардан иккитаси портламай қолган эди. Ҳозир унинг олдига бориш хавфли. У қўлидаги секундомерга қараб ниманидир кутарди. Шунда бирдан елдинма-кетин икки жойда портлаш бўлди. Яна тупроқ уюмлари осмонга сапчиди. Яна Норин суви безовта чайқалди. Одамларнинг оёқ таглари титради.

Ҳаво дим бўлганидан портлаш тўзонлари тарқалмай турарди. Худди тоғ тепасидан лава оқиб келаётгандек шошилмай малла булут дарё қирғоғи томон босиб келарди. Одамлар қирғоқ бўйлаб яна юқорига қараб қоча бошладилар.

Беш-олти минутлар чамаси вақт ўтгандан кейин штаб бинолари, чойхона, ошхоналар тепасига қуюқ тўзон ёпирилди. Ҳеч кимни ва ҳеч нарсани кўриб бўлмай қолди.

Қуюқ тўзон орасидан отлиқ милиционерлар жон ҳолатда отга қамчи босиб чиқиб кела бошладилар.

Портлаш овози ҳали ҳам тоғ қояларга урилиб қалдираб турарди.

Бирон соат ўтиб тўзон босилди. Томларда, чойхона сўриларда тўпиқ бўйи билқ-билқ тупроқ эди.

Харсанг тошлар орқасига яширинган, қирғоқнинг юқори тарафига ўтиб кетган кишилар аста қайтиб кела бошладилар.

Чодирлардаги, чайлалардагилар эса кўрпа-тўшакларини ташқарига олиб чиқиб қоқа бошладилар.

Шу кунги то тушликкача трассага одам чиқмади. Штаб атрофларини, «Яшил театр» деб аталмиш кино қўядиган жойни, ошхона ва чойхоналарни тозалашга киришиб кетган эдилар.

Ундан ташқари портлаш пайтида отилиб чиққан тош-шағал яқин атрофдаги маҳаллаларга сув берадиган ариқларни босиб қолган, от-арава, машиналар ўтадиган қатнов йўлида икки юз метрча жой бекилиб қолган эди.

Қурувчилар сув йўлларини очиш, қатнов йўлини тозалаш билан банд бўлдилар.

Ниҳоят, тушлик тугаб ҳамма трассага чиқди. Энди портлатишдан кўчган шағалли ерни қазиш, замбилга ортиш анча осон бўлиб қолганди.

Бироқ дов-дарахт тўзон оғирлигидан шохларини эгиб маъюс турарди.

Яна кетмонларнинг гурс-гурс ерга урилиши, ломларнинг қарсиллаши, одамларнинг бақриб-чақришлари..

* *

*

Чўққи соқол, жиккак инженер Белявский тахтадан қўлбола қилиб ясалган метр кўтариб трасса кезади. Белявский 1915 йили «Асосий Фарғона канали» лойиҳасини тузган эди. Аммо бу лойиҳа чиновниклар эътиборидан четда қолди. Бу лойиҳадан хабар топган Москва мануфактурачилари ўз вакилларини юборадилар.

Москва мануфактурачилари пахтани Фарғона бойларидан сотиб олишар, нархнинг қимматлилигидан ўзлари шу тарафлардан ер олиб пахта экдиришни дилларига туғиб қўйишган эди. Улар юборган вакиллар Учқўрғон адиридан анчагина ер сотиб оладилар. Норинни тўсиб адирларга сув чиқаришга уриниб кетадилар. Аммо уларнинг бу уринишлари бекор кетади. Неча миллион сўм сарфланган иншоот сув йўлини тўсишга ожизлик қилади. Катта насослар ўрнатишга, нефть билан ҳаракатга келадиган электростанция қуввати ёрдамида сув чиқаришга уринишади. У ҳам бўлмайди. Электр қуввати шу қадар оз эдики, насос моторларини айлантиришга ожизлик қилиб қолади.

Мануфактурачилар миллионлаб пулга куйиб насос станциясини, сотиб олган адирларини ташлаб кетишга мажбур бўладилар.

Белявский мана шу воқеаларнинг барини ўз кўзи билан кўрган. Янги канал лойиҳаси муҳокама қилинаётганда марказкомда батафсил маълумот бериб Учқўрғоннинг ер шароити, Нориннинг тезлиги, фаслларда қанчадан сув оқиб ўтишини айтиб берган. Канал штаби Бош тўғон қуриладиган жойнинг ер-сув шароитини биладиган бу одамни Учқўрғон участкасига бошлиқ қилиб тайинлайди.

Булардан ташқари Белявский Фарғона водийсида яшайдиган деярли ҳамма қишлоқ шеваларида адашмай гаплашар, уларнинг урф-одатларини алоҳида ҳурмат қиларди. Ҳатто рамазон ойлари унча-мунча рўза тутиб қўяди, деган гаплар ҳам бўлган эди.

Шу одам канал трассасининг энг оғир жойига раҳбарлик қиларди.

Оқ брезент фуражкасини бостириб кийиб олган Белявский Эш полвон ишлаётган тошлоққа келиб атрофга бир қараб олди. Кейин газета тарқатиб юрган почтачи боладан икки-учта газета олиб, турган жойида саҳифаларга кўз югуртира бошлади. Бугун қурилиш газетасида Азизхон тўғрисида мақола чиққан эди. Белявский ойнаксий хатга тикилганидан кўзлари жимирлашиб кетди. Кителининг чўнтақларини титиб ойнагини тополмади. Газетани буклаб чўнтагига солиб қўйди.

Белявскийнинг кўзи олдига Азизхоннинг кулиб турган башараси келди. Худди улар Найман тўқайида биринчи марта учрашган пайтларидагидек болаларча жилмайиб турарди.

Белявский уни каналга чорлаган эди. Келди, сал кунда кўпчилик оғзига тушди. Минглаб кишилар унинг таржимаи ҳолини, қилаётган ишларини билишга қизиқади. Бугун газета Азизхон тўғрисида мақола чиқазипти.

Эш полвон кеча уни кўп тупроқ ташиб чиқаришда мусобақага чақирган эди. Белявский Эш полвоннинг Азизхондан енгилганини, аламзада эканини билади. Агар у тупроқ ташишда ҳам енгиладиган бўлса, канални ташлаб кетиб қолади. Эшнинг ягона умиди шу мусобақадан эди. Белявский шуларни ўйлаб Эш ишлаётган тошлоққа қаради. У катта-катта харсангларни белига қўйиб юқорига олиб чиқар, ажаб бир интилиш билан харсангни ёнбошига ирғитарди.

Белявский ҳозир газетани унга кўрсатмоқчи эмас. Кўрса ҳафсаласи пир бўлиб қўли ишга бормай қолади. Учқўрғон участкасида Дўнан полвон билан Эшнинг олдига тушадиган стахановчи йўқ. Шу икковига етишиш учун бутун участка бўйлаб ҳаракат бошланиб кетган. Агар у совиб қолса бу ёқдагиларнинг суръатига таъсир қилиши турган гап.

Белявский пастликка, Эш ишлаётган жойга тошлар устидан эҳтиёткорлик билан қадам ташлаб тушиб кетди.

Эш полвон бугунги «Сталинча қурилишда» газетасини дўпписига қистириб олиб яхна чой шимираётган эди. У Белявскийни кўриб пиёлани тош устига қўйиб, ҳўл мўйловларини яктагининг енги билан артди.

— Келинг, оқсоқол! — деди у кўришгани қўл узатар-

кан. — Қўрқманг, оғзимиздаги ошимизни Азиз полвонга олдириб қўймаймиз. Қўриб қўйинг! — У шундай деб каттакон харсанг тепасига тираб қўйилган яхлит фанердаги ёзувни кўрсатди. Унда кўмир билан ёзилган шундай сўзлар бор эди:

«Иккинчи ўн кунликда Азиз полвондан ошириб тупроқ ташимасам, отимни бошқа қўяман. Эш».

Белявский кулиб юборди.

— Нега куласиз, тўра? Ишонмайсизми?

— Ҳар эҳтимолга қарши ўзингизга яна битта запас от топиб турсангиз бўларди, полвон ака.

Бу гапни Белявский ёнида газета ушлаб турган йигит айтди. Эш унга еб юборгудек бўлиб қаради.

— Нега ўқраясиз, полвон ака. Газетани кўринг. Дўппингизни тагига соявон қилиб олган газетани олиб ўқинг. Азиз полвон сизни алла қип қўйипти-ку. У кечанинг ўзида ўн олти кубадан тупроқ ташипти. Сиз ўн биггадан ошира олмадингиз. Отингизни қўфиядош қилиб Эш полвон ўрнига Меш полвон қўя қолинг.

— У тупроқ ташипти, мен тош. Фарқи борми, йўқми, нодон. Эш акагни билмас экансан.

— Тарозга солса икковни ҳам бир.

Эш полвон гап тополмай бошидан газетани олиб гижимлаб отди.

— Кўрамиз ҳали. Яхши от кейин чопади.

Белявский Эшга дашном бераётган йигитни итариб нари суриб қўйди.

— Бор, ишингни қил. Сенга ким қўйипти, полвонларга гап қотишни. — У шундай деб Эшга қаради. — Тўғри жавоб қилдинг. Сенинг енгиб чиқишингга ишонаман. Сен билан Дўнанинг ютуғи бутун участкамизнинг ютуғи бўлади. Мухбир чақирганман, сени ҳам яхшилаб ёзади. Сувратингни ҳам газетада чиқазамиз. Айтганча, бугун иш тугаши билан кийиниб штабга кел. Қуйганёрга борамиз. Ун кунликнинг якунида ўзини кўрсатган қурувчиларга канал нишони топширилади. Сен ҳам мукофотландинг. Охунбобоевнинг қўлларидан нишонни оласан.

Белявский унинг елкасига қоқиб: «Бўш келма азамат», деб тепага чиқиб кетди.

У кетаркан ўйларди. Эшда куч кўп, орияти зўр. Нима бўлса ҳам Азизхонни енгсам деб уриниб ётипти. Кечаларни ҳам ойдинида ишга чиқиб кетяпти. Азизхон тушмагур у кечгача қиладиган ишни тушгача бажариб қўйяпти. У

бола ўзига бировни етказмайди. Фақат битта Дўнанвойни тан олади. Ундан бошқасини олдимга ўтказиб бўлман, дейди. Ажаб ғалати бола. Иш унга писандмас. Ишни худди эрмакка қилаётгандек қийналмай, кучанмай, кулиб туриб бажаради. Бир кунда ўн олти кубо тупроқ опчиқишга отнинг ҳам чоғи келмайди. Ун олти кубометр ўн олтига катта юк машинага юк бўлади-я.

Белявский кўп полвонларни, азамат миробларни кўрган. Аммо бунақа вужуди кучга тўлиб кетган полвонни биринчи кўриши. Улуғ князь Пегербургдан чақирган француз подвони Тошкентдаги Романовский боғида ўйин кўрсатган эди. У қорнида уч юз эллик кило юк кўтарган. Азизхон бўлса «Куйганёрда қорнига тахта қўйиб юк машинасини кўтарди. Елкасига уч яшар терак йўғонлигидаги темирни обкашга ўхшатиб қўйиб, у ёғига еттига, бу ёғига еттига одам осилиб ўша темирни эгишди. Азизхон қилт этмай туриб берди. Елкаси сал қизарди, холос».

Тўғонга бетон олиб тушган машина қайтиб чиқаётганда қияликда мотори ўчиб орқага кета бошлади. Анча ўриниб эскиб қолган машинанинг тормози ишдан чиққан эди. Агар орқага қараб шитоб гилдираб кетадиган бўлса, пойдевор қолипларини синдириб, ўзи дарёга тушиб кетиши аниқ. Азизхон шартта сапчиб турди-ю, илдам бориб елкаси билан машина кузовига тиралиб тўхтатиб қолди. Шофер то қайтадан ўт олдиругунча у машинани қилт эттирмай тутиб турди.

Бу воқеаларни Белявский ўз кўзи билан кўрган. Шундоқ полвонни енгил Эшга осон тушармикин? Агар Эш Азизхон қилган ишнинг ярмига етса ҳам катта гап. Негаки Азизхон ғайри табиий кучга эга бир йигит. Бунақаси бу яқин орада топилиши қийин.

Қурилиш газетаси редакциясига «Азизхон ким? Кунлик нормани етти юз-саккиз юз процентдан бажараётгани ростми? Кичкинагина йигитчада шунча куч бўлишига ҳайронмиз, Азиз полвон тўғрисида батафсил мақола босишларингизни сўраймиз», деган хатлар жуда кўп келарди. Редакция Азизхоннинг олдига суҳбатлашиш учун ёзувчи Адҳам Ҳамдамни юборди. Аммо Азизхон унга ўзи тўғрисида аниқ бир гап айтиб беролмагани учун Адҳам Зирилламага бориб ҳамқишлоқлари билан гаплашди. Кўп гапларни билиб қайтди. Бугунги газетада унинг Азизхон тўғрисида каттакон мақоласи босилди.

Мақолада Азизхоннинг саккиз ёшидан буён қилган ишлари, кўрсатган «ҳунарлари» битта қолдирмай ёзилган эди.

Азизхон ўн беш ёшларда эди. Тошкентга Ҳожимуқон деган қозоқ полвони келганини эшитиб қолади. Ҳожимуқон қорнига тахта қўйиб устидан юк машинасини ўтказармиш, елкасида темир йўл рельсини обкашга ўхшатиб эгиб-букармиш. Азизхон бу томошаларни ўз кўзи билан кўргиси келиб уйдагиларга билдирмай кечаси Горчаководан поездга чиқиб Тошкентга қочади. Дадаси билан онаси бир кун кутишади, ундан дарак йўқ, икки кун кутишади, дарак йўқ. Иккови бетоқатланиб у ёқ-бу ёқдан суриштира бошлашади. Уни кўрдим деган одам бўлмайди.

Азизхон шу кетганча икки ой йўқ бўлиб кетади. Онаси қидирмаган жой қолмайди. Милицияга хабар қилишади, бари бир дараги чиқмайди. Азизхон Ҳожимуқонга эргашиб Қозоғистон тарафларга кетади. Машҳур полвон ундан кимсан, ота-онанг борми, деб суриштирганда, ҳеч кимим йўқ, етимман, детдомда ўсанман, деб жавоб қилади. Ҳожимуқон уни синаб кўради. Боланинг кучига ҳайрон бўлади. Ўзи кўтарадиган тошларни кўтариб кўради. Азизхон қилт этмай кўтариб отади. Шундан кейин Ҳожимуқон унинг қорнига тахта қўйиб аввал бузоқ, кейин эшак, ундан кейин от чиқазиб кўради. Азизхон кўзини пирпиратмай, нимани чиқазса, кўтараверади.

Ҳожимуқоннинг ўзи бу ҳунарни жуда кўп машқ қилиб ўрганган эди. Янги туғилган бузоқни то сигир бўлгунча кўтариб катта қилган, ўзини оғир юк кўтаришга шу усулда ўргатган эди. Ана шундан кейин машҳур полвон уни ўзига шогирд қилиб олади. Оғир юк кўтариш сирларини ўргата бошлайди. Самарқанд, Бухоро ва Тошкент шаҳарларидаги ўйинларида уни ассистент қилади.

Уша кезларда милиция бутун Совет Иттифоқи бўйлаб қидирув шуъбасига хабар қилган эди. Азизхон Туркистон шаҳрида милиция қўлига тушиб, алоҳида одам таъқибида қишлоққа олиб келинади.

Дадаси урай деса уни билмайди, сўкай деса уни билмайди. Бу ўжар бола яна қочиб кетмасин деб ялинишга тушади. Онаси йиғлаб энди қочиб кетмайман, деган ваъдасини олади.

Азизхон эса Ҳожимуқондан олган таълимини кечаю кундуз чорбоқда машқ қиларди.

Газетадаги мақолада мана шуларнинг ҳаммаси ёзил-

ган, газетхонларнинг биронта ҳам саволи жавобсиз қолмаганди.

Белявский «контора» деб аталмиш будкасига кириб стол устида қолган кўзойнагини олди. Дераза яқинига келиб Азизхон тўғрисидаги мақолани ўқий бошлади. У мақоладан кўз узмай, вой азамат-э, вой боласи тушмагур-э, деб юборар, гоҳ-гоҳ бош чайқаб, «неужелий», деб қўярди. У газетани ёнига қўйиб, бир неча минут столни чертиб, ҳозир ўқиган нарсалари таъсиридан чиқолмай туриб қолди.

Бугун у Куйганёрда бўладиган ўн кунлик якунида ахборот беради. Бўлаётган ишларни яна бир бор кўздан кечириш учун участканинг ҳамма жойларини кезиб чиқди. Қайси ерда иш ёмон кетяпти, қайси ерда яхши. Штаб катталаридан қандай ёрдам сўрайди. Шуларни мулоҳаза қилиши керак. У газетани стол тортмасига солиб ўз ишлари тўғрисида ўйлаб кетди.

У битта нарсага аминки бутун трасса бўйлаб ўртага ташланган шиорда Учқўрғон участкаси тилга олинади. Чунки машҳур ер қазувчи, кунлик ер қазииш нормасини тўққиз юз процентга етказиб бажараётган Дўнан Дўсмагов шу ерда, Учқўрғон участкасида ишлайди.

Бугун тўрт кун бўлдики, каналнинг барча участкаларида дўсмаговчилик ҳаракати бошланиб кетган, Дўсмаговнинг ўзи эса бу номга яраша меҳнат қилиб, ҳамон қурувчиларнинг олдида борарди.

Азизхон Умматалиев — луғумбекликларнинг сардори. Эш полвон — норинликлар етакчиси.

Мана шу уч азамат канал машъали бўлиб ҳамманинг кўз олдида эди. Белявский ғарбил тахтадан омонатгина қурилган конторада ўтириб, ўзича ўйларди. Бу уч азаматни канал юзага чиқарди. Канал бўлмаганда булар юрт кўзидан четда, майда, оддий ишлар билан шуғулланиб юраверардилар. «Халқ ҳаракати янги қаҳрамонлар яратади», деб бежиз айтишмаган экан.

Белявский блокнотини очиб ёзувларига тикилди.

Ташқарида бўлаётган шовқин-сурон, кетмон ва белкуракларнинг овози, тошга қадалаётган ломларнинг қарсиллаши, кетмон пошлаётган темирчиларнинг жаранг-журинги тахта девор тирқишидан ўтиб Белявскийга аниқ эшитилиб турарди.

Бу чол водийга сув чиқаришни йигирма беш йил ўйлади. Мана ниҳоят у ниятига етди, Қалб қўри, билими,

райратини бағишлаган ишининг амалга ошаётганидан у ниҳоятда хурсанд эди. Кечалари ҳам ўзича алланималарни ҳисоблаб чиқар, асосий лойиҳадан ўзи кўчириб олган нусха устига яна белгилар қўярди.

Ҳозир ташқаридан келаётган шовқинлар орасидан у одам қўли билан барпо бўладиган каналдан оқажак сувнинг жилдирашини, қирғоққа шапиллаб урилишини, шаршаралардан гувиллаб кўпик сочиб тушишини эшитаётгандек эди.

IX

Лутфиниса аёллар бригадаси билан «Қирғиз овул» участкасида тупроқ таширди. Азизхоннинг номи Дўнан Дўсматов билан баробар тилга тушиб турганда Лутфиниса қўл учиди иш қилишни эп кўрмасди. Участкадаги аёллар Азизхон билан икковлари ўртасида бўлиб ўтган гаплардан аллақачон хабар топишган, полвон боланинг қайлиғи деб иззат қилишарди. Кечқурун ишдан чиқиб чайлага келишганида хотинлар уни гапга солишарди. Айниқса аёллар бригадасининг бошлиғи, Избосканда пилладан кўп ҳосил олиб қатор-қатор орденлар олган, Ўзбекистон Олий Советига депутатликка сайланган Хайриниса Боқибоева деган ҳам кўҳлик, ҳам эркакшода аёл уни кўпроқ гапга соларди.

— Менга қара, иккита эрга теккансану ҳали ҳам қиз боладексан-а! Ё гавба!

— Вой, нега унақа дейсиз,— дейди Лутфиниса астойдил куйиниб.— Бир марта ҳам куёвга чиқмаганман.

— Ҳо, марғилонлик эринг эсингдан чиқдимми?

Лутфиниса куйиб-пишиб бўлган воқеани бошқатдан айтиб беради. Аёллар бу гапни неча марталаб эшитган бўлсалар ҳам яна қулоқ тутадилар.

— Никоҳ ўқитмасдан қочганмиз-у. Куёвнинг бетини узоқдан ҳам кўрмаганман.

— Хўп, майли. Бу гапингга ҳам хўп дейлик. Азиз полвон билан қочиб тўқайда бир кеча, қирғизнинг ўто-вида уч-тўрт кун қолиб кетганларинг-чи. Визни лақиллатмай қўя қол. Шундоқ шўх, осмонда учиб кетаётган бургутни бир сапчишда қанотидан тутадиган йигит сен балиқдай килкиллаб ётганинда индамай тасбеҳ ўгириб ўтирганмикин. Йўқ, бу биров ишонадиган гап эмас. Бизни лақиллатмай қўя қол.

Лутфиниса бўғилади. Куйиб-пишиб тушунтирмоқчи бўлади. Худо урсин, каломулло урсин, деб қасам ичади. Барибир Хайриниса «ишонмайди». Шундан кейин Лутфиниса аламига чидамай йиғи бошлайди. Хотин-халаж ўртага олиб аранг юпатишади. Бригадир ҳазил қилди, атайин кулги бўлсин, деб сени лақиллатяпти, дейишади.

Эртасига ишдан кейин яна шу гап. Яна қасам, яна йиғи.

Лутфиниса уч-тўрт кун шунақа эрмак бўлгандан кейин бу гапларга эътибор қилмай қўйди. Ҳатто Хайринисанинг гапига бурниши қийшайтирадиган бўлди. Бу ҳам етмагандек, ҳа, рост, яқинда туғиб бераман, сизларга нима, деб гапни чўрт кесадиган одат чиқарди.

Лутфиниса оппоқ, юрса сўлқиллайдиган, икки қошнинг учи бир-бирига тугаш, бўйи сал пастроқ, тўлагина қиз. Тошкентлик Баҳром Ҳамдамий деган рассом атайин штабдан суратини ишлагани мойли бўёқларини кўтариб келган эди. Лутфиниса кўнмади. У неча марталаб фоточилар суратини олмоқчи бўлганда рўмоли билан юзини тўсиб қолган. Унинг сурат олдимаслигига Азизхон сабабчи. Агар суратингни олдирсанг кўрасан мендан, суратчи ҳам, сен ҳам калтак ейсанлар, деб тайинлаб қўйган.

Бундан бир йил олдин Лутфиниса Марғилондаги катта фотохонада сурат олдирган эди. Сурат яхши чиққанидан фоточни бир нухасини каттакон қилиб ойнасига ёпиштириб қўйган эди. Азизхон бу суратни кўриб қолиб, ойнани синдириб суратни йиртиб ташлаган, катта жанжал чиқиб, зўрға милиция қўлидан қочиб қолган эди.

Азизхон ҳеч кимнинг Лутфиниса дийдорига тўйиб қарашини истамасди. Агар Лутфиниса биронтаси билан қўл беришиб сўрашиб қолса, унинг жони ҳиқилдоғига келар, ҳа, сеними, деб бир яниб қўярди.

Азизхоннинг бу феълени билганидан, сурат олдимасам эт-бетим камайиб қоладими, деб суратчини кўрса юзини тескари қиладиган бўлиб қолганди.

«Сталинча қурилишда» газетаси Лутфиниса тўғрисида бир марта «Полвон қиз» деган очерк, яна бир-икки марта мақола босиб чиқарди. Аммо суратини чиқаза олмади.

Кўпинча Азизхон сменадан чиқардию адир ёқалаб «Қирғиз овул»га чопарди. Хотинлар унинг қораси кўриши биланоқ чайладан Лутфинисани чақирришарди.

— Тура қоллинг, келин пошша, поччам келяптилар.

«Поччам» ҳам тортиниши билмайдиган, хотинлар ётоғига худди ўз уйидек бемалол кириб келаверадиганлардан эди. Саратон кечида, айниқса офтоб ўчиб, энди ним қоронғи бўлиб келаётган пайтда ҳаво бир дим бўлиб оларди. Ҳар қандай жонвор ҳам чидамайдиган дим ҳавода хотинлар уст кийимларини ҳам ечиб ташлаб ётоқдаги ўринларига чўзилиб олишарди. Азизхон пўшт дейишни билмас, ҳатто йўталмай ҳам чайлага кириб кетаверарди. Хотинлар қий-чув билан устларига кўйлак борми, чойшаб борми, тортишарди. Шунинг учун ҳам хотинлар уни «хира почча» деб аташарди. Азизхоннинг узоқдан қораси кўриниши билан ҳаммаси шошиб-пишиб кийиниб олишарди.

— Ахир эрингга айтсанг бўлмайдими, чайлага кираётганда ҳеч бўлмаса йўталиб қўйсин.

Лутфиниса ҳам уларнинг гапига бошлаб жавоб қилади:

— Мени қанча эрмак қилгандинглар. Энди ўзларинг ҳам эрмак бўлиш қанақалигини билиб қўйинглар. Атайин қилади. Ўзим тайинлаб қўйганман.

Шаддодроқ бир келинчак бўш келмай гапига яраша жавоб беради:

— Шунақа қиладиган бўлса, қўлидан ушлаб каравотга босамиз. Эрталаб бурнини шўлтиратиб, оёғини судраб чиқиб кетишини томоша қиласан.

Ётоқда қийқириқ-кулги бўлиб кетади. Боқибоева ёстиқдан бош кўтариб бу гапни айтган келинчакни жеркиб ташлайди.

— Э, айнимай ўл. Бас қил-э. Ҳали эринг келса айтиб бераман, худди қўйворади-я!

Келинчак яна бўш келмайди.

— Тили қисиқ, индолмайди. Қимдандир, қиш бўлса бурун қутураб, ёз бўлса хотин, деган гапни эшитиб қолган экан. Саратонда мендан қочиб томга чиқиб ётади. Қувиб чиқмасин, деб шотини ҳам томга тортиб қўяди.

Хотинлар ўнинг гапларига ҳиринг-ҳиринг кулишади. Кунн билан офтоб тигида ишлаб чарчаганларига қарамай, тиззаларининг, билакларининг зирқирашига қарамай, аллапаллагача ҳангамалашиб ухлаб қолганларини сезмай қолишади.

Лутфиниса Азизхон имлаб олиб чиқиб кетганича улар ухлаганда келар, оёқ учида юриб, жимгина ўрнига

кириб ётарди. Эрталаб қизиқчи келинчак ўрнидан туриши билан Лутфинисанинг чойшабини очиб ташлар, «Хотинлар, ревизия!» — деб қичқирарди. Лутфинисанинг ниягидан кўтариб томоғини кўрарди. Хотинлар уйқудан кулги билан бош кўтаришарди. Лутфиниса уялганидан бошига чойшаб тортиб ғужанак бўлиб оларди.

Чайла ёнбошида душхона бор эди. Хотинлар трассадан қайтишгандан кейин сочиқларини, тоза кўйлақларини олиб душ тарафга кетишарди. Бир куни Лутфиниса бошидан душнинг игнадек ингичка ёмғирини оқизиб, яйраб чўмилаётган эди. Қизиқчи келинчак кириб қолди. Унинг қуйиб қўйгандек беғубор, қўл тегса қайтариб ташлайдиган баданига, ҳали бола оғиз солмаган тарап кўкракларига қараб илжайди.

— Полвон боланинг омади бор экан. Ҳа, жонингдан! — дедю белидан қучди.

Лутфиниса нима қилишини билмай эсанкираб қолди, унинг олдида эркак киши бордай, унга таҳдид қилаётгандай, панжаларини ёзиб, кўкракларини тўсди.

Келинчак ҳамон ҳазил қиларди.

— Агар эркак киши бўлганимда, ўлай агар, онқочиб кетардим.

Ана шу воқеадан кейин яна икки-уч кун Лутфинисанинг қадди-қомати ётоқда дoston бўлди.

Қизиқчи келинчак гапга қанчалик чечан, шаддод бўлса, ишга ҳам шундоқ эди. Бирга замбил кўтаришганларни шошириб қўярди. Агар ўзи замбилнинг олд тарафидан кўтарса орқадагини судрар, орқа тарафдан кўтарса замбилғалтак қилиб итариб олиб кетарди. У қайнанаси билан тотув турса керак, қайнанаси унинг бўйнига туморлар осиб ташлаган, нимчасида ҳам, кўйлак ёқасида ҳам кўзмунчоқ ялтираб турарди. Унинг қайнанаси кунора «Қирғиз овул»га келиб чайлага ҳам, хотинларга ҳам исриқ тутатиб кетарди. Бу ерда ишлайдиган хотинларнинг ҳаммасидан гуп-гуп исриқ ҳиди келарди.

Баъзан чайла олди тўйхонага ўхшаб кетади. Хотинларнинг эрлари, қайнана-қайнаталари, болалари, келин-куёвлари келишарди. Ҳаммасининг қўлида тугун, тоғора, Уртага катта дастурхон ёзилиб, уйдан келган тансиқ овқатлар қўйиларди. Фақат биргина Лутфинисага ҳеч ким ҳеч нарса олиб келмас, бошқалар овқатига ҳадеб шерик бўлаверишга нийманиб, ўзини, четга оларди. Бо-

қибоева унинг ийманаётганини сезиб, қайда бўлса топиб дастурхон тўрига ўтқазарди. Лутфиниса бир куни Азизхонга шу тўғрида оғиз очиб қолди.

— Жуда хижолат бўляпман. Ҳаммаларининг уйларида овқатлар келади, мендан ҳеч ким хабар олмайди. Овқатларига шерик бўлишга уяляпман.

Азизхон уни юпатди.

— Қўявер. Эртага ҳамма қарзларингни узамиз.

Азизхон айтганини қилди. Уша куни кечаси чодирда ётмай Орзихон аяникига кетди. Нон ёптирди. Куйганёрдаги дўкондан ўн бештача атир, ўн бештача «Гулжаҳон» деган совун, аλλαқанча дастурмол олди. Қабобпазнинг қўрасидаги ҳамма қабобни каттакон тоғорага сидиртириб бошига қўйдию «Қирғиз овул»га олиб келди.

Қабоб тўла тоғорани, дастурхондаги нонларни сўрига қўйиб, бир қийиқ совун-атирларни чайладаги каравотга сочиб юборди. Хотинлар қий-чув қилиб талашиб кетишди. Қизиқчи келин бунга ҳам гап топди. Атир-совуни Азизхоннинг олдига қўйиб ўзи каравотига бориб тескари қараб ўтириб олди.

— Ҳа, ая, опкелган нарсам ёқмадими? Яхши совун-ку.

Келин лабларини атайин буриб мингиллади:

— Эримнинг димоғи ҳид билмайди. Тўйимизнинг эртасига совғага икки бўлак кирсовун олиб келган. Бир куни қоронғида оқ ёғ ўрнига лампа мойни қозонга қуйворган экаиман, билмади. Маставани хўриллатиб ичиб, бошлабсан хотин, жуда ширин бўпти, деса бўладими. Лампа мой билан оқ ёғни билмаган одам атирсовуни билармиди. Майли, совғангизни оламан, полвон бола. Фақат битта шарт билан. Штабдан суратчи чақирганмиз, ҳаммамиз эсдаликка битта суратга тушиб қўймоқчимиз. Эртами-индин ҳар тарафга тарқаб кетамиз. Шунга рози бўлсангиз совғангизни оламан.

Аёллар бригадасининг табелчиси эркак киши эди. Азизхон унга ер остидан қараб қўйди. Келинчак буни сезиб дарров жавоб қилди:

— Вой, Латифжоннинг олдида ич қўйлақда ўтирамиз-ку. Бирам юшоқ, бирам ипакдек майин нарсаки. Агар эркак бўлса Луғумбекка бориб ер қазимасмиди. Хотинларга табелчи бўлармиди. Бу тарафдан хотиржам бўлинг. Ёқибоева опам унга соч ўрдирадилар-ку.

Кулги устига кулги бўлиб кетди. Азизхон кўпдан бери бунақа кулмаган эди. Қоринни ушлаб мукчайиб қолди. Бўпти, бўпти, деворганини ўзи ҳам билмай қолди.

Азизхон кетаётганида Лутфиниса адир этагигача кузатиб борди. Азизхон унинг елкасига қўл ташлаб бораркан, ҳамон илжайрди.

— Жуда қизиқчи хотин экан-ку, а?

— Жуда антиқа жувон, — деди Лутфиниса елкасидаги қўлнинг бармоқларини ўйнаркан. — Шунақа қизиқ гапларни топиб гапирадики, кулавериб ичакларимиз узилай дейди. Айтганча, сизга ҳам лақаб қўйган.

— Ия, — деди Азизхон. — Қанақа лақаб?

— «Хира почча» дейди. Бир марта қўйлагини ечиб ётганда кириб қолган экансиз. Ҳалигача айгиб кулдиради.

Азизхон ҳам, Лутфиниса ҳам бахтиёр эдилар. Агар қўйиб берса то оппоқ тонг отгунча шундоқ, сира тўхтамай кетавергудек эдилар. Аммо эрталаб уларни зўр, жуда ҳам зўр иш кутарди.

Адир орқасида машъалалар порлайди. Қайдадир ноғора-чирманда тараклайди. Яқин орада чирилдоқнинг бир мақомда чириллаши эшнтилиб турипти. Азизхоннинг қўли ҳамон Лутфинисанинг елкасида.

Х

Лутфинисанинг кўйлақларига ямоқ тушди. Азизхон аёл кишининг кийим-кечаклари эркакнинг бўйнида эканидан беҳабар эди. Лутфиниса ҳам кийимларим тўзиб кетди, деб бир оғиз гапирмади. Улар ишдан чиқиб қоронғи тушганда учрашиб юрганлари учун ҳам Азизхон кўйлаги қай аҳволдалигини билмасди.

«Оқ мактаб» олдида Ҳалимахонимнинг концерти бўладиган кун хотинлар ишни вақтли тугатиб, бош ювиб бир-бирларига соч ўрдириб қолишди. Тугундан атлас, шоҳи кўйлақларини олиб, чўян дазмолга ўт қалаб юборишди.

Азизхон тиззасигача тупроққа ботиб Лутфинисани концертга оборамай деб келиб қолди. Қараса Лутфиниса чайла олдида мунғайиб ўтирибди.

— Бўлмайсанми, воҳлироқ бориб олдиан жой олиб қўйилдик.

Лутфиниса ердан бошини кўтармай секин деди:

— Қизиқсиз-а, шу аҳволда қандоқ бораман. Кўйлагимни қаранг, концерт у ёқда турсин, шатта кийиб юришга ҳам ярамай қолди-ку.

Азизхон бундоқ қараса, Лутфинисанинг устидаги кўйлак бир аҳволда. Ҳайрон бўлиб қолди.

— Нега шу пайтгача индамадинг?

— Айтишим шартмиди? Кўзингиз бор-ку, ахир.

Азизхон тилини тишлаб қолди. Ахир дадасига юборган етти юз сўмдан ташқари яна юз саксон сўм пули бор. Ётоқда болиш тагида турибди. Чекмасам, ичмасам, нима қиламан пул йиғиб, деб ўзини қойиди.

— Кечир мени, Лутфи. Башарангга, қош-кўзингга қарайверибману, бу ёғи эсимга келмапти. Бу хатони дарров тузатамиз. Мен кетдим. Луғумбекда «бозори шаб» бўлади. Сайёр дўконлар ярим кечасигача совда қилишади. Бўпти, ўшаққа кетдим. Сен қимирламай, мени шатта кутиб тур.

Азизхон пилдираганича орқасига қайтиб кетди. Лутфиниса умрида бировдан тамаъ қилмаган, келин аясининг эски-тускиларига қаноат қилиб келганди. Акаси шу бечора етимча синглим-ку, онагинамдан ёддор-ку, деб бошини силамаганди. Ҳайит, байрам кунлари ҳам Лутфиниса ўксиб қоларди. Бугун Азизхонга аҳволини айтдию юрак-бағри эзлиб кетди. Азизхон кетган тарафга қараб ўтириб, бир-икки киприк қоқди; кўзларидан дув ёш тўкилди. Бу вақт ташқарида хотинлар бир-бирига гап қотиб кулишар, дазмол талашиб, жиқиллашишарди.

Бирон соат чамаси вақт ўтиб ташқари жимиб қолди. Ёш жувонлар гажак қўйиб, кексароқлари соч фарқини тўғри очиб, одмигина кийиниб концертга жўнаб кетишди. Бир гапириб, ўн қийқирадиган келинчак уни қўлидан тортиб, турмайсанми, нима қилиб ивирсиб ўтирибсан, деб бирга боришга қистади ҳам. Лутфиниса чарчаганини баҳона қилиб, ўрнидан турмади.

Келинчак:

— «Хира поччам»ни кутаётгандирсан. Ичингдан пишгансан-а, — деб маъноли илжайиб, чиқиб кетди.

Ошпаз кампир фонарь ёқиб, ўчоқ бошига кетди. Қуни билан офтоб тигида ишлаб чарчаган кексароқ хотинлар ўринларини ташқарига опчиқиб ётиб олишди. Ошпаз

хотиннинг, концертга бормаисизларми, деган сўроғига: концертни ёш-яланглар кўришсин, деб қўя қолишди.

Ташқаридан Азизхоннинг; ҳо кампир аялар, ҳорманглар, деган овози, гурс-гурс қадам ташлаши эшитилди. Лутфиниса ўрнидан турди. Чайла оғзида қўлида тугун билан Азизхон кўришди.

— Лутфи, қаёқдасан, қоронғида нима қилиб ўтирибсан, чиқмайсанми?

Лутфиниса ташқарига чиқди. Азизхон тугунни фонарь тагида еча бошлади.

— Мана, мана, топдим.

У шундай деб иккита шиппак, кўйлак, рўмолларни унга узата бошлади.

— Ичкарида кийиб чиқсин. Пойтуқ дўконида яхши кўйлақлар бор, дейишяпти. Эртага бирга бориб оламиз. Ҳозирча сатин бўлса ҳам шуни кийиб тургин.

Лутфинисанинг кўзлари яшнаб кетди. Азизхон олиб келган нарсаларни бир қучоқ қилиб ичкарига кўтариб кириб кетди. Сал ўтмай кийиниб чиқди.

— Ана, айтдим-ку, ўзингга лойиқ деб. Шиппакка ғарч солинган, деб айтди. Юриб кўргин, ростмикин?

Лутфиниса у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Сотувчининг гапи рост чиқди. У юрганда шиппак ғарч-ғурч қиларди.

Лутфиниса онаси оламдан ўтгандан буён энди оҳорли кийим кийиши эди. Тўғри, тўйда унга янги либослар кийдиришганди. Аммо у кийимлар кафандек совуқ гуюлган эди. Унинг устига ўша кийимлар эртасигаёқ тўқай қамишларига илиниб, тилка-пора бўлган. Бугун читдан бўлса ҳам, сатиндан бўлса ҳам бу кийимларни унга энг яқин кишиси олиб берган эди.

Азизхон янги кийинган Лутфинисанинг қадди-қоматига, юз-кўзларида яшнаган қувончга қараб дили ёришиб кетди.

— Ҳали қараб тур. Жуда ғалати нарсалар оламиз. Уҳ-ҳў, ҳали пулим кўп. Яна юз қирқ сўм бор. Биласанми, унга қанча кўйлак келади? Роса кийинтираман.

Азизхон шундай деб шимининг чўнтагига қўл суқиб бир қисим пул олди.

— Манавунга нимани хоҳласанг шуни ол! Ўзингга нима кераклигини ўзинг биласан.

— Ўзингизга ҳеч нарса олмайсизми? — деди Лутфиниса хижолатлик билан.

— Э, галатимисан? Мукофот устига мукофот олиб турибман. Икки-учта янги тўним, ятакларим бор. Битта гарч солинган этик олсам бўлди. Пул кўп ҳали.

Уларнинг болаларча суҳбатларига қараб пиёз тўғраб ўтирган ошпаз хотин бошини сарак-сарак қилиб куларди. Арқон каравотларда ётган хотинлар бошларини буркаб ухлашолмасди. Охири биттаси бошини кўтариб бақриб берди:

— Ухлатасанларми, йўқми? Ишқивозлик қилишга бошқа жой тополмадингларми?

Лутфинисанинг дами ичига тушиб кетди. Азизхонни қўлидан ушлаб оёқ учида трасса томонга юра бошлади.

Атроф қоронғи. Ҳали ой кўтарилмаган. Дўнг орқасидан оппоқ шуъласигина ёйилиб келарди.

— Сизга бир гап айтмоқчи эдим. Кеча Орзихон ая бир гап айтдилар. Ҳайрон бўлиб қолдим.

— Нима дейди? — деди қизиқиб Азизхон.

— Маҳаллада қўни-қўшнилardan хижолат бўляпман. Никоҳсиз остона ҳатлаб кириб-чиқишларинг қандоқ бўларкин, гап-сўзга қўйманглар мени, дедилар. Куёвингга айт, битта ошнинг харжини чорсига тугиб келсин. Маҳалладан уч-тўрт эркакни чақириб, олдига битта тавоқда ош қўйиб, никоҳ ўқитиб қўяйлик, дедилар. Бу гапга нима дейсиз?

Азизхоннинг бу гапдан дили ёришиб кетди.

— Аянинг гаплари тўғри. Никоҳни ўқитиб қўяйлик, тўй қочмайди.

Иккови шу оқшом ой тиккага келгунча айланиб юришди. Азизхон канал битгандан кейин нималар қилишини тўлиб-тошиб гапирарди.

— Эшон ака шатта қоласизлар деяптилар. Райводхозга ишга оламан, уй бор, маоши ҳам яхши, келин болага ҳам иш топилади. Боқчагами, яслигами ишга ўрнаиб қўяман, дедилар. Совхоз директори бўлса бизга кел, хоҳласанг қурилиш бригадасида ишлайсан, хоҳласанг бўлимга ишга юбораман, дейди. Хуллас, икковимиз избосганлик бўлиб қоладиган бўлдик. Совхозда қоладиган бўлсак икки ойлик маошни икковимизга олдиндан берармиш. Совхоз янги уйлар қурган, рўзғор буюмлари ҳам тахт.

— Олдиндан ҳовлиқманг-да, Эшон ака билан маслаҳатлашинг. У киши сизга ота ўрнида оталик қиляптилар. Ҳар қанақа иш бўлса у кишининг чизигидан чиқманг.

— Бу гапинг ҳам тўғри,— деди Азизхон.— Аммо сен боқчада ишлаёлармикансан?

— Наҳотки шу ишни эллолмасам. Қаёқдаги кампирлар эплашаётган иш-ку.

Шу пайт «Қирғиз овул» тарафдан хотинларнинг қий-чуви эшитилиб қолди.

— Концерт тугапти,— деди ташвишланиб Лутфиниса.— Энди кетинг, хотинлардан балога қолдим.

— Шошма, шошма,— деди Азизхон уни қўлидан тортиб.— Битта, биттагина ўпиб қолай.

Лутфиниса силтаниб унинг қўлидан чиқди.

— Бўлди, ҳаддингиздан ошманг.

Азизхон тўлиб турган эди. Уни қўлидан силтаб ўзига тортди.

Азизхон уни қучиб юзларидан, томоқлари тагидан тўйиб-тўйиб ўпди. Кетмон дастаси қабартирган дағал кафтлари билан сочларини силади.

Одатда ошиқ-маъшуқлар учрашганда ювиниб-тараниб, атирга беланиб келишади. Қиз сочидан ғалати хуш бўй соч мойи, атирсовун исн келади. Булардан эса ачимсиқ тер ҳиди гупиллаб келиб турипти. Аммо уларга бу ҳид сира унутиб бўлмас балоғат ҳиди, ёшлик, навқиронлик ҳиди бўлиб туюларди.

Бир вақтлар келиб, бола-чақалик, кексалар айтган ола хуржин бўйинга тушган пайтлар келганда ҳам бу ҳид димоқда туради. Ажиб хотираларни уйқудан уйғотади. Хўрсинтиради. Бу кунлар кўзни тиндирадиган аллақандай биллурий нур ичида тушдек, эртақдек олисдан кўринади. Кўзларни қамаштиради. Имлаб ёшлик кўчаларига, қайноқ бағрига чақиради.

Уларнинг бу дамлари тирик қўшиқ эди. Бу нурдан, қўшиқдан, камалакнинг етти хил рангидан, баҳор ёмғиридан, кўз очган чечаклар бағридан, тошқин сувларга тўш уриб учаётган қалдирғочнинг оппоқ кўксидан, нораста гўдакнинг нафасидан яралган онлар эди.

Бироқ бу икки бахтиёр ошиқ-маъшуқ олдинда тақдирнинг қандоқ ўйинлари борлигини билишмас, ҳозир азим чўққилар сари сузиб бораётган бир товоқ қаймоқдек оппоқ ой эртага яна чиқадими, Лутфинисанинг сочларига, елкаларига яна кумуш ёғдуларини сочадими, бу уларнинг хаёлларига, асло келмасди.

Улар бир-бирларининг нафасларидан маст, сархуш эдилар.

Қурилиш штаби аёллар бригадалари учун алоҳида кўчма қизил байроқ таъсис қилган эди. Боқибоева бригадаси қанча уринмасин, байроқ ололмасди. Штаб Учқўрғондаги бригадаларнинг ишига алоҳида аҳамият берар, у ернинг табиий шароити оғирлиги сабабли тошшағал қазиларни тез-тез рағбатлантириб турарди. Боқибоева Тешавой Мирзаевни кўпчилик ўрта-сида ўсал қилиб қолди.

— Кўзингиз Учқўрғонни кўраркан-да. Бу ўн кунликда ҳам сизни Учқўрғондан кўрадиган бўлсак, нақ Усмон отанинг олдиларида пўстагингизни қоқамиз. Қани, кўрамиз, қайси бригада олдимизга тушаркан?

Боқибоева бригадаси ҳақиқатан ҳам бу ўн кунликда жами аёллар бригадасидан ўзиб кетган, ўн кунлик ер қазилар ва тупроқ ташиб чиқиш нормасини тўрт юз қирқ икки процент бажариб қўйган эди. Штаб уларнинг ютуғига тап бермай йўқ эди. «Сталинча қурилишда» газетасида «Байроқдор бригада» деган мақола ҳам чиқди.

Бугун тушлик пайтида штаб вакиллари инженер Лебедев, бош инженер Азизов, Избоскан райижрокомининг раиси Усмонхўжаевлар трассадаги жами қурувчиларни сада тагига тўплаб, кўп илиқ-иссиқ гаплар билан байроқни Боқибоевага топширишди. Боқибоева байроқни қабул қилиб олди-да, икки оғизгина гап айтди:

— Энди бу байроқни то канал битгунча биздан оламан деганлар номаъқул бузоқнинг гўштини епти. Мана шу жойдан Норин суви Қора дарёга етиб боргунча сувнинг олдида шу байроқни кўтариб канал ичидан кетамиз. Гап тамом.

У байроқ билан давра четига чиқаркан, Усмонхўжаевга шама қилди.

— Ҳимматингиз шуми, Эшон ака? Бу қизларга совғаповға олиб келмадингизми?

Усмонхўжаев ҳазил билан қутулмоқчи бўлди.

— Ҳаммасининг бошида биттадан эри бор, нега мен уларга совға берарканман. — Давра аҳли қиқирлаб кулиб юборди. Эшон ака каттакон қутичани кўтариб ўртага чиқди. — Синглим, совғанинг зўри бизда-да.

У шундай деб ёнидан бир қоғоз олиб ўқий бошлади:

— Катта Фарғона канали қурилиши трассаларида алоҳида жонбозлик кўрсатгани учун қуйидаги ўртоқларни Ўзбекистон Олий Совети президиуми «БФК» деган канал нишони билан мукофотлайди.

Усмонхўжаев йигирма аёлнинг номини айтиб чақирди. Эҳтиётлик билан уларнинг кўкракларига нишон тақа бошлади. Навбат Хайриниса Боқибоевага келганда у қизиқчилик қилиб икки билагини шимариб олди.

— Кураш тушмоқчимисиз, Эшон ака? — деди қизиқчи келин.

— Боқибоева катта орденларга ўрганган, бунини писанд қилармикин. Агар мени савалаб қолса, ҳушёрроқ турай, деяппан-да, синглим.

У нишон тақаётганда нимадир қилди шекилли, Боқибоева сапчиб орқага чекинди, унинг қўлини туртиб ташлади.

— Ҳа, шўхлигингиз қурсин, сира қолмади-да.

Даврада қийқириқ, кулги бўлиб кетди. Усмонхўжаев кулгидан ўзини аранг тийиб унга қаради.

— Эски жазманингизман-да, қўлим қалтираб кетибди, кечирасиз...

Бу бригада аёлларининг иши ҳам, митинги ҳам, овқати ҳам кулги билан, ҳазил-мутойиба билан ўтарди. Бу ҳазиллар, кулгилар зумда тандан чарчоқни қочирарди. Айниқса Усмонхўжаев келган пайтларда улар жуда-жуда яйраб кетишарди. Бу бдам Избоскан районда кўп йиллардан бери ижрокомга раислик қилар, аҳолининг каттадан-кичигини худди ака-укаларидек яхши танирди. У қатнашмаган тўй, маърака йўқ эди. Азаларда тобутни елкага олар, тўйларда бош бўларди. Бирини опа, бирини ака деб сийларди. Эшон ака келди, деган даврага зумда файз кириб кетарди. Хотинлар ҳам даладами мажлисдами у билан баробар аския айтишаверишарди. Ҳеч қайси аёл бегонасирамас, эридан шикоят борми, қайнанадан ҳасрати борми, идорасига бориб ўтирмай кўча-кўйда ҳам арз қилаверарди. Бугун байроқ топшириш маросимида Эшон аканинг келиши, ўзи нишон топшириши уларни жуда «суйилтириб» юборган эди.

Хайриниса Боқибоева районда каттадан-кичикка гапини ўтказадиган, ҳатто Охунбобоев, Усмон Юсуповлар билан бемалол гаплашадиган шаддод аёл. Бундан уч кун олдин бориб колхоз раиси Абдусамад Тиллабосвни гап билан узиб-узиб олган эди.

— Уялмайсизми, оқсоқол. Аёллар рўзгорини ташлаб, бола-чақасининг кир-чирига қарамай тупроқ қазияпти. Бошқа колхозлар ишлаётган аёлларни бошларига кўтаришяпти. Сиз бўлса нимаики мукофот бўлса эркакларга сочяпсиз. Велосипед борми, патефон борми — эркакларга. Ҳали қараб тулинг, канал ҳам битар, ундан кейин «Ҳой хотинлар, қайдасиз, пиллага қаранглар, чеканкага чиқинглар», «Аёллар — колхозда катта куч, чаққон-чаққон қимилланглар», деб қоларсиз... Сиз билан ўшанда гаплашамиз.

Тиллабоев лом-мим деб оғиз очолмай қолди. Унинг жавобини ҳам кутмай Боқибоева кабинет эшигини қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди.

Бугунги маросимга Тиллабоев ҳам қўлтиғига каттакон тугун қистириб келган. Навбат кутиб турипти. Боқибоева, ҳа, гапим жон-жонингдан ўтиб кетган экан, деб ўйлади.

Эшон акадан кейин кўкрагига канал нишонини таққан хотинларнинг елкасига Тиллабоев биттадан атлас ташлади. Қизиқчи келин яна гап қистириб қолди:

— Ранс бува, бу атласнинг номи нима?

Тиллабоев хотинлар билан пачакилашишни ёқтирмасди. Келинчак атайин унинг шу феълини билиб гапга тортмоқчи бўлганди. Тиллабоев қип-қизариб кетди. Сўзга ботир Эшон ака унинг ўрнига жавоб қилди:

— Билмайсанми, пучуқ, буни «қичиқ атлас» дейдилар. Жа, сен боп атлас.

Яна кулги бўлиб кетди.

Эшон ака кетиш олдида Хайринисани четга чақирди.

— Полвон боланинг қаллиғи қайси бири? Гапим бор эди.

Боқибоева чуғурлашиб бир-бирининг атласини тортқилаб кўришаётган хотинлар орасидан Лутфинисани чақирди. Эшон ака унга маҳлиё бўлганча қараб қолди.

— Полвон боланинг диди зўр-ку. Опқочса арзийдиган сулув экансан. Эҳтиёт бўл, анжан йигитлари шўх бўлади, отга ўнгариб опқочмасин, қизим. Э, Хайри, шундоқ нарсага тупроқ ташитиб ўтирибсанми. Менга қара, қизим, сенга битта секрет гап айтиб қўяй. Бугун бригадир сенга ишдан вақтлуроқ жавоб беради. Кечкурун Куйганёрда метинка бўлади. Усмон ота қайлигинга от

миндирадидлар. Атайин Самарқанддан иккита қорабайир олдириб келганлар. Биттаси Дўнанбойга, биттаси Азиз полвонга. Кийиниб, тараниб, метинкага бор, хўпми, қизим.

Шундан кейин Усмонхўжаев Тиллабоезининг извошига ўтириб жўнаб кетди.

Лутфинисанинг юраги гупиллаб урар, кўкраклари қувончдан қалқиб турарди.

Хотинларга сир айтиб бўлмайди, деган гап ростга ўхшаб қолди. Усмонхўжаевнинг секрет, деб айтган гапи бирпасда бутун бригадага тарқади. Иш устида ҳам, дам олиш пайтида ҳам Лутфинисага маслаҳат берадиганлар кўпайиб кетди.

— Сочингни майда ўрди. Учига пилик қилмай, намлаб туриб қаламга ўрасанг жингала бўлади.

— Фарқингни сал чап тарафдан оч.

— Баланд пошна туфли бўлса жуда боп бўларди-да.

Шу куни Боқибоева, митингга борадиган бўлсанг ювиниб-тараниб ол, деб унга ишдан жавоб берди. Лутфиниса тугунчасини қўлтиқлаб пиёда қизил кўприк тарафга кетди. Қизил кўприкнинг у ёғи пиёда ярим соатли йўл эди. Ундан ташқари, Куйганёрга бу тарафлардан тинмай от-арава, машиналар ўтиб туради. Қўшариқ қочиб кетибдими, бирпасда етиб олади.

Хотинлар яна ишга шўнғиб кетишди. Қизиқчи келинчак кимга тегажаклик қилишни билмай эркакча юриш қилиб замбилғалтақда тупроқни юқорига опчиқар, бомба, деб бақириб тупроқни ағдарарди. Тўкилган тупроқ тўзғиб, орасида ўзи кўринмай кетарди.

Боқибоева қизил бахмал байроқни чайла тепасига ўрнатган. Шамол йўқ, ҳаво дим бўлганидан байроқ ҳилпирамас, зардан ясалган оғир гажимлари унча-мунча шабадага ҳилпиратгани қўймасди. Боқибоева табелчи Латифжонни байроқ тагига ўтқазиб қўйди.

— Табелчи қиладиган иш колгани йўқ. Бекорга пашша қўриб ўтирма, манави байроқни қимирлатиб тур.

У шундай деб байроқни олди-да, манавундоқ қил, деб Латифжоннинг қўлига берди. Энди Латифжон дўнг тепасида байроқни у ёқдан бу ёққа силтаб ҳилпирата бошлади. Боқибоева икки-уч кетмон уриб байроққа қараб қўяр, чаққон-чаққон қимирланглар, деб аёлларни ишга ундарди.

Кечқурун Эшон ака бутун Фарғона водийсига машҳур бўлган, қўшиқлари пластинкага тушган Бидонхон билан Раҳима Эрматовани икки ўйинчиси билан юборибди. Чайла олдидаги ялангликка гулхан ёқилиб аллапаллагача базм бўлди. Бидонхон Фарғона яллаларини ажиб бир хуш овоз билан ижро этар, унга Эрматова жўр бўлиб, қийқириқларга, олқишларга кўмилиб кетарди. Раққосага қўшилиб қурувчи жувонлар ҳам ўйинга тушишар, ҳар хил муқомлар қилиб йўрғалашарди.

Агар Боқибоева энди бас, тонг азондан ишга чиқасизлар, деб базмни тўхтатмаганда ўйин-кулги тонг отарга уланиб кетиши ҳеч гап эмасди.

Қизиқчи келинчак ўрнига ётаркан ёнидаги арқон каравотга қараб қўйди. Бу каравотда Лутфиниса ётарди.

— Бугун келмайди, бу ўйинқароқ. Ошиғи билан ҳозир дарё бўйидами, дўнг тепасидами ойга қараб хўрсинаётгандир.

У жавраб-жавраб ухлаб қолганди.

Эрталаб кўзини очганда дарров ёнига қаради. Лутфиниса келмаган, ўрни бўш эди. Атрофига қаради. Энди тонг ёришиб келаётганидан чайла ичи ғира-шира ёруғ эди. Боқибоева чайла устунига суялиб, оқариб келаётган уфққа қараб ниманидир ўйлаяпти. Келинчак унга қаради.

— Лутфиниса келмапти-ку! Ҳали келсин, томоқларининг тагини қарайман. Агар кўкарган жойи бўлса газетага ёзаман.

Унинг бемаврид ҳазилдан Боқибоеванинг қошлари чимирилди.

XII

Орзихон ая Лутфинисани гинахонлик билан кутиб олди.

— Холагинанг ўргилсин, шунақаям ҳаяллаб кетасанми? Довриғингни эшитаман, ўзингни кўрмайман. Полвон болам-ку қорасини кўрсатмай, сувга тушгандек ғойиб бўлди. Сенгина келиб дийдорингни кўрсатиб кетсанг нима қиларди.

Лутфиниса бу очиқ кўнгил, борини меҳмон олдига сочиб ташлайдиган, бир оғиз гапи билан бегонани ҳам

Ўз жигаридек қилиб оладиган кампирни онасидек кўради. У билан гаплашганда олисларда қолиб кетган болалик онлари бирдан жонлангандек бўларди. Кампир холанг ўргилсин, тентаккина, норастагина, деб у билан гаплашаркан, Лутфинисанинг кўз олдига лоп этиб онаси келар, бир дамгина унинг овози эшитилгандек бўларди.

Қурилиш ишлари жадаллашиб кетгандан бери у келиб Орзихон аянинг ҳолидан хабар ололмаган эди. Кампир унга ўрганиб қолганидан йўлига кўз тикиб ўтирган эди.

— Мен зориқтирмай лип этиб бўйингни кўрсатиб кетсанг-ку бўлади-я. Эртага ўзим бориб келмоқчи эдим.

Кампир уни бағрига босиб кўришаркан, озиб кетибсан-ку, чўп-устихон бўлиб кетибсан-ку вой болам-э, ҳамма ённгдан тер ҳиди келяпти-я, бош-мошингни ювиб олмасанг бўлмайди, деди.

Лутфиниса унинг бағридан чиқиб тугунчасини айвонга улоқтирди.

— Аяжон, сув иситиб берсангиз бош ювиб олардим. Бугун Қуйганёрда метинка бўлади. Азизхон акамларга Усмон ота от миндирадилар. Ушанга бсраман.

— Вой, хўп, хўп, болам. Сен бош ювасану мен сув иситиб бермайманми.— Орзихон ая пилдираб ўчоқ бошига кетди. Самоварга сув қуйиб теша билан тараша учира бошлади.— Сочингни ўзим қирқ кокил қилиб ўриб қўяман. Ҳой болам, ўсма узиб офтобга ташлаб қўй. Сўлиб турсин.

У самоварга тараша ташлаб ўт олдиранкан оғзи гапдан бўшамасди.

— Шу десанг, канал битгандан кейин ҳамманглар ҳар тарафга тарқаб кетасизлар. Бир ивирсиқ энам бор эди, деб эслармикансизлар?

Лутфиниса шарақлаб кулиб юборди.

— Ахир холажон, биз ҳеч қаёққа кетмаймиз. Шатта қоламиз.

— Қани энди шундоқ бўлса, биттагина қизим иккита, биттагина куёвим иккита бўлиб бағригинам тўлиб қоларди-я!

Самовар ўти гуриллаб кетди. Ҳатто қувуридан ҳам ўг лоп-лоп қилиб, бир қарич юқорига ўрлади. Лутфиниса тугунни ечиб, бугун колхоз раиси елкасига ташлаган атласни кампирга кўрсатди. Орзихон ая атласни

ёриққа солиб товланишини кўрди, негадир чет тарафини кафтлари орасига олиб уқалади.

— Яхши атлас. Кудунги ҳам жойида. Яхши кунларингга буюрсин.

— Бугун беришди. Тиллабоев ака топширдилар. Ингирма уч аёлга шунақасидан беришди.

— Буюрсин, буюрсин, болагинам. Тўйларингда кий, яхши кунларингда кий. Бу томонларга келмаганингда, юртга аралашмаганингда сенга бу иззат-икромлар қаёқда эди. Утирардинг сочинг супурги, қўлинг косов бўлиб. Ҳукуматдан айланай, ҳукуматгинадан ўргилай, сен билан менга ўхшаган мушгилларни одам қаторига қўшиб қўйди. Умригинанг узоқ бўлсин, тўйларингда ўзин кўрпаларингни қавий.

Самовар вақирлаб қайнаб кетди. Кампир Лутфинисанинг ўзин қилай, деганига қарамай, икки пақир чапштирилган сувни ўра олдига қўйиб, пиёлада қатиқ олиб чиқди.

— Қатиқлаб ювмайман, аяжон, эртага яна тупроқ қазиймиз, чанг ёпишиб тўнғиб қолади.

Кампир ўзинг биласан, болам, деб қатиқни қайтариб олиб кетди.

Лутфиниса бош ювишга тушди. Узун сочлари бошидан, юз-кўзларидан ошиб тоғорани тўлдирган эди.

Кампир айвон лабида ўтириб ундан кўзларини ўзмасди. Лутфинисанинг сув тегиб шалаббо бўлган кўйлаги елкаларига ёпишган, олд тугмалари ечиб ташланганидан очиқ ёқалари оралиғида кўкраклари тебраниб турипти. Чўккалаб ўтириб ювниётганидан этаклари кўтарилиб, тирсиллаган сочлари тиззаларининг буклишидан гаранглашган. Унинг бутун вужудидан ёшлик, навқиронлик, балогат тантанаси акс этиб турарди.

Лутфинисанинг авжи гулга кирган баҳори эди, кўзлари ҳам аллақандай мастона, лаблари бўсага интилгандек қовушиб турар, овози титраётгандек нотекис чиқарди. Кимдир ўн саккиз яшар қиз ўтган кўчадан муҳаббат ҳиди келади, деган эди. Лутфиниса ана шу ёшда, айни ширага тўлган, йигит-яланг кўксидан ийиқ уйғотадиган фаслни кечирарди.

Орзихон ая унга тикилиб ўтириб бу гўзаллик, бу тароват анқиб турган навқиронликни сезмасди. Аёл кишининг кўзи бу жозибадан тўлқинланмасди. Маст бўл-

моқ учун, қонларни жунбушга келтирмоқ учун айна кучга тўлган йигит кўзи керак эди.

Лутфинниса сочини тароқлаб сочиқни бошига чамбар келди. Орзихон ая севикли қизи куёвникидан келиб ўз уйида, қадрдон ҳовлисида яйраб юргандек қувонарди.

Ҳали офтобнинг дами қайтмаган, Қўшариқнинг катта кўчасидаги азамат тераклар томдан ошиб ҳовлига турт энликкина соя ташлаган пайт эди. Орзихон ая Лутфиннисани айвоннинг қоқ ўртасига ўтқазиб шошилмай соч ўра бошлади. Кампирнинг ўз қизи Сабохон ҳар жума уйга келиб шунақа бош юварди. Кампир худди шунақа қилиб ўтқазиб ҳафсала билан сочларини ўриб кўярди. Ҳозир у қизи келгандек меҳр билан соч ўрарди.

— Унақа қирқта қилиб ўтирманг. Йигирмата бўлса ҳам майли, бари бир бошимга чамбар қилиб оламан,— дерди Лутфинниса.

Соч ҳам ўрилди. Офтоб тераклар орқасига ўтиб ҳовлига беқасам соя ташлади. Куйганёр тарафдан одамларни митингга чақириб карнай гатиллаб қолди. Лутфинниса шошиб ўрнидан турдию кийингани ичкарига кириб кетди. Сал ўтмай атлас кўйлак, амиркон шиппак билан чиқди.

— Шунини айтади-да, болам, одамга либос, деб. Оловдек ёняпсан-а.

У шундай деб лапанлаганича ошхонага кириб кетди. Куракчада бир сиқим исиріқ билан чиқиб уни ерга қўйди. Кейин самоварни кўтариб оташхонасини куракчага тўғрилаб силкитди. Икки-учта чўғ исиріқ устига тушди.

— Ҳозир, ҳозир, қизим. Ёмон кўздаг асрасини.

У чўғни пуфлаб-пуфлаб Лутфиннисанинг олдига келди. Куракчадан буралиб-буралиб тутун чиқарди. Орзихон ая уни Лутфинниса атрофида айлантирди, этаклари остига тиқиб тутунга тўлдирди.

— Ана, энди борсанг бўлади. Ҳар қандоқ ёмон назарни даф қилади бу исиріқ.

Орзихон ая куракчани- йўлакка қўймоқчи бўлиб кетаётган эди, эшикни кимдир журъатсизгина тақиллатди. Кампир қўлида куракча билан кўча эшигига югурди. Кўчадан от туёғининг тошга урилгани, кейин кишнагани эшитилди.

Лутфинниса ўзи билан овора бўлганидан бунга эътибор қилмади. Кампирнинг, вой, шунақами, ундоқ бўлса хуш келибсиз, киринг, киринг, ўргилай, деганини эши-

тиб бош кўтарди. эшикка қаради. Қарадио ҳайкалдек қотиб қолди.

Иўлакдан Акбарали кириб келарди. Уз акасини кўриб жойидан қимирламай турган Лутфинисага кампир таъна қилди:

— Вой, болам, аканг келди. Жой қил! Кўрпача солмайсанми?

Акбаралининг башарасида бирон ёмон ният нишонаси йўқ эди. Илжайиб синглиси томон келаверди.

— Бормисан, Лутфи? Тинч юрибсанми? Биттагина акангман-а, шунақа бемеҳрмисан?!

Лутфиниса бирдан бўшашиб кетди. Тили гапга келмай бир-икки қадам олдинга босди.

— Атайин йўқлаб келдим,— деди Акбарали.

Орзихон ая шошиб айвонга якандоз солди. Уни ўтиришга таклиф қилди.

— Келинг, ўргилай, келинг. Болагинам мусофирларга ўхшаб қолган эди. Йўқлаб келиб, зап иш қилдингиз.

Акбарали кампир солган якандоз четини қайириб омонатгина ўтирди. Лутфиниса ҳамон бирон гап айтишга тили айланмай, мўлтираб унга қараб турарди.

— Утир, синглим,— деди акаси,— сенга айтадиган гапларим бор.

Лутфиниса беихтиёр акасининг қаршисига ўтирди. Акбарали гапни инмадан бошлашини билмай анча вақтгача тил чайнаб ўтирди. Охири бошини кўтариб синглисига қаради.

— Шунча санқиб юрганинг етар. Тавбангга таянган дирсан. Энди бас. Олиб кетгани келдим.

Лутфиниса бош кўтармай деди:

— Кетолмайман, ака. Энди менга Зириллама ҳаром.

— Унақамас. Раҳматли онам сени менга ташлаб кетган. Эл-юрт олдида бошимни ҳам қилиб кетдинг, орқангдан қувмадим. Марғилон йўлини менга берк қилиб кетдинг, индамадим. Жигарчилик, деб чидадим. Энди эсингни йиғ.

Лутфиниса акасининг бетига тик қаради.

— Қистаманг, ака. Кетолмайман. Бирон ҳафтадан кейин каналга сув очилади. Мен шу ерда бўлишим керак.

Акбарали истехзоли кулди.

— Тавба, сен бўлмасанг каналга сув келмай қоларканми, Аҳмоқ бўлма!

Орзихон ая гапга аралашди:

— Болам, шунча иш қилиб, энди оғзи ошга етганда ташлаб кетадими? Бу ерда катта тўй бўлади. Уйнаб-мулсин-да!

Акбарали кампирга ёмон қаради.

— Сиз аралашманг, кампир, сиз бегонасиз, жигар жигар билан тил топишади. Икки ўртада сизнинг аралашганингиз қолади. Тўйни ташлаб кетмасин, дейсиз. Бу ўзи шунақа, тўйларни ташлаб қочишга ўрганган. Бизни ўз ҳолимизга қўйинг!

Орзихон ая нима дейишини билмай туриб қолди, кейин ака-сингилнинг гапига мен нима қилиб аралаш-яман, деб чорбоққа чиқиб кетди. Кампирнинг оёқ то-вуши тингандан кейин Акбарали кўзларини олайтириб синглисига қаради.

— Кетмайсанми?

— Йўқ! — деди Лутфиниса қатъий қилиб.

— Яна бир марта сўрайман, кетмайсанми?

— Кетмайман!

— Энди ўзингдан кўр! — дедию Акбарали шарт ўр-видан туриб кетди.

Лутфиниса ҳам ўрнидан турди. Акасининг авзойи бузуқ эди. Аммо Лутфиниса ҳам қизишган, сарсон-сар-гардонликларининг алами бутун вужудига ҳокимлик қилиб қўлларини муштга айлантирган эди.

Акбарали этигининг қўнжига қўл юбориб пичоқ су-гурди.

— Йигит бошимни эгдинг, онамнинг арвоҳини чир-қиллатдинг, бутун авлодимизни иснодга қўйдинг. Ма-на шулар учун, мана шулар учун...

Акбарали синглисини қўлидан буриб силтади, Лут-финиса гандираклаб акасининг кўксига елка тираб қолди. Акбарали пичоқни зарб билан унинг кўкрагига икки марта санчдию қўйиб юборди. Лутфиниса бура-либ-буралиб ерга йиқилди.

Акбарали мушукдек сапчиб йўлакка бориб қолди. Орқасига ўгирилиб қаради. Лутфиниса муққаси билан тушган, бош кўтаришга урниар, аммо дармони етмас-ди. У бор кучини йиғиб бош кўтарганида акаси йўлак-да йўқ эди. У алам билан бир инград-да, бошини таш-лади. Унинг кўксидан сизиб чиқаётган қон ерда худ-ди илондек ўрмалаётганга ўхшарди.

Куйганёрнинг «Яшил театри»да ҳар кун томоша қўйилади. Тошкент театрлари навбатма-навбат спектакллар кўрсатишади. Бугун эса театр залида катта тантана. Кейинги ўн кунда яхши ишлаб ном чиқарган икки юзга яқин қурувчига янги таъсис қилинган канал нишони топширилади. Саҳна тепасига «Катта Фарғона канали қурувчиларига алангали салом!» деган шиор илинган. Саҳнанинг бир тарафида Дўнан Дўсматовнинг чап тарафда Азизхон Умматалиевнинг сурати икки метр узунликдаги оқ сурпга ишлаб осиб қўйилган. Ҳамманинг кўзи шу суратда. Зални тўлдириб ўтирганлар бу икки донгдор қурувчини кўришга бўй чўзиб қарашади. Саҳнада ҳукумат раҳбарлари, халқ комиссарлари, инженерлар ўтиришипти. Йиғинчи қурилиш бошлиғи Тешавой Мирзаев очаркан, залга қараб кимнидир қидирарди.

— Дўнан Дўсматов билан Азизхон Умматалиевларни саҳнага таклиф қиламиз.

Дўнан Дўсматов ўрта қатордан, Азизхон орқа қатордан кўтарилиб саҳна томон юра бошлади. Театр ичи ғовур-ғувур бўлиб кетди. Улар то саҳна пиллапоясига етгунларича чапак тинмади. Усмон Юсупов уларга ёнидан жой кўрсатди.

Азизхон умрида бунақа иззат-ҳурмат кўрмаган. Кўриш қаёқда, ҳатто колхоз клубининг саҳнасига ҳеч ким йўқ пайтида ҳам чиқмаганди. Ҳамманинг кўзи унда. Пастдагиларнинг шивир-шивир гаплари қулоғига чалиниб қолади.

«Ҳали ёш экан-ку», «Эшни йиқитганига одамнинг ишонгиси келмайди», «Усмон ота ёнига ўтқазди-я!», «Худо кучдан берган экан», «Э, гап кучдамас, омадда, омадинг келса нимжон бўлсанг ҳам полвон қаторига ўтаверасан...»

Азизхон бу гаплардан маст эди. Қулоғига ўзининг номи аралашмаган гап кирмасди. Қурилиш бошлиғи мажлисни очиб нима деди, бу ўн кунликда еттинчи участка қайси ўринга чиқди, у яхши эшитмади. Фақат ўз номи аралашган жойлари қулоғига кирди, холос. У ўтирган ерида залдан Лутфинисани қидирарди. Аммо у кўринмасди. Кўриниб қолса албатта, кўряпсанми, дегандек бир ишора қилиб кўярди. Биринчи қаторда ўтир-

ган Эшполвон ҳар замон унга ўқрайиб қўяр, сен бола, мен ўтиришим керак бўлган жойга чиқиб олдинг, туш пастга, деётгандек бўларди.

Азизхон Тешавой аканинг гапи тугагандан кейин энди нишон топширишса керак, деб турган эди, бош инженер Лебедев минбарга чиқиб узоқ гапирди. У ким қандай ишлагани тўғрисида лом-мим деб оғиз очмади. Фақат қайси участка лойиҳадан чиқиб кетаётгани, қаерда ишнинг сифати ёмонлиги тўғрисида гапирди. Бу гаплар Азизхонни унчалик қизиқтирмасди. Тезроқ кўкрагига нишон тақишни истарди. Лебедев ярим соатча гапириб Белявскийни бир-икки туртиб ўтди. Белявский ўтирган еридан унга жавоб қиларди. Иккови андак қизишиб ҳам олишди. Юсупов ўрнидан туриб Белявскийни тартибга чақирди.

— Уртоқ Лебедевнинг гаплари тўғри. Учқўрғон лойиҳадан чиқиб кетипти. Сиздан лойиҳага аниқ амал қилишингизни сўраймиз. Агар эътирозингиз бўлса, марҳамат, чиқиб гапиринг.

Белявский ўрнидан турди.

— Майли, гапирай. Уртоқ Юсупов, лойиҳани ҳаммамиз тасдиқлаганмиз. Мен ҳам қўл кўтарганман. Аммо маҳаллий шароит билан ҳисоблашмай иложимиз йўқ. Лойиҳа қоғоздаги нарса. Иш ерда. Тошлоқ ерда, Шағалли ер лойиҳада кўрсатилган миқдорда сув ўтказмайди. Йигирма процентдан ортиғини ер остига тортиб кетади. Шунинг учун канал таги шиббаланиши керак. Тупроқ билан шағал қатламни текшириб кўриш учун мутахассислар беришингиз керак. Унда гашқари Қорадарёдан лойқа сув келади. Шағал жойларга лойқа ўтириб шиббалаши мумкин. Аммо норин суви булоқдек тиниқ. Шағал бетини лойқа босмайди.

Саҳнанинг орқа тарафида ўтирган инженерлар тўғри, тўғри, деб Белявскийнинг гапларини тасдиқлашди.

Юсупов Лебедевга қаради.

— Бу гапга нима дейсиз?

Лебедев жавобга тайёр эмас экан шекилли, андак довдираб қолди.

— Буни иш тепасида текшириб кўриш керак, ўртоқ Юсупов.

Юсупов Белявскийга қаради.

— Сиз нима қилиш керак деб ўйлайсиз?

Белявский ўйланиб ўтирмай жавоб қилди:

— Мен бир усулни таклиф қилмоқчиман. Агар бизга йигирмата кучли насос берсаниз, шу насослар ёрдамида бир ярим километр масофада тошлоқ трассалар тагига лойқа оқизсак. Лойқа оққан жойларни шиббалаймиз. Кейинчалик сув оқизилганда бу лойқалар шағал ораларига кириб сув шимилишидан сақлаб қолади.

Залдагилар қолиб саҳнада тортишув бўлиб кетди. Эртадан бошлаб Учқўрғонда қазилган канал йўллари алоҳида ўрганиладиган, Белявскийнинг таклифи текшириб кўриладиган бўлди. Ана шундан кейин катта гина қутичани саҳнага кўтариб чиқишди. Президиум столига қизил қутичаларни териб ташлашди. Охунбобоев биринчи бўлиб Дўнан Дўсमतовнинг кўкрагига нишон тақди. Азизхон ҳозир мени чақиради, деб юраги дукиллаб уриб турганда Охунбобоев уни эмас, Белявскийни чақирди. Азизхонга етти кишидан кейин навбат келди.

— Дўнан Дўсमतовнинг шогирди, юк кўтаришда ҳеч кимни олдига ўтқазмаган, донгдор қурувчи Азизхон Умматалнев!

Азизхон ўрнидан турди. Эсанкираб Охунбобоев томон юра бошлади. Пастда қийқирниқ, чапак тинмасди. Олий Совет ранси унинг кўксига нишон тақаркан, яша азамат, нишон қуллуқ бўлсин, деб уни бағрига босди. Азизхон жойига бориб ўтираркан бирдан дадаси, онаси эсига келди. Нега уларга кетаверинглар деди. Қолишганда бугун улар бу тантаналарни ўз кўзлари билан кўришарди.

Охунбобоев юзга яқин кишига нишон топшириб чарчади. Кейин у ҳар қайси участка бошлиқлари нишонларини трассада, иш тепасида Ўзбекистон Олий Совети номидан топширишларини айтди. У гапини тугатиб жойига ўтираётганида залга иккита ясатилган қора от олиб киришди. Ҳамма бирдан жимиб қолди. Усмон Юсупов ўрнидан туриб залга мурожаат қилди.

— Ҳурматли дўстлар. Азамат қурувчилар. Бугун биз канал қазишда ажойиб ҳаракат бошлаб берган, канал қазиш суръатини оширишга, қазиш муддатини тезлатишга ташаббускор бўлган икки донгдор қурувчига от миндирмоқчимиз. Ўзингизга маълум, қурилишимизнинг энг донгдор ер қазувчиси Дўнан Дўсमतовдир. Қурилиш штаби Дўсमतовга от миндиради.

«Тешавой Мирзаев сахнадан тушиб от жиловидан олди.

— Қани, Дўнанбой, келинг!

Дўсматов сахнадан тушиб келаркан, ҳаяжонланаётгани билиниб турарди. Икки йигит уни билагидан олиб от миннишига қарашиб юборишди. Юсупов ажойиб мақтов сўзлари билан Азизхонни от ёнига чақирди.

Азизхон бунақа бўлишини кутмаган эди. Қўрқиб кетди. Менми, бошқа одамми деган ўй билан ён-верига қаради. Орқасида ўтирган Жўра полвон «Турмайсанми тентак», деб туртди.

Азизхон турай деса орқаси стулга ёпишиб қолгандек сира узилмасди. Охири у турди. Маст одамга ўхшаб гандираклаганича сахнадан тушиб от олдига келди, Қайдандир пайдо бўлган Тенгдик билан Бейшенали уни тирсагидан кўтариб эгарга олишди. Елларига ҳар хил ленталар тақилган от бошини силкиб олдинга бир интилди. Азизхон қалқиб кетгандан кейингина ўзини ўнглади.

Зални тўлдирган кишилар қийқиришар, тинмай чапак чалишарди. Тешавой Мирзаев иккала отнинг жиловини жуфтлаб зални бир айлантириб чиқди-да, яна сахна олдига келиб тўхтади. Илдам юриб сахнага чиқди-да, Юсуповга нимадир деди. Шундан кейин залга қараб баланд овоз билан мажлис тамом, озроқ танаффусдан кейин катта концерт бўлади, деб эълон қилди.

Азизхон нима бўлаётганини билмас, табриклашга узатилган сон-саноқсиз қўлларни сиқарди. От бош силкиб олдинга интилмоқчи бўларди-ю, аммо даврадан чиқолмасди.

Жўра полвон одамларни у ёқ-бу ёқ қилиб отни етаклаб ялангликка олиб чиқди. Кекса тол тагида кўпчиликка аралшмай хомуш турган Эш полвонга Азизхоннинг кўзи тушди. Кўнгли алланечук бўлиб кетди. Агар Азизхон бўлмаганда, албатта, бу отни Эш полвонга миндиришарди, Азизхон унинг йўлига тўғаноқ бўлди. Бирдан Азизхоннинг одамгарчилиги тутиб отдан тушдию илдам бориб Эш полвонни белидан кўтарди.

— Эш ака, хафа бўлмайсиз. Сизга тан бераман. Сиз менинг устозим бўласиз...

Азизхоннинг гапи оғзида қолди. Эш полвон уни кўксидан итариб дўнгиллади:

Тирранча, сен ҳали ҳушварани ҳам санамсан.
Мени майна қиялсанми?

У шундай дедию ерни гуре-гуре босиб чойхона та-
рафга кетди.

Азизхон ўсал бўлди. Эш полвон унинг одамгарчи-
лигини писанд қилмади. Майли, алам устида шундай
қиялпти. Урнида Азизхоннинг ўзи бўлганда, у ҳам шун-
дай қилармиди?

«Яшил театр»да концерт бошланиб одамлар ўшақ-
қа-қараб гурра-гурра кета бошлашди. От жиловидан ҳа-
мон ушлаб турган Жўра полвон Азизхонга яқин келди.

— Қўявер, Эшнинг ўзи шунақа. Бир кун совиб қола-
ди. Мен концерт кўрмоқчиман. Сен участкага кетавер.

Жўра полвон от жиловини тутқазди. Азизхон нима
қилишини билмай хаёл суриб қолди. Участкада шу топ-
да нима қилади. Лутфинисани топиши керак. Бугун у
мажлисда кўринмади. Кўрганда қандоқ яхши бўларди.
Нишон таққанини, от минганини кўрганда бу тараф-
ларга бекорга келмаганини биларди. Азизхон уни ал-
батта қидириб топишга аҳд қилди. Лутфиниса Куйган-
ёрга келмаган. Келганда албатта ҳозир рўпарасида
илжайиб туриб оларди.

Азизхон шартта отга миниб, от бошини Қўшариқ та-
рафга бурди. От яхши совутилган, яхши отбоқар қўли-
дан чиққани билиниб турарди. Юриши ҳам жойида.
Туёғини ерга чирманда чертганга ўхшатиб уради. Азиз-
хон кўприкдан ўтиб узангига оёқ тираганича қаддини
ростлади-да, толдан навда синдирди.

Барглари ерга тегай-тегай деб бир ўтов ерни энлаб
ётган мажнунтол тагида тўрт-беш улфат сирланган
тоғорани ўртага қўйиб шопириб-шопириб қимиз ичиб
ўтиришарди. Улардан бири чинни косани тўлдириб қи-
миз узатди.

— От қуллуқ бўлсин, ука. Узи ҳам отмисан от экан.
Пойгаларга ярасин, яхши йўлдош бўлсин, укам. Мана
шу қимизни бир оқ уриб беринг.

Азизхон қўлини кўксига қўйиб узр айтди.

— Мен ичмайман, акалар. Умримда ичкиликни ёғиз-
га олган бола эмасман.

Улфатлардан яна бири ўрнидан турди.

— Укажон, бугунги сиз кўрган обрўни Рустамн дос-
тон ҳам кўрмаган. Ичинг буни. Бу огнинг сути. Огнинг
ўзи ҳалолу сути ҳаромми? Олинг!

Азизхон бугунги обрў гаранглиги, ёшлик гурури қайнаб турганидан қамчи ўрнига ушлаб турган наводани тақимига босиб туриб косани олди.

— Бўпти, акалар. Бунақа кун ҳадеб бўлавермайди. Умрда битта бўладиган гап. Ичсам ичибман-да.

У шундай деб қимизни шимириб, косани йигитга қайтариб берди. Йигит косани оларкан, ҳавас билан отнинг бўйинини силади. Яғринига шапиллатиб уриб ҳам қўйди.

— Омадингиз келаверсин, ука.

Азизхон отга беозор новда тегизди. От аста жойидан қўзғалди. Йўл-йўлакай одамлар унга ҳавас билан қарашар, айниқса «от жиннилари» ундан кўз узолмай қараб қолишарди.

Азизхон Қўшариқ йўлидаги дўннга чиққанидан кейин орқасига ўгирилди. Узоқда одамларнинг қийқириқлари бақирган-чақирган товушлари эшитилиб қоларди. Азизхон энгашиб от бўйнидан кучоқлади. Ёлларини силади. У ўз бахтига, ўз обрўсига ишонмасди. Тушимми, ўнгимми, деб ўзидан ўзи овоз чиқазиб сўрарди.

У от йўрғасини, чопишини билмоқчи бўлиб биқинига ниқтади. От сапчиб олдинга интилди. Қимсасиз тош йўлда от туёқлари тарақ-тарақ овоз чиқазар эди.

Қимиз кайфи, от минниш завқи унга гўё қанот пайдо қилиб учирарди. Ҳозир дунёда ундан бахтли одам йўқ. От елдек учар, яктагининг барлари шамолда ҳилпирар, қимиздан қизиган бетларига оқшом салқини тегиб яйратарди.

Азизхон Қўшариқ гузарини кесиб ўтиши билан Орзихон аянинг эшигига кўзи тушди. Эшик олдида бир от ер тепиниб турибди. Ким келди экан, деб дилидан ўтказди Азизхон. Аянинг кўёви келдимикан? У ҳали ўйлаб ўйинга ҳам етмаган эди эшикдан бир киши бесаранжом чиқиб отга минди, икки-уч аччиқ қамчи босди. От жон аччиғида олд оёқларини девор баравар кўтариб сапчиди. Бир зумда гойиб бўлди. Азизхон нима гаплигига тушунмай эшик олдига келди. Ичкаридан Орзихон аянинг аламли фарёди эшитилди:

— Вой болам, бемаҳал хазон бўлган болам...

Азизхон отдан сакраб тушиб ичкарига кирди. Айвон олдида Лутфиниса қонга беланиб ётарди. Азизхон югуриб бориб уни кўтарди. Лутфинисанинг кўзи ҳали очиқ, танаси совимаганди. У Азизхонга нурсиз кўзлари-

ни қадаб нимадир демоқчи бўлди. Лаблари қимирламади. Ияк ташлади.

Азизхон нима қилишини билмай шердек ўкириб афрофга қаради.

— Ким, ким у номард?!

Орзихон ая титраб-қақшаб жавоб қилди:

— Акаси, акаси келганди. Гаплашиб олишсин, деб чорбоққа чиқиб кетибман-а. Бир лаҳза, бир лаҳзагинада...

Азизхон Лутфиннисанинг жасадини кўтариб айвонга олиб чиқди. Кўрпачага ётқизди. Орзихон ая бошига ёстиқ қўйди.

Азизхон коптокдек отилиб ташқарига чиқди. Бир сакраб эгарга миндию боя отлиқ киши кетган тарафга от бошини буриб, қамчи босди.

XIV

Акбарали ҳар қанча уринса ҳам отни ўзига бўйсундиrolмасди. Қон ҳидини туйган от безовталанар, орқа оёқлари билан сакраб устидаги эгасини силкиб ташламоқчи бўларди. Аммо эгарга маҳкам ўрнашиб ўтириб олган Акбарали уни ўз ҳолига қўймасди. От кишиар, бошларини силкиб худди маст кишидек йўлнинг гоҳ у тарафига, гоҳ бу тарафига ўтиб борарди.

Акбарали Соё маҳалласига етгунча қора терга тушиб кетди. Олдинда шаҳар чироқлари йўлларни кундуздек ёритиб турипти. У жаҳл билан жиловни тортди. Шунда у бармоқларининг бир-бирига пилч-пилч ёпишаётганини сезди. Кафтини кўзи олдига келтириб тикилди. Тикилдию бирдан бутун вужудига титроқ кириб сесканди. Унинг қўллари, кийим-бошларида синглицининг ҳали қотмаган қони шундоққина кўриниб турарди.

Шу алпозда шаҳар оралаб ўтиш хавфли. Дуч келган киши унинг нима иш қилганини дарров билади. У шошиб от бошини чап тарафга бурди. Бу Харқўп йўли эди. Бу йўл Найман, Дардақ, Жалақудуқ тарафларга олиб борарди. Аммо Акбарали бу тарафларни яхши билмасди. Нима бўлса ҳам шаҳарга кирмаслик учун йўлни шу тарафга солди.

Дала йўли жимжит. Қўрғонларда чироқлар милтираб ёниб турипти. Онда-сонда ўт орқалаган кишилар-

нинг қораси кўриниб қолади. Дунёда итдек қон исини тез пайқайдиган жонивор бўлмаса керак. Йўл-йўлақай неча марта унга ит эргашди. Акиллаб отни ҳуркитар, анча жойгача қувиб бориб, кейин орқасига қайтарди. Шундоғам безовта юраётган от эгасига бўйин бермай устидан ирғитиб ташлашга уринарди.

Акбарали минг азоб билан дала йўлига чиққандан кейингина кўнгли хотиржам бўлди. Ҳозиргина адир орқасидан кўтарилган катта мис баркашдек қип-қизил ой унинг қонга беланган кийимларини янада қизил қилиб ёритарди. Биронта ариқми, сойми учраса ювиниб олиш ниятида Акбарали отни ўз ҳолига қўйиб шошилмай кета бошлади. Аксига олиб йўлда на бир ариқ, на бир кўлмак учрарди. Акбарали орқасидан ҳеч ким таъқиб қилмаётганига ишонгандан кейин отдан тушиб жиловни ушлаганча бигта-бигта босиб кета бошлади. Ҳозир у қаёққа кетаётганини ўзи билмасди. Шу алпозда у анча йўл юрди. Боя қонга белангандек қизариб чиққан ой энди сутдек оқариб теппага келган эди.

Акбарали қилиб қўйган ишининг даҳшатини энди сезди. Лутфиниса уйдан қочиб кетган кундан буён у фақат «йигитлик» номусини, бу «беномус» синглисини ўлдириб, эгилган йигитлик қоматини кўтаришни ўйлаганди. Мана, у ниятига ҳам етди. Аммо қадди кўтариладими энди? У бу «йигит қаддини» қайси кўчада, қайси гузарда роз тутиб юради? Шу пайтгача у ўзига ўзи бунақа савол беролмаганди. Шу топда кимсасиз қоронғи кечада, кийим-боши қонга беланган пайтда шу саволни ўзига беряпти. Бу саволнинг жавоби ғоятда даҳшатли, ғоятда аяшчли эди. Акбарали йўлдан тўхтади. Беихтиёр қўллари от ёлини силашга узатилди. Қон ҳиди анқиб турган қўлдан от бошини тортиб силкинди.

Энди у ҳеч нарсани ўйламай, нима бўлса ҳам узоқроқ манзилга етиб олмоқчи бўлди. Бир сакраб эгарга қўнди. Алам билан икки-уч аччиқ қамчи босди. От олди оёқларини осмонга ирғитиб сапчиди-да, шамолдек учиб кетди. Акбарали кўзларини чирт юмиб олган, фақат қулоқларига тупроққа тегаётган туёқ товушигина эшитилар, қўллари тинмай отга қамчи босарди. Шу аҳволда у анчагина йўл босди. Олисдан келаётган товушлар ҳушини ўзига келтирди. Кўзини очди.

Йўл бошида сонсиз чироқлар порлар, дарё устидаги Яшил кўприкдан гупиллаб поезд состави ўтарди.

Акбарали жон-жаҳди билан жиловни тортди.

Ахир бу Куйганёр-ку! Айланиб яна ўша, сингисининг қонини тўккан жойдан чиқибди-ку. Одамларнинг, қотилни қон тортади, тўккан қони чақираверади, деган гаплари ростга ўхшайди. Акбарали ҳозиргина шу ердан қочган эди. Яна қайтиб кепти. У эпчиллик билан от бошини орқага бурди.

Терлаб кўпириб кетган от энди унга ортиқча бўй бермай қўйди. Ҳар қанча қамчилмасин қадамини тезлатмас, баъзан тўхтаб, туриб оларди.

От гоҳ юриб, гоҳ тўхтаб Куйганёрдан анчагина узоқлашди.

Қаршидан бир отлиқ келарди. Бегона йўловчи олдида ҳаяжонини сездирмаслик учун Акбарали ўзини ўнглашга, хотиржам кўрсатишга уринди. Отлиқ борган сари яқинлашарди.

Яшил кўприк тарафдан кетма-кет икки-уч марта мушак отилди. Қизил, кўк, яшил нурли чизиқ осмони фаллакка чиқиб поп-поп қилиб ёрилди. Кўзни қамаштирадиган нур ҳамма ёқни ёритиб юборди. Акбарали отлиқ йўловчини таниди. Бу Азизхон эди.

Иккови ҳам бир-бирини таниди. Акбарали шошиб отнинг бош-кўзи аралаш қамчи босди. Аммо от жойидан жилмади. Азизхон шошилмай у тарафга бемалол келарди. Акбарали отни жилдиролмаганидан ғазаби тошди, эпчиллик билан этигининг қўнжини пайпаслаб пичоғини топди. Пичоқ қини билан чиқди. Пичоққа теккан қон қинда ивиб қолган экан. Акбарали зарда билан қинни ажратиб улоқтирди. Азизхон уч-тўрт метр яқинга келиб қолган эди.

— Яқин келма! Улдираман! Кўряпсанми? Қонингга ташна бўлиб турипти.

Акбарали пичоқни гижинглаб турган от боши устига келтириб унга кўрсатди. От қон ҳидини яна туйди, сапчиб кетди. Акбарали унга яна аламли қамчи босди. От силкиниб-силкиниб уни устидан прғитиб ташлади. Акбарали тупроққа ёнбоши билан тушди. Емон сўқинди. У ҳозир Азизхон мени қамчи билан савалайди, отига бостиради, деб ўйлаган эди. Азизхон ундай қилмади. Шошилмай отдан тушди. Акбарали эмаклар нари кетди. У эпчиллик билан бир сапчиб йўлнинг нариги тарафига ўтдию кучининг борича чопа бошлади. Азизхон изма-из қувиб боравёрди. Чунки у бу ўтлари қовжираб

қолган даланинг охири қайга олиб боришини яхши биларди. Орзихон аяниқида ётиб юрган кезларида у Лутфиниса билан шу далага келишарди. То дарё бўйигача бориб ўша ерда соатлаб ўтиришарди. Йўлда териб келган ясси тошларни дарё тўлқинларига отиб тошни сув устида ким кўп сакратиш ўйнашарди. Акбарали чамаси ўн беш минутларча қочиб дарё бўйидан чиқиб қолди. Энди қочадиган бошқа жой йўқ эди. У сувга орқа ўгириб Азизхон келишини ҳансираб кутарди.

— Яқин келма. Жонингдан умидинг бўлса яқинимга келма!

Азизхон жавоб бермади. Яқин келаверди. Акбарали шердек ўкириб унга ташланди. Азизхон жон аччиғида унинг қорнига тепди. Акбарали чалқанчасига йиқилди. Азизхон эпчиллик билан пичоқ ушлаган қўлини оёғи билан босди. Акбарали ингроқ аралаш сўкинди. Азизхон кўкрагини чап тиззаси билан босиб кўзларига қаради. Ой нурида унинг кўзлари мушук кўзидек сарғимтил нурланиб турарди.

— Номард, жаллод! — деди ғазаб билан Азизхон. — Ахир Лутфиниса марҳум ота-онангдан ёдгор эди-ку! Уз қонингни ўзинг тўқдингми, ифлос!

Акбарали хирллаб жавоб қилди:

— Унақа синглим йўқ! У фоҳиша!

Азизхон қўли қандай қилиб Акбаралининг кекирдигига бориб қолганини билмай қолди. Бор кучи билан уни бўға бошлади. Кейин бирдан ўзи қилаётган ишидан ўзи чўчиб қўлини олди. Еқасидан тортиб ўрнидан турғизди.

— Йўқ, йў-ў-ўқ, сени осонликча ўлдирмайман. Аввал қилган ишингни кўзингга кўрсатиб қўяман... Қани юр! Юр, олдимга туш!

Акбарали жойидан жилмади. Азизхон уни ёқасидан олиб судради. Акбарали юришга унамай орқага тисарилар, аммо бу забардаст, бутун гавдасида куч қайнаётган йиғитнинг темирдек бақувват қўлларига монелик кўрсатишга ожизлик қиларди.

Яшил кўприк тарафда ҳамон мушак отилиб осмони фалакни рангларга бўяр, дала-тошни бир дамгина ёритиб сўнарди.

Акбарали ҳолдан тойиб ерга ўтириб олди.

— Тўхта! — деди у ҳорғин говушда. — Нима қилмоқчисан? Гапларимга қулоқ сол. Сен, бола, гўдаклик

қиялпсан. Лутфи сенга муносиб эмас. Уз акасини юзига оёқ тираган қиз сенга вафо қилармиди.

— Яна нима гапинг бор, айт, айтиб қол! — деди алам билан Азизхон.

— Сенга онаси ўлмаган қизларни топиб бераман. Кел, оғанин бўлайлик. Сенга қиёматлик ака бўлай. Катта тўйлар қилиб уйлаб қўяман. Лутфи ит ўлимни топди. Истасанг Қашқарга олиб кетай. Жияним ўша ёқда. Тиш доктори. Шу кучинг билан сен у ёқларда тиллага ботасан. Юр, кетайлик. Кўп ишлар қиламиз.

Азизхон қаҳр-ғазаб билан деди:

— Овора бўласан! Сен ўйлаган хоинлардан эмасман!

Азизхон ғазабидан титраб-қақшаб унинг дуч келган жойига мушт тушира бошлади. Акбарали ҳар гал мушт текканда бир-икки қадам нарига учиб тушарди. Охири у ўрнидан турдию орқасига қараб тирақайлаб қоча бошлади. Азизхон уни қирғоққа ярим метрча қолганда тутди. Эпчиллик билан белидан кўтардию бошидан ошириб қачондир кесилган кекса тол тўнгагига қараб отди. Акбарали тўнганнинг шундоққина ёнгинасига бориб тушди. Шошиб турдию сувга сапчиди. Азизхон уни тутиб қолишга улгурмади. Оёғидан ушлаган эди, холос. Бир пой этиги қўлида қолдию сувга шалоплаб чўкиб кетди.

Ойнинг совуқ шуъласида тўлқинлар муз парчасидек бир чақшаб сўнди.

Азизхон сув мавжларига тикилиб турди-да, қандайдир бир жирканиш, ғазаб, қониқмай қолган ўч алами билан орқасига кескин бурилиб, қуриб-қовжираб қолган гиёхларни шитирлатиб орқага қайтди.

Ой оғиб қолган, адирларнинг ойга терс тарафи қопқора девордек бўлиб турарди. Кимсасиз далада икки от бир-бирига яқин келолмай ўт чимдиб юрипти. Азизхон чарчаган, асабларни бирдан бўшашганидан ҳолсизланиб от тарафга юриб эмас, судралиб борарди. Канал трассалари жимиб қолган, Қуйганёр тарафдан шовқинсурон эшитилмас, машъалалар ҳам сўнган эди.

Канал бошлангандан буён бунақа тинчликни Азизхон энди кўряпти. Ё бунақа пайтда трассага чиқмаганидан билмаганмикин? Балки тонг отарга яқин ҳар кун шунақа бўлар.

Азизхон отга минмади. Жиловидан ушлаб аста юриб

Найман йўлига чиқди. Яшил кўприк чироқлари милтираб кўрина бошлади. У ярим соатча юргандан кейин кўприк устидан ҳайқириб поезд ўтди. Паровоз олдидаги прожектор кимсасиз далани қиличдек кесиб борарди.

Сал ўтмай яна жимлик бошланди. Бу жимлик Азизхон учун ниҳоятда даҳшатли эди. Қаршисида Лутфинисанинг хиралашаётган кўзлари пайдо бўлар, Акбаралининг хириллаши қулоғига эшитиларди.

Азизхон ҳар қалай ҳали ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотмаган, ўлим нима, жон бериш нима — кўрмаган эди. Ҳозир эса, кеч кириб, қоронғилик туша бошлагандан тонг ёришгунча икки ўлимни кўряпти.

Азизхон қандайдир ваҳима, қўрқинчли ўйлар гирдобиде қоронғи кеча қўйнида келяпти. Ҳали Лутфиниса хиралашаётган кўзларини унга тикиб алвидо, деяётгандек, ҳали Акбарали хириллаб ўлим билан олишаётган бир ҳолатда кетидан эргашарди.

Бу аҳволда имиллаб юрадиган бўлса хаёллар уни эзгилаб ташлаши турган гап. Азизхон отга минди. От ҳам шуни кутиб тургандек олдинга интилди. Яхшилаб совиб, тўйиб ўт еган от энди Азизхон тагида ўйноқлаб йўрғаларди.

Тонг отар пайтда Азизхон Қўшариқ гузарига етиб келди. Битта муюлишдан кейин Орзихон аянинг эшиги кўринади. Азизхоннинг юраги хапқириб кетди. Бирдан қулоғига хотин кишининг мунгли йиғиси эшитилди. Бу Орзихон аянинг товуши эди. Азизхон ич-ичидан эзилиб кетди. Бўшашиб от жиловини силтади. От оёғи илдамлашди.

Эшик олдида икки-уч кишининг қораси кўринди. Азизхон отдан тушиб жиловни эгар қошига ташлади-да, мотамсаро бир қиёфада эшик томонга юра бошлади.

Ичкари жимжит. Азизхон йўлакдан ўтиши билан айвон ўртасида устига оқ чойшаб ёпилган Лутфинисанинг жасадини кўрди. Ўзини тутолмай ичидан бир олов келдию томоғига қадалиб туриб қолди. Бирдан бу ўт портлагандек томоғидан йиғи бўлиб отилиб чиқиб кетди.

Азизхон алам-ситам билан Лутфиниса жасадига ўзини отди. Қимдир уни тирсагидан олиб кўтармоқчи бўлган эди, Орзихон ая:

— Майли, кўйиб беринглар, улар бамисоли Лайли-Мажнун эдилар. Майли, йиғласин, тўйиб йиғласин. Адамларини тўкиб йиғласин, — деди.

Тоға бошчилигида келган ҳамқишлоқлар белини боғлаган Азизхонга таъзия изҳор қилиб, бир четга бориб турдилар. Икромжон бўлган воқеани Тоғадан эшитгани учун ундан, нима бўлди, қачон бўлди, деб сўраб ўтирмади.

Тоға Азизхонга қараб туриб, кўнгли бузилиб кетди. Симобдек беқарор, куч-ғайрати танига сиғмаган ўт-олов йиғит энди сўлган, тақдирнинг бемаҳал зарбасидан эсанкираб қолганди.

Юртга оталик қиладиган, кўп азаларда етимларнинг бошини силаб, кўз ёшини тиндирган Тоға Азизхонни овутиш учун бисотидан бирон жўяли гап тополмасди. Нима дейди? Нима деса бу боланинг дарди енгиллашадими? Бундай сўзни топиш қийин эди. Тоға Азизхоннинг елкасига қўлини ташлаб: «Қандай қиласан, болам, одамнинг умри шу экан-да, чидашдан бошқа иложимиз йўқ», дейишдан бошқа гап тополмади.

Йўлакда турган тобут устига сариқ атлас ёпилган. Бу атлас Лутфинисанинг биринчи меҳнатига келган мукофот эди. Тиллабоев унинг елкасига атласни ташларкан: «Яхши кунларингга буюрсин, қизим, яйраб-яшнаб, тўю томошаларда кий», деганди.

Ичкарида Зирилламадан келган хотинлар бировга аралашолмай худди гуноҳкордек мунғайиб туришарди. Азизхоннинг онаси айвон лабида бир нуқтага тикилганча қимирламай ўтирипти. Чайладами, иш тепасидами, овқат пайтидами Лутфинисага тинмай тегажаклик қиладиган қизиқчи келин энди дастрўмолини лабига босиб пиқ-пиқ йиғлайди.

Ташқарида Эш полвон офтоб тиғида терга ботиб, оғир гавдасини аранг кўтариб турипти. У белбоғи билан бўйни, юзидан қуйилаётган терни дам-бадам артади. Эшнинг икки кўзи жиққа ёшга тўлган, тинмай ҳиқилларди. Не-не курашларда соврин олиб, не-не курашлардан бошнинг эгиб чиқиб кетган, қаҳри қаттиқ, бировнинг дардини билмайдиган, ҳиссиз бўлиб кўринадиган бу одам аслида бунақа эмасди. Салга кўзига ёш келадиган, муҳтож-ночор одамлар олдидан ўтганда кўнгли бузилиб, юраклари эзилиб кетадиганлардан эди.

Куйганёр тарафдан одамлар тўда-тўда бўлиб кела бошладилар. Тўғонда ишлаётганлар тўппа-тўғри трас-

садан чиқиб таъзияга келаётган эдилар. Уларнинг чанг-тўзонга беланган кийим-бошлари тердан ҳўл бўлиб лойга айланиб кетган эди.

Ҳаво қизигандан қизиб, деворлар, тому тошлардан лип-лип аланга учарди.

Бир зумда кўча бетини одам босиб кетди. Ҳамма пичирлаб гаплашар, бел боғлаб, бош эгиб турган Азизхонга эзилиб қараб қўярди. Ичкаридан хотинларнинг айтиб йиғлашлари бу жимликни бузар, сукунат бағрини тилиб мотамсара кишиларнинг елкасидан эзарди.

Кеча оқшом юрт катталари олдида, минглаб қурувчилар олдида меҳнат тантанасидан маст, қорабайир от миниб ҳаммадан баландда кўринган Азизхонга ҳамма ҳавас қилганди. Унга яқин келиб қўлини қисиб қўйишга, бир оғизгина илиқ гап билан муборакбод қилишга интилан кишилар энди унинг ғам-алам эзиб ташлаган қоматига, йиғидан қизариб кетган ёш тўла кўзларига ачиниб қараб туришарди.

Тобут кўтарилди.

• Мотам маросими Қора дарёнинг «Яшил кўприги»дан ўтиб Пойтуқ томон йўл олди. Трассаларда ишлаётганлар тупроқ дўнгларида ошиб юқорига чиқа бошладилар. Ер қўпораётганлар, қоп-замбилларда тупроқ ташинётганлар маросим олдида чиқиб галма-галдан тобут дастасини елкага олишар, сал нари бориб узатилган бошқа қўлларга беришарди.

Луғумбекдаги Туячи қабристонига етгунча тобут ўн мингдан ортиқ кишининг елкасидан ўтди.

Азизхон каловлаб қолган, вужуди карахт, нималар бўлаётганини идрок қилолмасди. Лутфинисани қабрга қўйиб тупроқ тортаётганларида у ғайри табиий бир товушда фарёд уриб ўзини қабр дўнгига отди. Халёйиқ бир дам жимиб қолди. Қабрни қучиб нола қилаётган Азизхонни Тоға келиб биллагидан кўтарди.

— Бўлди, бўлди, ўғлим. Ўзингни тут. Ахир сен мард боласан-ку!

Азизхон бошини чайқар, юлқиниб қабрга интиларди. Умматали бўлса эсанкираб қолган, ўғлининг орқасидан қалтираб эргашар, атрофдагилардан мадад сўраётгандек кўзларини ҳасратли жавдиратарди.

Қабристон дарвзасидан чиқишганда Тоға Икромжонни ёнига чақирди.

— Дўстим, мана, аҳволни кўриб турибсан. Азизхонни

Ўлғиз ташлаб кетгим келмаяпти. Сен Тўлан билан қол. То канал битгунча ёнида бўлинглар. Ўзинг биласан, бугун-эрта теримга тушиб кетамиз. Шундоғам колхозда одам кам. Ингитларимиз найманликларга қарашгани трассага чиқиб кетишган. Азизхонни шу аҳволда ташлаб кетсак қишлоқ аҳлининг маломатига қоламиз. Уни юпатиб, ишга чиқариб юбормасанглар бўлмайди. Ўлғизликда ғам еб қўяди. Бўптими? Уйлариңдан хотиржам бўлинглар. Ўзим хабар олиб тураман, Эшон ака билан гаплашдим. Жўра полвон бригадасига сизларни ўтказиб қўядиган бўлди.

Икромжон бош ирғаб хўп ишорасини қилди. Тўланбой ҳам рози эди.

Ана шундан кейин Тоға Азизхонни бағрига босиб хайрлашди-да, зирилламаликлар келган автобусга чиқди.

Умматали боласининг олдида қолди.

Бир одам оламдан кетди. Аммо ҳаёт ўз оқимидан бир нафас тўхтамасди. Офтоб — ўша офтоб. Кеча қандай бўлса бугун ҳам ўшандай порлаб турипти. Дарё ҳеч нарса сезмагандек қирғоққа бош уриб пишқириб оқяпти.

Бироқ, биринчи мўҳаббатини тупроққа кўмган Азизхон кечаги Азизхон эмасди. Унинг назарида қуёш қоғоздаги ёғ томчисидек хира, буғдойи ўриб олинган сап-сарик адирлар тобутга ёпилган малладек совуқ, хунук эди.

УЧИНЧИ БУЛИМ

I

Азизхон камгап бўлиб қолган, биров билан очилиб гаплашмас, эрта билан қопини судраб трассага чиқиб кетар, кечқурун ишдан қайтиб бировга аралашмай, чодирига кириб кетганча қайтиб чиқмасди. Унинг ичида нималар бўлаётганини билиб турган Икромжон ўз ҳолига қўйиб берарди. Кечқурун Тенгдик қўмизини ташқарига опчиқиб аллақандай мунгли бир куйни бошлар, Икромжон ҳам, Тўланбой ҳам жимгина ўтириб ўй ўйлаб кетишарди.

Икромжоннинг кўнгли нотинч. Хотинининг оғир оёқлигидан хаёли қишлоқда, уйида эди. Қайтиб кетай деса, Тоға уни атайин қолдириб кетган. Қолай деса, хотинидан кўнгли тинчимайди. Турсунбой онасини қийнамаётганмикин? Уй ишларига қарашаётганмикин?

Бу ёқда Азизхоннинг илгариги шапшти йўқ. Ўз ғами билан бўлиб ишга ҳам қўли бормаи қолди. Дўнан полвон билан Тожимат Хидиров қурилиш бўйича энг олдинда боришарди. Эш полвон улар орқасидан изма-из қувиб боряпти. Ҳар кунга газеталар шу икки полвоннинг қанчадан тупроқ қазиганини ёзиб турипти. Ора-сира Эш полвон ҳам газетада кўриниб қоларди.

Кунига янги-янги қаҳрамонлар пайдо бўларди. Эртасига яна янгиси чиқиб кечагисини орқада қолдириб кетарди. Фақат биргина Дўнан Дўсматов ҳеч кимни олдига ўтказмай, бир мақомда ишлаб, кубометр устига кубометр жамлаб борарди.

Икромжон Азизхоннинг аҳволини кўриб уни қандай қилиб йўлга солишни билмас, қандай бўлмасин уни иш

билан овутиш йўлини ўйларди. Бироқ озиб, қорайиб кетган Азизхон шу алпозда идгариги мавқеини тиклаб олиши қийинлигини билганидан кейин ўзи енг шимариб ишга киришмоқчи бўлди. Шу ниятда Тўланбойни чодирдан ташқарига чақириб чиқиб дўнгда узоқ гаплашишди.

— Тўлан, бу юришимизда зирилламаликларнинг обрўсини уч пул қилиб қўямиз. Азизхон бу аҳволда. Сен билан биз уни овутишдан бошқага ярамаймиз.

Тўланбой чаккасини қашиб анча пайтгача индамай ўтирди. Кейин бир йўталиб Икромжонга қаради.

— Сен билан биз елка ташлаб Луғумбекка келганимизда, ана, Азиз полвоннинг ҳамқишлоқлари келишди, полвон зоти энди уларга тенг келиб бўпти, дейишган эди. Тўғрими?

Икромжон тасдиқ ишорасини қилиб бош силкиб қўйди.

— Унинг бошига тушган ташвишни билмаганлар орасида шивир-шивир гап ўрмалаб қолди. Зирилламадан келган полвон қарқиноқдан чиққан булбул экан. Кечаги келганлари пўкиллаб қолди дейишяпти. Канал битишига жиндек қолди. Наҳотки «ё, пирим», деб бир кетмон уролмаймиз.

— Битта шарт бор. Азизхон Эш полвонни олдига ўтказмаган эди. Азизхон учун уни қувиб етамыз, олдига ўтиб оламыз, бўптими?

— Э, «ми»сини олиб ташлаб гапир, оғайни.

Икки ҳамқишлоқ дўнгда ўтириб гапни бир жойга қўйиб чодирга қайтишди. Тенгдик ҳамон қўмизини гингиллатиб паст, ширали овоз билан хиргойи қиларди. Тенгдик тоғлар чўққисига тўш уриб учаётган бургутлар, пастликка шиддат билан оққан шаршаралар, чексиз яйловлару, сўнгсиз ўрмонлар тўғрисида куйларди.

Икромжон чодир ичига кирганда Азизхон икки қўлини боши тагига қўйиб кўзларини бир нуқтага тикканича қимирламай ётар, пешанасига қўнган пашшани ҳам киприк қоқиб учирмасди. Икромжон тўшакка омонатгина ўтириб унга қаради.

— Менга қара, полвон. Бунақада бўлмайди. Улим ҳақ. Ҳеч ким ундан қочиб қутулмайди. Бир кун келиб ҳаммамиз ҳам кетамиз. Ҳеч ким дунёга устун бўлмайди. Беш кунлик умрни иш билан, дунёнинг нашъу намоси билан ўтказиш керак. Ахир ўзинг танангга бир ўйлаб кўргин. Лутфи шу каналдан сув оқишини кўрмоқчимиз.

ди? Сени жами полвонлар олдига ўтиб олганингдан, ном чиқарганингдан қандоқ қувонган эди-я. Бу аҳволда сувга тушган бўлка нонга ўхшаб бўкиб ўтирганингдан рухи ранжисмайдами? Арвоҳи чирқилламайдами? Қўй, бу ишингни. Лутфининг арвоҳи шод бўлсин, десанг ўзингни меҳнатга ур! Аввал қандоқ бўлган бўлсанг, энди ундан ўн чандон юққрига чиқ.

Азизхон индамади. Аммо бир-икки киприк қоқиб, томоқ қириб қўйди. Бу Икромжоннинг гапи мўлжалга бориб теккани эди. Гап билан яна босиб тушмоқчи бўлди.

— Учқўрғонда Эш полвон орқангдан жиртак чалиб юрибди. Бузоқнинг югургани сомонхонагача, зирилламаликлар инига уриб кетди. Энди қавагидан ҳали-вери чиқолмайди, деяпти.

Азизхон сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Ким инига кириб кетган экан? Менми? Йўқ, мен ҳали у тирриқ полвоннинг елкасини яна тупроққа қораштираман. Бошимга тушган гам-ташвишларимдан фойдаланмоқчи бўптими? Овора бўлади. Азизхон кимлигини унга кўрсатиб қўяди.

Азизхон чодирнинг у бошидан-бу бошига икки-уч асабий бориб келгандан кейин оёқ остида турган бўш пақирни даранглатиб тепиб ташқарига чиқиб кетди.

Икромжон бунчалик бўлишини билмаган эди. Эш полвонни ўртага солгани Азизхоннинг қитиқ парини юлгандек бўлганди. Унинг орқасидан чиқди. Азизхон дўнг тарафга шитоб билан кетарди. Орқасидан ҳайрон қараб турган Тўланбой Икромжонга ўгирилди.

— Нима бало қилдинг?

Икромжон нимадир деди. Тенгдик куйнинг авжини олаётган эди.

— Нағмангни тиринглатмай тур!— деди Тўланбой унга зарда билан. Кейин Икромга юзланди:— Нима бало қилдинг?

— Бўлди. Суриштирама,— деди Икромжон ҳамон Азизхон орқасидан қараб тураркан.

Трасса тарафда машъалалар ёнди. Кечки смена аллақачон иш бошлаган. Одамларнинг шовқин-суронлари барала эшитилиб турипти. Кундузи саратон офтобида яғринини куйдириб ер қазиган каналчилар чойхона сўриларини тўлдириб дам олишарди. Ҳар қайси чойхонада

алоҳида созанда-ю, ҳофизлар концертларини бошлашган эди. Бейшенали каттакон тоғорада лағмон олиб келиб чодир олдига омонатгина қилиб йўнилган тахтадан ясалган столга дастурхон ёзди. Азизхонни кутиб овқатга қўл урмай узоқ кутишди. Аммо Азизхондан дарак бўлмади. Шундан кейин унинг овқатини алоҳида чиннига сузиб ўзлари ошпазни мақтай-мақтай овқатлана бошлашди. Икромжон боя Тўланбой билан қилган маслаҳатига кўра, эрта саҳарлаб ишга чиқишлари, Азизхон даражасида ер қазишлари керак. Шунинг учун ҳам вақтлироқ ётмоқчи бўлишди. Аслида ўйинқароқ бўлган Тўланбой концергга бормоқчи эди. Икромжон уни жеркиб ташлади.

— Концертда нима бор, тентак. Ёт. Эртага саҳарлаб ишга чиқамиз.

Тўланбой гапини қайтаролмади. Ечиниб ётаркан тўнғиллади:

— Тамарахоним роса оляпти. Аммо боплайди-да, шу хотин.

Икромжон индамай бошига чойшаб тортиди.

У кўзини юмгани билан дарров уйқу ола қолмади. Хаёли уйига қараб учди.

— Тентаккинам нима қилаётганикин? Баққа келаётганда эшикка кириб ўтолмадим ҳам. Жаннатнинг ҳоли нима кечдийкин? Ишқилиб омон-эсон қутулсин-да. Битта Турсунбойим ёнига кўчқордек ўғил қўшилса бўларди-да. Ишқилиб, омон-эсон дунёга келсин-да!

Икромжон шундай хаёллар билан ухлаб қолди.

Луғумбек уйқу нималигини билмасди. Кечасию кундузи ломларнинг гурсиллаши, кетмонларнинг тошга тегиб қарсиллаши, одамларнинг бақирқиқ-чақирқиқлари, бир зум бўлса-да, тинмасди. Кеча тунга, тун тонгга улашиб кетарди.

Икромжон безовта ухлар, ҳар замон Тўланбойнинг хуррагидан сапчиб бош кўтарар, андек гангиб туриб яна ухлаб қоларди.

Ниманингдир тарақлашидан у бирдан кўзини очди. Азизхон қоронғида тик турганча шапиллатиб совиб қолган лағмонни ерди. Ундан тер ҳиди анқирди. Икромжон чойшабни елкасига илиб ўтириб олди.

— Қаёқда юрган эдинг, тентак? Соат неча бўлди?

— Ҳали замон тонг ёришиб қолади, амаки.

— Қаёқларда дайдиб юрган эдинг деяпман?

Азизхон дарров жавоб қилмади. Олзидаги дағмонни ютиб жавоб қилди:

— Трассада эдим. Эш полвонни инига тиқиб келяпман.

Икромжон унинг жавобини бошқача тушунди. Энтикиб олдинга интилди.

— Урдингми? Вой эси йўғ-э.

Қоронғида Азизхон отга ўхшаб пишқириб жавоб қилди.

— Тупроқ қазиб дўнгга ташидим. Йигирма тўрт кубо тупроқ ўпирдим. Ўпирганимни юқорига ўзим ташидим. Техниклар ўлчаб кўришди.

Икромжон ўрнидан туриб елкасидан қучди.

— Вой азамат-э. Вой эси йўғ-э.

Азизхон турган жойида мудраб борарди. Икромжон гугурт чақиб тошфонарни ёқди-да, ўрнини солиб берди. Азизхон ечинмай ўзини тўшакка ташлади.

Боши ёстиққа тегиши биланоқ донг қотиб ухлаб қолди. Икромжон устига чопонини ташлаб тошфонарни ўчирди-да, чодирдан ташқарига чиқди.

Уфқ чети аста ёришиб келарди. Эрталабки салқин шабада кўк бетидаги сонсиз юлдузларни бир-бир пуфлаб ўчираётганга ўхшарди. Ой чўққилар томонга оғиб борарди. Трассаларда шовқин товсилиб қолган. Иш нормасини тугатганлар аллақачон чодирларига, қўраларига қайтишган, кечикканларигина тонг салқинида сўнгги кубо метр, тупроқларни тепага тўзитиб отишарди.

Икромжон энди Азизхондан кўнгли тинчигандек бўлди. Чунки Азизхон Эш полвон номини эшитганидан кейин орияти қўзиб яна ўзини ишга урди. Бир кечадаёқ йигирма тўрт кубо тупроқни қазиб чиқарибди. Бу унча мунча одамнинг қўлидан келадиган иш эмас. Бу болада шер кучи бор. Аммо ҳозир дармондан кетган, ҳолдан тойган, бу ғайрати қанчагача чидаб бераркин? Чидайди! Авжи кучга, ғайратга тўлган пайти.

II

Тупроқ тўла қанорни уч кишилашиб Азизхоннинг орқасига қўйишаркан, Икромжон:

— Энди бас, ишни тамом қилайлик,— деди.

Азизхон ўгирилмай жавоб қилди:

— Яна икки ходка қилай, шундан кейин бас. Икки мартадан кейин кечагидан тўрт кубо ошади.

Унинг бир гапини икки қилиб бўлмаслигини Икромжон яхши биларди. Индамай янги қанорга тупроқ сола бошлади. Белкурак билан Бейшенали қанорга тупроқ ташларкан, гуп-гуп тушган тупроқ Тўланбойнинг башарасига урилар, дам ўтмай акса урарди.

— Тупроқ ялаб, гувала туфлайдиган бўлдим, ошна.

Икромжон ҳазил қилди:

— Бугун эрталаб оғзингдан балчиқ ҳиди келаётган эди. Ичингда лой бижғиб қолган шекилли.

Атрофдагилар ишни тугатиб юқорига чиқиб кетишган, трассада фақат шу беш киши ишляпти. Терлаган бетига тупроқ чангларида фақат икки кўзию оғзинга лой бўлмай қолган Тўланбой дод деворай деди.

— Э, рикордингдан ўргилдим. Нима, мени ўлдирмоқчимисан. Бўлди-да.

У шундай деб қанорни четга иргитди. Кейин юқорига чиқа бошлади.

— Тўлан ака, жон Тўлан ака, бу охиргиси. Шу битани опчиқай, йўқ деманг, ака!

Тўланбой тўхтамади. Қўлини силтаб тупроқ уйми орқасига ўтиб кетди.

— Майли,— деди Икромжон.— Тўлан чарчади. Бурнининг икки тешиги тўпроқдан битиб қолиб, оғзи билан нафас оляпти, бояқиш. Бу ёғини ўзимиз тўлдириб берамиз.

Азизхон охирги қанорни юқорига олиб чиққанда Тўлан қилган ишидан пушаймон бўлиб, кеголмай дўнг орқасида аразлаган боладек ҳиқиллаб ўтирарди. Икромжон келиб уни қўлидан тортиб ўрнидан тургазди.

— Юр, юр. Ҳали ҳам боласан-да, Тўлан. Биламан, чарчадинг!

Тўланбой индамай унинг орқасидан эргашиб кетаверди. Икромжоннинг негадир бугун кайфи яхши. Йигитларга ҳазил қилгани қилган эди.

— Тўлан, жинңивой, Зирилламага борганда ҳам пиқиллайверма. Хотининг эрим мушук бўлиб қопти, деб таёқ билан уриб юрмасин.

Тўланбой оғзи билан нафас олиб лой орасида аранг кўриниб турган кўзларини йилтиратиб, бу гапга кулнш-

ни ҳам, кулмасликни ҳам билмасди. Икромжон ҳазилни қўймасди.

— Тўлан, эртага сени офтобда ишлатмаймиз. Агар офтобда ярим соат турсанг ичагингга тўлган лой қуриб қотиб қолади. Эгилломай юрмагин.

Энди Азизхон ҳам гапга аралашди.

— Ташвиш қилманг, Икром амаки, Тўлан тоғамни қуритиб қўймаймиз, ҳар ярим соатда сув пуркаб тура-миз.

Булар сув бўйига келишганда трассада қайтган қурувчилар аллақачон ювиниб бўлишган, ариқда фақат бир-иккита одам қолганди. Биринчи бўлиб Тўланбой кийим-боши билан ўзини сувга отди. У шўнғинган жойдан бошлаб қуйинга лойқа сув оқа бошлади.

— Ўзинг ҳам бир кубодан ортиқ тупроқни олиб келган экансан, Тўлан.

Сувдан бош чиқазган Тўланбой энди илгариги, эрта-лаб ишга чиққан Тўланбойнинг ўзи бўлиб қолган эди. Икромжон ҳам сувга тушди. У сувни шалоплатиб юв-наркан, булардан сал олдин ювингани чиқиб кетган Тенгдик қиргоққа келди.

— Оғай, сизга қат бор.

У қўйнидан қогоз олиб Икромжоннинг сувдан чиқи-шини кута бошлади. Икромжон шошиб ювинди-да, сув-дан чиқди. Белбоғига артиниб Тенгдикнинг қўлидан хатни олди.

«Икром, Зирилламага қайт! Жаннатни тўлғоқ тутиб туғруқхонага олиб кетишди. Умматал!».

Икромжон ҳайрон бўлиб қолди. Унинг ҳисобида Жаннатнинг кўзи ёришига ҳали вақт бор эди. Еки...

Жаннат етти боласини тупроққа қўйган. Иккитаси ўлик туғилган. Бештаси бир-икки ёшга етиб-етмай оламдан ўтган эди. Шунинг учун ҳам ёлғиз Турсунбой-га шамолни раво кўрмасдилар. Нима бўлди экан? Ўзи омонмикан? Бола соғ-омон дунё юзини кўрган-микан?

Зириллама бу ердан олис. У ёққа на поезд боради, на автобус. У нима қилишини билмай ҳайрон бўлиб турганда Азизхон унинг қўлидан хатни олиб ўқиди.

— Менга қаранг, амаки, албатта боришингиз керак экан. Ҳозир Қўшариққа тушингу Орзихон аяниқидан менинг отимни олиб йўлга чиқинг. Қайтишда отни да-дамга ташлаб келарсиз.

Икромжоннинг кўалари яшнаб кетди. Азизхоннинг от мукофот олганини биларди. От ёлларини силаб йўрғасини ҳам кўрган эди. Аммо шу топда от мутлақо хаёлига келмаганди.

— Раҳмат, ўғлим. Отинг кунимга яраб қолди. Бўлмасам мен кетдим. — У шундай деди-ю, ечиниб тоза яктагини кийгани чодирга қараб кетди.

...Икромжон кун ёйилмай Зирилламага етиб келди. Қишлоқ ҳар галгидек ўз ташвишларию ўз тирикчилиги билан банд. Ҳамма далага кетиб бўлган, самоварлар ҳувиллаб ётибди. Қишлоқнинг бўз йнгитлари Найман йўлидан ўтадиган канал трассасида. Аёллар далада, болалар мол-қолларни ўтлатгани олиб кетишган.

Икромжон ўз кўчасига бурилганда Расул буванинги ғариб супасига кўзи тушди-ю, юраги шув этиб кетди. Икромжон ўз ташвишлари, ишлари билан бўлиб Расул буванинги оламдан ўтганини эсидан чиқазиб қўйган эди. Супани кўриб кўнгли алланечук бўлиб кетди. Расул бува эрталаб шу супада нонушта қилар, кун қизиб кетгандагина андаккина мизғиб олиш учун ичкарига кириб кетарди. Супа ён-верига кўлоблаб сув сепилган, супурилган, ораста бўларди. Энди кампир бувини ўртанча ўгли Қопчиғайга олиб кетган, эшикка қулф тушиб, супа усти, атрофларини хазон босиб кетибди.

Икромжон от жиловидан ушлаб супа олдидадан эзилиб ўтди. Ҳамма вақт гавжум бўладиган кўчадан аста юриб уйи остонасига келди. Эшик очиқ, ичкаридан пиманингдир тиқиллагани эшитиларди. Икромжон от жиловидан пастга тортиб, пастак эшикдан энгаштириб олиб кирди. Жиловни эгар қошига ташлаб, ўз ҳолига қўйди-да, у ёқ-бу ёққа аланглади.

Турсунбой ошхона олдида ерга ўтириб олиб-велосипедга инқиллаб ел берар, орқасига қарамасди.

— Турсун! — деди Икромжон.

Дадасининг овозини эшитиб Турсунбой бошини кўтарди. Ҳозир, деди-ю, яна гилдиракка ел бераверди. Ҳозир мени соғинган болам югуриб келиб бўйнимга осилди, деб кутиб турган Икромжон ўғлининг бунақа нияти йўқлигини билиб, ҳа, феъли шунақа, деб уни койиб ўтирмай тепасига келди.

— Нима қиялсан?

— Камер тешилиб қопти, тузатяпман.

— Ойнингни аҳволи қалай?

— Яхши, — деди Турсунбой ишидан бош кўтармай.

Икромжон атрофга қаради. Ҳовли супурги бетини кўрмаган, ҳамма ёқ ивирсиб ётибди. Икромжон уйга кирди. Жаннатнинг ўрни ҳали ҳам йиғилмаган. Овқат юқи идиш-товоқлар хонтахта устида. Икромжон яна ҳовлига чиқди. Девор тагидаги ўчоқда қозон тувоғи очиқ қолганидан икки-учта мусича бир-бирига ҳурпайиб қозон ичида қотиб қолган овқатни чўқи-лаяпти.

— Аянг қачон касалхонага кетди?

— Беш кунми, олти кун бўлди.

— Сен нима еб, нима ичиб юрибсан?

Турсунбой иши битиб ўрнидан турди. Ариқни чатанови орасига олиб, қора бўлиб кетган қўлини юваркан, жавоб қилди.

— Умматали амаки овқат чиқазяптилар.

Икромжоннинг кўнгли сал тинчигандек бўлди.

— Аянгнинг касалхонага кетганига беш кун бўпти, нега менга хабар қилмадинг, эси йўқ?

Турсунбой дадасининг бетига қарамай жавоб қилди:

— Ишим кўп эди-да.

— Э, ишинг қурсин! Ишинг нима бўларди, кўча чангитиб велосипед минишми?

Турсунбой индамади.

— Бор, қозонни юв! Бирон иссиқ овқат қилайлик, аянгга оборамиз.

— Бугун ўзлари келадилар.

Икромжоннинг юраги шиг этиб кетди.

— Нима?.. Тинчликми ўзи?— Икромжон журъатсизлик билан секин сўради.— Аянг ўзи тинчми?

— Тинчлар. Укамни Умматали амаким билан қўшниллар кўмиб келишди.

Икромжон турган жойида бир қалқиб кетди. Бу бола нималар деяпти? Наҳотки, наҳотки боласи яна нобуд бўлган бўлса. Икромжон ўзини тутолмай бақириб юборди:

— Дурустроқ гапирсанг-чи, нима гап бўлди?

Ўғли довдираб жавоб бергунча сабри чидамай кўчага югурди. Умматалининг эшигини қоқди. Умматали бир оёғида этик, бир оёғида калиш билан чиқди.

— Ия, ия, келдингми? Келдингми? Этигимнинг пош-насига нағал қоқаётган эдим. Қани кир! Қир! Азизхон тинчми? Хайрият кепсан. Эшитгандирсан, шунақа иш-лар бўлиб кетди.

Икромжон ичкари кирмади. Нима бўлганини сў-ради.

— Жаннат оғирроқ юк кўтариб қўйипти. Турсуни-га болохонадан озроқ шоли оп тушиб, келида оқлаб бергин, деса кўнмапти. Ўзи салкам бир қоп шолни шо-тида елкасида олиб тушиб, келида оқлаган экан. Кечга бориб тўлғоқ тутиб қопти. Келининг шунақа хабар то-пиб чиқди. Дарров арава топиб балнисага ўзим обориб қўйдим. Эрталабга бориб бола ўлик туғилипти. Ўзимиз уч-тўрт киши бўлиб жойига қўйиб келдик. Ўзинг нега бунақа кечикиб келдинг? Балнисага жўнатибоқ Турсу-нингга хат ёзиб берган эдим. Саҳарлаб дадангга етказ дегандим.

— Хатни кеча кечқурун олдим. Олдиму Азизхон-нинг отини елдириб келаётганим шу.

Иккови жим қолишди. Икромжоннинг панжалари тугилиб муштга айланди. Яна ёзилди. Умматалига бир оғиз гап айтмай орқасига қайтди. Турсунбой кийиниб велосипедига суянганича эшик олдида турарди.

— Дада, мен кетдим.

— Тўхта!— деди Икромжон.— Умматали амакинг хат ёзиб берган экан, нега ўша куни менга етказма-динг?

— Ишим бор эди.

— Аҳмоқ, ярамас. Онанг шу аҳволда ётса-ю, сен...— Икромжон гапини давом эттиролмади. Агар ўгли бир нима деб оғиз очгудек бўлса, қулоқ-чаккасига шапалоқ-лаб юбориши ҳеч гапмасди.

— Йўқол. Кет, кўзимга кўринма!

Турсунбой гуноҳим нима экан, дегандек елка қисиб эгарга минди.

Икромжон ҳовлига кириб этигини ечди. Яктагини беҳи шохига илиб ҳовли супуришга тушди. Учоқ кулини олди. Қозонни ювиб тагига ўт қалади. Уйларни йиғиш-тирди. Ҳамма ёққа кўлоблаб сув сепди. Супа ёнбошида-ги райхон, қашқар гуллар экилган гулхонага ариқдан сув очди.

Ҳовлига файз киргандек бўлди. Ошхонага кириб ў-ёқ-бу ёқни титкилади. Гўшт қолмапти. Томорқага чиқиб

бир гала бўлиб юрган товуқларни тирқиратиб қувиб, бирини тутди. Сўйиб, патларини юлди. Қозонга ташлаб боятдан бери молхонада маъраб жағи тинмаётган сигирбузоққа сув бериб, олдига ўт юлиб ташлади. Кейин отни етаклаб кўчага чиқди-да, эшикка қулф урди. Отни Умматалига топшириб, ўзи касалхона тарафга қараб кетди.

Касалхона ҳовлисидаги тол тагида Жаннат тугунчасини тиззасига қўйиб эшикдан биронтаси келиб қолар, деб кутиб ўтирган экан. Эрини кўриб қувониб кетди. У анча сўлиб қолган, кўзлари нчига ботиб кетган, овози ҳам аллақандай ҳазин эшитилаётгандек эди.

Икромжон бўлиб ўтган гапдан хабардор бўлгани учун ортиқча суриштириб ўтирмади. Фақат аҳволинг қалай, қийналмадингми, мен бу гапдан кеча кечқурун хабар топдим, деди, холос.

— Боламнинг аҳволи қалай? Ичига иссиқ кирмай ранг-рўйи бир ҳолатда бўлиб қолгандир.

— Боланга жин ҳам урмайди. Умматали овқатидан хабар олиб турипти.

Икромжон унинг қўлидан тугунини олиб, катта кўчага олиб чиқди. Ўткинчи машиналарга қўл кўтариб, тўхтатолмади. Аслида идорага кириб Тоғадан машина сўраса бўларкан. Ҳеч бўлмаганда извош берарди-ку.

Устига икки-уч боғ беда ташлаган арава келиб қолди. Аравакаш Икромжоннинг илтимосини қайтармади. Жаннатни аравага чиқазди-да, ўзи пиёда арава орқасидан гузарга қараб кета бошлади.

Кўчада одам кўпайиб қолган. Бу йўл Найманга олиб борарди. Канал трассаси шу тарафда бўлганидан от-арава, машина тинимсиз қатнаб турарди. Арава шағал тўкилган йўлда қалдириб силкинарди, Икромжон хотинининг рангига, аҳволига қараб нчи эзилиб борарди.

Жаннат эрининг авзойидан нимадандир тажанглигини билиб турарди. Нима бўлди, ота-бола ўртасида бирон гап ўтдими? Дадаси болагинамни койгани койган. Ахир Турсунгинам бола-ку. Унинг нимасидан гина қилади? Бир кун эси кириб, қуйилиб қолар ахир! Уғил бола деган шунақа бўлади. Бирдан ялт этиб, одам бўлиб қолганини билмай қоласан.

Арава эшик олдида тўхтади. Икромжон хотинининг тушишига ёрдамлашиб эшик қулфини очди. Жаннат

уйним ивирсиб кетгандир, ҳовлига супурги тегмай ҳамма ёқ хазонга тўлгандир, деб ўйлаганди. Кириб ҳайрон бўлиб қолди. Эрига таънали қаради.

— Болагинамдан хафа бўлишингиз чакки, дадаси. Мана, кўрдингизми, ҳамма ёқни ораста қилиб қўйипти. Ўзига қолса ҳамма ишни қилади. Сиз билан биз бор эканмиз, эркаланади-да, дадаси. Мана беш кунгагина рўзгор қўлига қолганидики, бинойиндек ўтирибди.

Икромжон хотинининг қувончини бузгиси келмади. Ечинмай томорқадан сабзи юлиб чиқди-да, супа-лабида ўтириб арча бошлади.

— Жиндаккина товуқ шўрва ташлаб қўйган эдим. Ҳозир тагига ўт қалаб юбораман.

Икромжон арчган сабзиларини ариқда юлиб қозонга ташлади. Учоқ тагига шох ташлаб пуфлади. Кейини жамбил кертди.

У ҳозир нима қилса ҳам бутун умидлари пучга чиққан, сал кам тўққиз ой бағрида асраган боласидан жудо бўлган, изтироб, аламдан ранги заъфарон бўлган хотинининг кўнглини олиш пайида эди. Жаннат эса эрини аяр, унинг кўзларига тик қараёлмай ерга боқарди. Ахир у етти марта фарзанд ваъда қилиб уйга мотам олиб келди. Ҳар гал боласини тупроққа қўйганида, шу хил, бир-бирининг кўнглини олиб, аламларини яшириш, йиғидан ўзини тийиб, ич-этини ейиш уларни эзгилаб ташларди. Ҳозир ҳам иккови шундай алам оташида ёнишарди. Иккови бир-бирини аяшарди.

Икромжон чинни кўтариб ўчоқ бошига кетаётганда Жаннат уни тўхтатди.

— Қўйинг, ўзим сузиб келаман. Сиз ўтиринг, узоқдан чарчаб келгансиз. Мен анча дармонга кириб қолганман, ўтиринг, дадаси!

Икромжон қўлида чинни билан ҳовли ўртасида тўхтаб қолди.

— Болагинамга битта чиннида олиб қўйинг.

— Етади, етади, ҳаммамизга етади, хотин. Наҳотки арзандангни эсимдан чиқазсам.

Жаннат аста юриб келиб чинниларни Икромжоннинг қўлидан олди-да, ўчоқ тарафга кетди. Эшик орқасида от кишнади. Сал ўтмай Умматали кийим-бошлари шалаббо бўлиб кирди.

— Э, кел, кел, Умматали, қайнананг суйган экан, Овқат устига келиб қолдинг.

Умматали ариқдан қўлини ювиб белбоғига артина-
артинга супа ёнига келди.

— Шу десанг, отни анҳорга обориб чўмилтирдим.
Жонвор яқин орада сув кўрмаган шекилли, сира анҳор-
дан чиққиси келмайди.

Икки қўлида чинни билан келаётган Жаннат Умма-
талини кўриб кўзлари яшнаб кетди. Эри бу одам билан
жуда чиқишади. Кириб қолгани яхши бўлди. У ёқ-бу
ёқдан гаплашиб юрагининг чигилини ёзади.

Умматали бўлса отни таърифлаб Икромжонни гапи-
гани қўймасди.

Уларнинг олдига овқат қўйган Жаннат, Умматали от
олибди гумон қилиб: «Вой, от қуллуқ бўлсин, қанчага
олдингиз?»— деди. Умматали билан Икромжон бир-бир-
ларига маъноли қараб олишди.

— Менда отга пул қаёқда, синглим, Азизхонимга
Усмон ота миндириптилар. Тумонат ичида, юрт катта-
лари олдида иззат-икром билан от миндиришипти.

Жаннат эрига ялт этиб қаради.

— Боя сизга нима дегандим. Угил бола шўхлик қи-
либ, шўхлик қилиб, бирдан қуйилиб, эл қаторига кир-
ганини билмай қоласан. Азизхонгина ерга урса осмонга
сакрайдиган бола эди. Мана қарабсизки, лоп этиб кўз-
га кўринди-қолди. Ишқилиб Турсунбойгинамга ҳам ху-
до инсоф берсин-да.

— Ҳа,— деди Умматали.— Болани жудаям эрка қи-
либ қўйдинглар.

— Пешанагинамизда битгагина-да, ўргилай, битта-
гина. У ҳам ўртоғига ўхшаб қуйилиб қолар.

Умматали таънали оҳангда деди:

— Синглим, сен балнисага кетишинг билан, даданг-
га етказ, деб хат битиб бергандим. Турсунбой тўрт кун-
дан кейин бировдан берворипти.

Икромжон бошини кўтаролмай дастурхон попугини
ҳимариб ўтирарди. Ҳаммалари бир неча дақиқа сукутда
қолишди. Умматали яна гап бошлади.

— Икром, табиб табиб эмас, бошидан ўтган табиб
дейдилар, болангни сал тартибга солиб қўй. Ҳозир қа-
йириб олмасанг, кейин ўзларингни қийнаб қўяди. Мен
бегона одамман. Аммо айтиб қўйиш қарзим. Жигарим-
дек бўлиб қолгансизлар.

Умматали чинни тагида қолган шўрванни хўриллатиб,
юмига фотиҳа тортиди.

— Мен энди борай.

Умматали шундай деб кўчага чиқиб кетди. Сал ўтмай унинг чуҳ-чуҳ дегани, туёқ товуши эшитилди.

Эр-хотин бир-бирларининг бетларига қараёлмай қолишганди. На ундан, на бундан садодан чиқади. Бу жимликни охири Жаннат бузди:

— Гапини қаранг-а, бировнинг боласини ундоқ-бундоқ дейиш осон. Ахир Азизхоннинг қилган ишлари эсингиздан чиқдими? Ҳаммани жонидан безор қилган эди-ку! Икромжон индамади.

III

Бугун тушки овқат пайтида йигирма бир агитатор чойхона-ошхоналарда, агитпунктларда дунё хабарларини газеталардан ўқиб бердилар.

СССР билан Германия ўртасида бир-бирига ҳужум қилмаслик тўғрисида битим тузилибди. Германия ташқи ишлар министри жаноб Фон Риббентроп Москвага келиб битимга қўл қўйибди. 24 август кунини Риббентроп Москвадан жўнаб кетибди. Уни кузатиб қўювчилар орасида Германиянинг Москвадаги фавқулодда ва мухтор элчиси граф фон-дер Шуленберг ва Италиянинг Москвадаги элчиси Руссо жаноблари бор экан.

Биринчи сентябрь эрталаб соат ўнда Берлинда рейхстаг мажлиси бўлибди. Гитлер кеча Москвада Герман Совет битими имзолаганлигини ва бу битим Германия ҳукумати томонидан ҳам ратификация қилинганини расман эълон қилибди.

Тўртинчи сентябрь кунини Гитлер рейхстагда Германиядаги янги совет элчиси ва ҳарбий атташе вакили Шкворцов билан Пуркаевни қабул қилиб, Совет — Герман битими юзасидан узоқ суҳбатлашибди.

Анқарада чиқадиган «Вақт» газетаси Совет — Герман битими Туркиянинг советлар билан чегара районларида ҳам тинчликни таъминлайди деб ёзибди. «Нью-Йорк геральд трибун» газетасининг сиёсий шарҳловчиси Маккензи бу битим Европада тинчликка гаров, дебди. Германия ташқи ишлар министрлигининг расмий органи «Дейче дипломатиш политише корреспондентс» газетаси бу битим Германия аҳолисида чуқур қониқиш ҳосил қилди, деб ёзибди.

Юзакни қараганда дунё тинч, осойишта кўринарди.

Аммо ер кўрасининг кўп қитъаларида бомбалар портлар, минглаб қурбонлар кўксидан қон оқарди.

Хитойнинг ҳамма вилоятларида япон босқинчиларига қарши жанглар давом этар, герман — польша чегараларида тинимсиз жанглар бўлиб турган эди.

Аммо совет юрти ўзининг тинч ижодий меҳнати билан банд эди. Донбассда Алексей Стаханов рекорд устига рекорд қўйиб, мамлакат меҳнаткашларини янги меҳнат зафарларига чорлар, граждан ҳаво флотининг учувчилари Шебанов, Матвеев ва Байкуловлар «Стал — 7» аэропланида ерга қўнмай беш минг олтинч саккиз километрлик масофани 12 соату 30 минутда учиб ўтиб жаҳон рекордини ўрнатган, муддатли хизматда бўлган оддий аскарлар составининг ишчи-деҳқон Қизил Армияси сафларидан узоқ муддатли отпуссага бўшатиш тўғрисида СССР мудофаа Халқ Комиссари Ворошиловнинг фармони чиққан осойишта кунлар эди.

Ўзбекистонда мевалар гарқ пишган. Поллизларда қовун-тарвузлар ширага тўлган, ишкомлар ҳосидан бели букилиб қолган — тўкин, баракали куз боши эди. Бутун халқ Конибодомдан Учқўрғонгача чўзилган қурилишда тиним билмай меҳнат қилар, ер билан, тошу шағаллар билан олишарди.

Жаҳоннинг қаерида ўт чақнапти, қаерида офат — ўлат одам боласини қийратяпти, қаерда замбаракларга ўқ қуйиляпти, ҳеч кимнинг хаёлига келмасди. Улар асрлар бўйи қақраган чўл билан олишар, сувга қондириш ниятида тер тўкишарди.

Азизхон нима бўлса ҳам атиги бир ҳафтагинада битадиган қурилишда иш кўрсатиб қолиш, Лутфиниса хаёлан тасаввур қилган манзарани чинакамга барпо қилиш ниятида ҳаммадан кўп тер тўкар, ҳаммадан кўра кўпроқ ғайрат қиларди.

Бундан бир ойгина олдин кеч кириб, атрофини аста қоронғилик босиб келаётган, ой шом еб адир устига энди ўрмалаб чиқаётганда улар икковлон дўннга чиқиб Нушкон адирларига жимгина қараб ўтиришганди. Болалар қўлидан чиқиб кетган пуфакдек ой аста ҳаволанарди. Сада қайрагочлар орқасидан ой нури тушиб, худди кумуш ҳошия тутгандек кўришарди. Иккалалари ўз ўйлари билан банд эдилар. Иккалалари ҳам узоқ истиқбол

эмас, шу бугун-эрта, атиги икки ой кейинги кунларини кўз олдларига келтиришарди.

Ой теппага чиқиб олиб дамини олгандек қимирламай турарди. Қайсидир трассада ер портлатишди. Унинг кучли овози адирлардан адирларга қайтиб, анча вақт-гача қалдираб турди. Икковининг ҳам хаёли узилди.

— Нимани ўйладинг?— деди Азизхон Лутфиниса томонга сурилиб.

Лутфинисанинг юзлари ой ёруғида ажиб кўринарди. У жавоб бермади.

— Ўзинг нимани ўйладинг?— деди жавоб ўрнига.

Азизхон гапни орқа-олдига қарамай айтиб юбораверарди. Дарров жавоб қилди:

— Эш полвон билан яна беллашибман...

Лутфиниса ундан ишқ-муҳаббатга алоқали гап кутган эди. Худди менга ўхшаш бир хил ўй суряпти, деб ўйлаганди. Ҳафсаласи бир бўлиб, э, гапирмай қўя қол, дегандек қўл силтади.

— Йўқ, йўқ, шовша-да. Бу ёғини ҳам эшит. Тўйимиз бўлганига бир ойми, икки ойми ўтганмиш. Мана шу ерда туриб қаерга уй қураимиз, деб маслахатлашаётганмишмиз. Сен манави ерга,— у ердан қесак олиб икки-уч метр нарига отди,— уй қураимиз, ёнига айвон сола-миз дебсан. Тандини ҳу анави ерга, айвонни ёнига қуриб берганмишман. Сен нон ёпясан. Ҳиди бирам зўрки.

Лутфиниса шарақлаб кулиб юборди...

...Лутфинисани дафн қилганларидан буён у бир дақиқа бўлсин уни хаёлидан нари кетқизмади. Юрса ҳам, турса ҳам Лутфиниса шундоққина рўпарасида гоҳ илжайиб, гоҳ гина билан қошларини чимириб қараб туради. Уша ойдни кечадаги шарақлаб кулиши қулоқларида донмий қолиб кетгандек.

Икромжон ёнида бўлганда ҳар хил гаплар билан унинг хаёлини қочириб, алаҳситиб турарди. У Зирилламага кетиб қолгандан бери, яна ўз хаёллари гирдобига шўнгиб кетганди. Тўланбой серганина йнгит бўлса ҳам Азизхон билан унча иши бўлмади қўйди. Ишдан қайтди дегунча маргилонлик аскиячилар тўпланган жойга кетиб қолади. Қоқ ярим кечада келиб уни уйқудан қўяди. Қўқонлик аскиячилар маргилонликларни боплагани борми, масхарабоз Ака Бухорнинг ҳикоялари борми, хиринг-ҳиринг кулиб гапириб беради. Эрталаб яна эл қа-

тори туради-ю, ишга тушиб кетади. Мана ҳозир ҳам, аини дам оладиган пайтда кино олаётганларни томоша қилгани пастликка тушиб кетган.

Танаффус тугаб ҳамма ўрнидан турди. Азизхон совиб қолган кўк чойни симриб индамай иш жойига қараб кетди. Икромжон Зирилламадан қайтиб келиб чодирда иш кийимларини кияётган экан. Икромжон амакининг қарашлари жиддий, нимадандир хафарақ кўринарди. Азизхон ботиниб, нима бўлди, деб сўраёлмади. Икромжон ичида гап яширолмайдиган одам. Бир фурсати келиб ёрилади.

— Даданг, аянг салом айтиб юборишди. Тоза кўйлакларингни, янги этик тиктириб қўйишгай экан, ўшани бериб юборишди. Анави тугундаги тоғорачада сомса бор. Еб ол!

Азизхон тугундаги этикни олиб ҳавас билан қаради. Қўнжларини гижимлаб кўрди.

— Ишларинг қалай, болам?— деди Икромжон қийини таранг қилиб боғларкан.

— Ёмонмас, амаки. Сиз кетган куни ўн тўққиз кубо чиқазганмидим? Кеча йигирмадан оширдим.

— Бу ишинг дуруст, азамат. Қурилишда ер қазиш саксон процентдан ошибди. Сал кунда иш тугайди. Отингни қамчилаб қол, болам.

— Бўш келмаймиз, хотиржам бўлинг, амаки. Қишлоқда нима гап?

— Қишлоқ сув қуйгандай жимжит. Каналга келмаганлар пахта билан олишиб ётишибди. Кундузи Зирилламада қуш ҳам учмайди. Кечга бориб самоварларда сал-пал одам гавжумлашади, холос.

— Турсунбойни ола келмабсиз-да. Уртоғимни бир кетмонга солардим.

Азизхоннинг бу гапи Икромжоннинг яраланган жойига туз сепгандек бўлди. Икки қошининг ўртаси тугунчак бўлиб, бетида э, уни қўйсанг-чи, деганга ўхшаш ифода пайдо бўлди. Буни Азизхон дарров сезд.

Икромжон сир бой бермай гапида давом этди:

— Зирилламада ҳамманинг оғзида сен. Каттакон сурупга ишланган суратингни клуб тепасига илиб қўйишти. Тоғанинг гапига қараганда, шунақа суратинг Шаҳрихонда, Қўқону Қувада кўчаларга илинган эмиш. Айтганча, даданг от юборганингга жуда қувониб кетди. Гижинглатиб миниб юрипти. Ҳар куни сойга

оп тушиб чўмилтиради. Бояқиш шунча ёшга кириб отга етишолмаганди. Битта от дардида неча марта пул йигиб, неча марта рўзгорга кириштириб юборган эди. Баракалла, дадангининг боши кўкка етди.

Икковни у ёқдан, бу ёқдан гаплашиб трасса томонга кетишарди. Икромжон яна битта гап айтди.

— Акбаратидач ҳалигача дарак йўқ. Топишолмаяпти.

Азизхон индамади. Кўз олдига ҳу ўша даҳшат ва аламга тўлган тун, Акбаралининг қон қотиб қолган панжалари, ойдинда ялтираган карки сопли пичоғи кўриниб кетди.

Пешанасини қийиқ билан боғлаб белкуракка бағрини бериб кўтиб турган Тўланбой уларни кўриб қичқирди:

— Мунча имиллайсизлар, чаққон-чаққон юрсангларчи. Олд одамлар икки кубодан тупроқ кўпориб қўйди.

Икромжон ишга муккаси билан кетган Тўланбойга мамнун қараб қўйди.

— Ҳа, дуруст, канал ишқи юрагингни ўртаб қопти. Энди одам бўласан, Тўлан.

Икки том бўйи кўтарилган тупроқ дўнги тагида яна иш бошланиб кетди. Тупроқ тўзғиб бировни бировга кўрсатмай қўйди. Худди булут орасидан бургут учиб чиққандек, чанг-тўзонлар ичидан Азизхон елкада тупроқ тўла қанор билан юқорига кўтарилар, ўзи тўккан тупроқ тўзонда ўзи кўринмай кетарди.

Тўланбойнинг кўксовга ўхшаш йўтали, Икромжоннинг «ҳа бўл, ҳа бўли», Азизхоннинг «бос, яна бос», деган товуши эшитиларди.

Шу чанг, шу тўзон, шу шовқин-сурон орасида бугун яна бир янги рекорд туғилаётганди.

Тахта пиллапоя оғир лапанглайди. Қанор оғзидан қуйилаётган тупроқ тўғонни ўпирган тошқин сувга ўхшайди.

IV

Йўлдош Охунбобоев Икромжоннинг Лугумбекда ишлаб юрганидан беҳабар эди. Бундан ўн кун аввал Заркентга борганида Икромжон ҳамқишлоқлари билан Сувкесак участкасида ишлаётган эди. Заркентликлар ер қазини ишларини тугатиб, аллақачон далага чиқиб кетганлар. Охунбобоев Икромжонни ҳам терим тарадудидида юрипти, деб ўйлаган эди. Бугун уни яланғоч бўлиб ер қазиниётганини кўрди-ю, ҳайрон бўлиб қолди.

— Ҳа, сенга нима бўлди? «Сувкесак»да ишлаб юргандинг-ку?

Икромжон тер босган пешаналарини, бўйинларини қийиғи билан артаркан, Азизхон тарафга бир қараб қўйди.

— Полвон болани ёлғизлатиб қўймай, деб келгандим.

— Э, омон бўл, бу бола ёлғизлайдиганлардан эмас. Сени нима жин урди? Полвоннинг шухратига шерик бўлгинг келдими? Зирилламаликларнинг бунақа одати бўлмасди-ку.

Икромжон «мени Тоға юборди, Азизхоннинг кўнглини кўтариб тур, деб тайинлаган», деган гапни айтолмади. Охунбобоевнинг дашноми малол келса ҳам, тишини тишига қўйиб жим туришга мажбур бўлди.

— Менга қара, Икром. Модомики канал битгунча ишлагинг кептими, сенга бошқа иш топиб бераман. Зирилламаликларнинг шаънини Азизхоннинг ўзи бошлаб туради. Олтинчи шалолага бориб бир ишлаб берасан! Гап шу!

Икромжоннинг хўп, дейишдан бошқа иложи қолмади.

Икром олтинчи шалоланинг нималигини билади. Норин дарёсидан қазиб келинаётган канал «Қизил кўприк» орқасига етганда Қора дарёга бориб уланади. Шу ерда тахминан ўн метр баландликдан Норин суви Қора дарёга қуйилиши керак.

Шалола қурилиши ҳозир энг орқада. Қурилиш газетасида кун ора «Шалола қурилиши ўпирилишда», «Судралганлар», «Хўп бўладини еб бўлмас» деган сарлавҳали мақолалар босилиб турарди.

Охунбобоев кетаркан, тўхтаб орқасига қаради.

— Тушдан кейин ўшаққа бор. Сенларга ўзим бригадирлик қиламан.

Икромжон, хўп, деди. Охунбобоев тепаликка тиззасига таяниб чиқиб кетгандан кейин Тўланбой Икромнинг олдига келди.

— Ота нима деяптилар?

— Яхшиям сени кўрмадилар. Кўрганларида сени ҳам қувлаб қолардилар.

Тўланбой гап нимадалигини билмай кўзларини пирпиратди.

— Иккавимиз ажрашадиган бўлдик. Олтинчи шалолага борасан, деб кетдилар. Ўша ерда ишлайман, ба-

ри бир сизлар билан ётиб-тураман. Ораси икки қадам, бориб келавераман-да.

Икромжон тушликни чала-чулпа қилиб, яктагини елкасига ташлаганича шалола қурилиши тарафга кетди.

Кекса қайрағоч тагида Али полвон билан Эш полвон ниманидир қизишиб гаплашардилар. Икромжонни кўриб иккови ҳам бирдан жим бўлиб қолишди.

Икромжон улар билан саломлашиб, яктагини сўрига ташлади.

— Шерингиз қани, меҳмон?— деди Али полвон.

— Бир ўзим келдим, Ота шаққа бор, дедилар, келавердим.

— Полвон бола келмадимми?

— Пўқ, Луғумбекда ишлайверсин, дейишди,— деб жавоб қилди Икромжон.

Али полвон билан Эш полвон бир-бирларига маъноли қараб олишди.

— Мен сенга нима дегандим, Эш. Энди хотиржам ишингни қилаверасан.

Али полвоннинг бу гапидан хижолат тортган Эш полвон унга зардали қараб олди.

— Нега хўмраясан? Азиз полвон келадиган бўлса, мен қайтиб кетаман, деб ҳозир оби дийда қилиб турган эдинг-ку.

Эш полвон этагини қоқиб ўрнидан туриб кетди.

— Ҳеч ичингизда гап ётмайди-да, уста.

Эш полвон Икромжоннинг бетига қараёлмай қолди. Яхна ичишни баҳона қилиб, сабзи тўғраб ўтирган ошпаз томонга кетди.

— Жуда ғалати феъли бор-да, бу Эшнинг. Гапди олд-орқасига қарамай айтвораверади. Кейин нима дегани эсидан чиқиб кетади. Дилида губори йўқ бола. Фонарь ёғига ўхшаб лоп этиб бир ёнади-ю, пис этиб яна ўчади.

Али полвон ўтирган жойга офтоб келиб қолган эди. У ўрнидан туриб: «Юринг, меҳмон, бошқалар келгунча битта чойни майдалаб турайлик», деди-да, чайланинг соя тарафидаги супага бошлади.

— Супа баландликда бўлиб, шалола қурилишида ишлаётганлар бемалол кўриниб турарди. Иккови супадаги шолчани бери тортиб ўтиришди. Али полвон ўтирган жойида қичқирди:

— Ҳо, Эш, қайтишингда битта аччиқ чой дамлаб кел.

Эш полвон минғирлади.

— Оббо, ҳали бир кетмон тупроқ чиқармай ўзини чойга уришини қаранглар.

Чой келгунча иккови у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтириши. Али полвоннинг гапига қараганда, шалола қурнлиши зарбдор участка деб эълон қилинибди. Охунбобоевнинг ўзлари бригадирлик қилармишлар. Бригадага Йўлдош мироб номи берилганмиш.

Икромжон, Йўлдош мироб ким бўлди экан, деган маънода Али полвонга қаради.

— Йўлдош акани билмайсизми? Ия, у кишини билмаганлар ҳам бор экан-ку.

Шундан кейин полвон миробни таърифлаб кетди.

— Йўлдош акам асли Кампирровотнинг Найнаво қишлоғидан бўладилар. Бутун Фарғона водийсида у кишига тенг келадиган мироб бўлган эмас. Русчани қийиб қўярдилар. Петербургдаги гимназияда ўқиб, сув техниги деган шаҳодатнома олганлар. У кишининг суҳбатларида кўп бўлганман. Доно одам эдилар. «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган сувчи» деган унвонлари ҳам бор эди. Худонинг қудрати билан у киши Қора дарёга, бу ёққа юр, десалар юрарди. Ҳар йили Йўлдош акам шу дарёга бир ярим минг, икки мингтадан сепоя ташлардилар. Жуда зийрак мироб эдилар, у киши. Сепояга қулоқ босиб, таги чириган, чиримаганини дарров айтиб берардилар. Сувтўрани кўргансиз-а. Белявскийни айтяпман. Ҳатто у ҳам Йўлдош акамнинг маслаҳатлари билан иш тутарди. Ҳозир миробларнинг зўри мен бўламан деб юрган Абдусамад мироббошилар у кишининг олдиларида ҳеч гап эмасди. Йўлдош акамни кўрганда икки қўлини қовуштириб турарди. Унақа мироб бундан кейин дунёга келадими, йўқми худонинг ўзи билади.

Икромжон унинг гапларини эшитиб ўтирар, сўв билан, тўлқинлар билан олишиб дарё ўртасида сепоя боғлаётган азамат, паҳлавон миробни кўз олдига келтирарди.

Эш полвон иккита пиёла билан кўк чой келтириб, супага чордана қурди. Энди унинг бетидан тажанглик, боя айтган гапларидан хижолатлик излари қочган, илжайиб Али полвоннинг гапларига жим қулоқ соларди.

Араваларга кўрпа-тўшакларини ортган полвонлар

кела бошлашди. Улар Шаҳрихон, Асака, Олтинкул участкаларида ишлаб нэм чиқазган эдилар. Икромжон буларга мен бас келармиканман, Азизхон ҳам келганда дуруст бўлармиди, ҳарқалай Заркент билан Зирилламанинг обрўси ошарди, деб ўйларди.

Ошпаз йигит қайрағоч тагидаги катта супага жой қилиб дастурхон ёзди. Қовун-тарвузларни, узуму шафтолиларни тўкиб ташлади.

— Қани, ҳў, полвон акалар, бир тамадди қилиб олинглар. Ота келганларидан кейин ошга гуруч соламан. Ҳозирча манавуларни еб чанқов бости қилиб турунглар.

У гапини тугатмаган ҳам эдики, орқасидан тўзон кўтариб қора машина келди. Ундан Охунбобоев, Тешабой Мирзаев тушди.

— Ҳў, жамоат жам-ку,— деди Охунбобоев илжайиб.

Кейин полвонлар билан бирма-бир кўришиб, ошпаз қўйиб берган курсига ўтирди. Тоғни урса талқон қиладиган азамат полвонларнинг қоматига ҳавас билан бир-бир қараб чиқди.

— Тешавой, энди ишнинг юришади. Бу азаматларнинг ҳар биттаси биттадан тракторнинг ишини қилади.

У шундай деб Али полвон узатган пиёладаги яхнани бўшатди-да, мўйловини кафти билан артиб қилинадиган ишлардан гапириб кетди.

— Биродарлар, сизларга бир эркалик қилдик. Хафа бўлмайсизлар, аммо икки юз етмиш километрлик канални қазиш ҳам бир бўляпти, шу шалолани қазиш ҳам. Прораб бизни алдаб юрган экан. Уни ишдан олдиқ. Бригада бошлиғи ҳам бекор бўлди. Гапнинг очигини айтсам, бу ишда менинг ҳам, Тешабойнинг ҳам айби бор. Битта арақхўрга иш топшириб қўйиб, хотиржам юрган эканмиз. Газетада ўқиган бўлсанглар керак, Москва бизга катта ёрдам қилди. Ун минг тонна цемент юборди. Йигирма миллион сўм пул берди. Икки юзта юк машинаси билан олтмиш трактор олдиқ. Партия-ҳукумат нима десак, йўқ, демай бериб турипти. Бирон ҳафта ичида шалолани қазиб битирсак, у ёғи бетончиларга қолади. Нима дейсизлар, шу ишни қиламизми? Биламан, чарчагансизлар, бола-чақаларни соғингансизлар. Қирқига чидаган, қирқ бирига ҳам чидаб берсанглар ёмон бўлмасди.

Эш полвон бир кўзғалиб қўйди.

— Бир нима демоқчимидингиз, полвон?

— Нима ҳам дердим. Биз каналга ишлагани келганмиз, қандоққи иш бўлса айтаверинг, йўқ деган номард. Эрта-индин канал ҳам битиб кетади. Ана ундан кейин бунақа ишни қайдан топамиз, Ота.

— Гапинг ўғил боласини айтдингиз, полвон. Сиздан худди шунақа жавоб кутган эдим. Балли!

Шаҳрихонлик уйғур йигит гапга аралашди:

— Ота, менга бир кунгина уйга бориб келишга жавоб берсангиз. Болаларни жуда соғиндим. Ундан ташқари, болаларнинг онасига ҳам жиндек гапим бор эди.

Ҳамма баробар гуриллаб кулиб юборди. Али полвон унинг елкасига шапиллатиб бир туширди.

— Ҳа, гапинг қурсин, қазо бўлган гапларингни йиғиб юр, борганда ҳаммасини бир қилиб айтасан.

Охунбобоев тиззасига уриб қотиб-қотиб кулар, бопладинг, бопладинг, бу лағмонхўр Охунни, дерди.

Уйғур мироб, қизиқчиликни боладимми, деб ён-веридагиларга мақтаниб қараб қўярди.

Полвонлар топшириқни мўлжаллагидан ҳам зиёда бажаришларини айтиб, Охунбобоевни ишонтиришди.

Икромжон ўтирганларнинг кўпчилигини танимас, бир чеккада яққаланиб жимгина ўтирарди. Охунбобоев унинг аҳволини сезиб турган экан:

— Биродарлар, ичингизда менинг битта ҳамқишлоқ қадрдоним бор. Ёлғизлатиб қўйманглар. У ҳам ишлайдиган болалардан. Аямасдан ишга босинглар, гириг демайди,— деб тайинлади.

Икромжон қўлини кўксига қўйиб, Охунбобоевга қуллуқ қилди.

Охунбобоев ошга турмай кетишга отланди.

— Тешабой, сен уларнинг ётар-турарларини тўғри-лаб, иш жойларини кўрсат. Ҳар куни битта қўй сўясан. Пойтуқлик ҳофизлардан уч-тўрттасини шу ёққа юбораман. Кино ҳам келади. Менимча, Али полвонни иш бўши қилиш керак. Сен эртага штабга қочасан. Ишни кимдан талаб қилишимизни билиб олайлиқ. Розимисизлар, полвонлар, Алнинг иш боши бўлишига.

— Розимиз, розимиз,— деган овозлар чиқди.

Охунбобоев улар билан хайрлашиб машина томон юраркан, уйғур миробнинг гапини эшитиб қолди. «Ҳофизларни нима қиламиз, артисткалардан келсин-да!»

Охунбобоев қулди.

— Охун, ўзинг хотишингдан қочиб бу тарафларда юрибсан-ку, нима қиласан гапни айлантириб.

Тешабой Мирзаев унга нимадир деди. Шундан кейин Охунбобоев орқасига қайтиб трасса томонга тупроқ кечиб кетди. Сал нари борганда Уйғур миробнинг қўшиғини эшитиб қолди:

«Қашқарнинг бозоринда, жинимо,
Сетиб оған қулингман...»

— Зап қувноқ йигит-да, бу Охун,— деди Охунбобоев. Қизиқчилликка тоқати йўқ Тешабой Мирзаев мингирлади:

— Ўзи яхши бола-ю, сал бачканалиги бор-да.

Охунбобоев унинг феълени билгани учун, шунақами, деб қўя қолди. Орқа тарафдан келаётган қўшиқ ва кулгиларга қулоқ тутиб индамай борарди.

У, Гулойим,
Журуғим куйди дойим,
Қулингману қулингман,
Боғда битган гулингман,
Қашқарнинг бозоринда, жинимо,
Сетиб оған қулингман.

V

Йўлдош Тўхтажўжаев номидаги зарбдор бригада бир-икки кундаёқ огизга тушиб қолди. «Сталинча қурилишда» газетаси деярли ҳар сониди бу бригада ишлари тўғрисида катта-катта мақолалар берадиган бўлиб қолди.

Икромжон шалолада кунни билан ишлаб, кечқурун Луғумбекка — ҳамқишлоқлари олдига келиб ётарди. Азизхонни шалоладаги ишлардан кўра Эш полвоннинг қандоқ ишлаётгани қизиқтирарди. Икромжондан унинг қанча тупроқ қазигани, қанча килодан юк кўтариб чиқаётганини бирма-бир сўрарди.

Икромжон ўз ишлари қолиб Эш полвондан гапирарди, холос. Азизхон ҳамон ўша қайсарлигидан тушмаган. Эш полвон уч юз кило кўтарса у тўрт юзга чиқазаман деб уринар, айтганини қилмасдан қўймасди.

Шалолога келганда Икромжонни Эш полвон гапга соларди. Азизхоннинг қанча тупроқ қазигани-ю, қанча кўтарганини суриштиради. «Сен тирранчага юк кўтариш қанақа бўлишини кўрсатиб қўяман», деб инқиллаб уч юз килодан ортиқ тупроқни қанорга босиб орқалаб юқорига интилади. Тўрт-беш метр баландга етганда инқиллаб, қанордаги тупроқнинг ярмини елкасидан ошириб тўкади-да, қолганини дўнгга опчиқиб кетади. Али полвон унга пичинг қилади.

— Ҳой, Эш, олақарганинг юришини қиламан, деб чумчуқнинг пути йирилган экан, чоғинг келадиган ишни қилсанг-чи.

Эш полвон бари бир унинг гапларига қулоқ солмайди.

Икромжон бўлса уйғур йнгит билан бирга ишлайди. Унинг асли исми Рўзи бўлса ҳам ҳеч ким отини айтмай, Охун деб чақиради. Агар у бирон соат кўринмай қолса, дарров ўрни билинади. Иш пайтида ҳам, дам олиш соатларида ҳам у ширали майин товушда ўзи билган ўша битта ашулани айтгани айтган. Бу ашула ҳеч кимнинг кўнглига тегмайди. Агар Охун жимиб қолса, ишлаётганлар орасидан овоз чиқади.

— Ҳа, Охун, нега жимиб кетдинг? «Гулойим» бўлсин.

Охун «шошмасинлар!» дейди-ю, дўпписини буклаб оғзига кўндаланг қўяди-да, «Гулойим»ни бошлайди.

У, Гулойим,
Журуғи куйди дойим,
Қандоқ қиламиз Гулойим
Қашқарнинг бозориндан, жинимо,
Сетиб оран қулингман.

Икромжон мундоқ ўйлаб қараса, бу артистмижоз шериги билан ишлайдиган бўлса, сира косаси оқармайдиган. Ахир уни Охунбобоев қанча байту ғазал билан Мақтаб Али полвоннинг олдига қўйиб кетди. Энди келса нима дейишади? «Манаву Охун қўшиқ айтяпти, зирилламалик полвонингиз унга чирманда чалиб бериб турипти», дейишмайдимми?

Икромжон оғзи ашуладан бўшамай қолган Охунга гапнинг очигини айтиб қўя қолди:

— Охун, энди икковимиз қозон-товоқни бўлак қиламиз. Баққа ишлагани келганман.

Охун нима дейишини билмай серрайганча қолди. Бу гап қулоғига кирган Али полвон ҳамма эшитадиган қилиб аскияга олди:

— Ҳа, Гулойим, нима бўлди? Яна бева бўлиб қолдингми?

Охун ҳам гапга бўш келмайдиган хилидан эди. Дарров жавоб қилди:

— Қашқар қизининг қўлидан дон еган чумчуқ Маккатуллодан саккиз марта қайтиб келади. Бунинг чумчуқ ҳам эмас, ювошгина мусича экан, Маккатуллодан қайтиб келиш у ёқда турсин, уйини топиб кетса ҳам жон деявер.

Икромжон аскияга нўноқ бўлганидан жавоб беролмай одамларнинг кулгисидан қип-қизил лавлаги бўлиб кетди. Иш жойини ўзгартириб кетмонини чопаверди. Азизхон Зирилламанинг бошини осмонга етказиб турганда мен оёқ ости қилмай, деб жон-жаҳди билан ишга шўнгиб кетди. Ўзи тупроқ қазийди, ўзи қоплаб орқалаб юқорига опчиқиб ташлайди. Кечга бориб қазиган ерини ўлчатганда Охун билан иккови қазиган, юқорига чиқазган тупроқдан бир ярим баробар ортиб кетибди.

— Бор экансан-ку,— деди Али полвон.— Иш деган мундоқ бўпти. Кучингни Гулойим сўриб ётган экан-да. Эшга етай деб қопсан. Яша оғайни, Отани ерга қаратмайдиган бўлдинг.

Бу гап Икромжонга қанот бўлди. Кечқурун Луғумбекка бормаи шу ерда қолди.

Дарё тепаси ажиб баҳаво жой. Кечга яқин ҳаво бир димлаб кейин гириллаб шамол эсади. Қора дарёнинг лойқа сувлари қирғоққа шалоплаб урилади. Кечаси ўрдаклар базми бошланади. Тонг отгунча ғақ-ғуқ товушлари тинмайди. Шамол эсиши билан қурувчилар пашшахоналарини очиб ташлаб, кечки салқинда ором оладилар. Қуни билан офтобда лунжларини шишириб, бўйин томирларини бўрттириб катта авжда хониш қилган ҳофизлар донг қотиб ухлаб қоладилар. Фақат Охуннинг ширали, шикаста овози аллапаллагача эшитилиб туради. У ҳамон қайдадир қолган, юрагига ўчмас излар ташлаб кетган Гулойимни қўмсаб, ўртаниб, ёниб хиргойи қиларди. Гоҳо унинг овози худди йиғлаганга ўхшаб титраб кетади. Икромжон қоронғилик қаъридан келаётган бу нолишга астойдил қулоқ тутади. Ой қайрағоч панасига ўтиб кетади. Бир-бирига айқаш-уйқаш

бўлиб кетган қайрағоч шоҳида уйқусираган мусича ҳар замон бир питирлаб қўяди. Дарё шовиллайди. Пойтуқ билан Куйганёр оралигида оғир юк тортган паровознинг кучаниб қичқиргани, вагонларнинг бир-бирига урилиб шақирлагани эшитилади. Зум ўтмай унинг ҳам овози секин-секин йўқ бўлиб кетади. Икромжонни хаёл олиб қочади. Уйини, Жаннатни, Турсунбойни ўйлайди. Уларнинг ҳоли нима кечди экан. Дараксиз кетган Икромжонни Тога нима деб ўйладикин? Суриштириб билгандир. Икромжоннинг хаёли хаёлига уланади. Кўздан уйқунни ҳайдайди. Энди у эртага қиладиган ишини, кўпчилик ўртасида юзни ерга қаратмайдиган иш қилиш тўғрисида ўйлайди. Охири у ҳам ухлаб қолади. Кун билан чанг-тўзонга тўлган, одамларнинг шовқин-суронлари билан тиңчини йўқотган соҳилда энди эрта куз шамоллари, тупроқ уюмларига ўзини урар, сирпаниб дарё оқими тарафга йўлини бурарди.

Эрталаб ҳамма гангир-гунгир билан ўрнидан туради.

Шалодада мўлжалдаги иш ярмидан ошиб охирига яқинлашай деб турибди. Бутун штаб, прорабликнинг кўзи шу тарафда. Ким қандоқ ишлаяпти, ким қанча тупроқ қазиди, қанча чиқазди, раҳбарларга маълум. Охунбобоев келганда Али полвон Икромжонни мақтаб қолди.

— Ҳамқишлоғингиз дуруст. Мақтаганингизча бора экан. Боёқиш кучининг борича ишлаб, Эшга етай деб қолди. Эш ҳозир Азизхон билан Икромжон оралигида турибди. Сал интилса Азизхонга етади, сал бўшашса Икромжондан қолиб кетади. Хулласи, иккита зирилла-малик Эшни исканжага олиб турипти.

Охунбобоев мамнун илжайди-да, чой ичиб ўтирган Эш полвон олдига келиб елкасига қоқди.

— Ориятнингга балли, Эшмуҳаммад. Сендан жуда хурсандмиз.

Охунбобоев шундай деб чўнтагидан кафтдек қутича олиб очди. Бу кумуш ён соат эди.

— Атайини Фарғонадан исмингни ёздириб келдим. Бу сенга канал штабининг мукофоти. Азизхон билан сенинг мусобақанг минглаб қурувчини оёққа турғизди. Раҳмат, биродар, канал сувини ичадиган, экинини суғрадиганлар сени сира эсдан чиқазмайди.

Эш полвон фақат иш билан бўлиб, Азизхондан ўтаман деб атрофига қарамаган эди. Бировдан бунчалик

илиқ-иссиқ гап ҳам эшитмаган эди. Охунбобоевнинг бу сўзларидан кейин бир-икки марта киприк қоқди-ю, кўзига ёш қалқиб чиқди, ҳиқиллаб гапиролмади, лаблари титраб кетди.

Унинг бу ҳолидан Али полвон қотиб-қотиб куларди.

— Э, нодон, нодон, ёш бола десам, болага ўхшамайсан, катта одам десам, каттага ўхшамайсан.

Охунбобоев уни хижолат қилмаслик учун Норин суви қуйилиши керак бўлган каналнинг сўнгги участкасини кўргани Қора дарё бўйига тушиб кетди.

Яна уч кундан кейин бу ерда бетон ишлари бошланиши керак. Ҳозир ер қазиётганларнинг чайлаларига бетончилар кўчиб келади.

Дарё бўйига машина боролмайди. Шунинг учун ҳам арава ва бричкаларда тахта, ёғоч, қоп-қоп цемент ташилляпти.

Охунбобоев кетиши билан Али полвон Эшни қучоқлаб астойдил қутлади. Дўстининг бу маргабаси, обрўси уни чиндан ҳам қувонтирган эди. Эшнинг қўлидаги соатни олиб буради, чайла учига илиб қўйган шимининг чинтагидан узун занжирли соатини олиб неча бўлганлигини билди-да, Эшнинг соатини унга тўғрилади. Кейин қулоғига тутиб кўрди.

— Буюрсин, ошнам. Бу сенга, бола-чақаларингга бир умр эсдалик бўлади.

Соат қўлдан-қўлга ўтди. Эш полвон энди ўзини тутиб олган, соатини қулоғига тутаётганларга мамнуи илжайиб қараб турарди.

Али полвон Икромжонга имлаб қўйди.

— Эшнинг ишлашини энди томоша қиласан, паровоз бўлиб кетади, бу.

Дарҳақиқат, Эш полвон тушликдан кейин шер бўлиб кетди. Отанинг юзларини ерга қаратмайман, мукофотга яраша иш қиламан, деб чунонам ишлаб кетдики, қани энди уни тўхтатиб бўлса. Худди ўздан катта ушоқ кўтарган чумоли сингари қанор тўла тупроқни юқорига пилдираганича опчиқиб кетар, илгаригидек йўлда тўхтаб тупроқнинг ярмини тўкиб ташламасди. Инқилламасди, қайтишда калтак еган одамдек судралиб тушмасди.

Икромжон ундан анча узоқда бўлганидан унинг қилаётган ишларидан беҳабар, у ҳам зўр бериб ишлаётган эди.

Кечқурун қайрағоч тагига келишганда ҳамма Эш полвонни табрикларди.

— Қойил қилдинг, Эш. Азиз полвондан ўтган бўлишинг керак.

Тиззасига дафтар қўйиб нималарнидир ҳисоблаб ўтирган табелчи йигит бир гап айтди. Бу гап гўё ловиллаб ёниб турган гулханга сув сепгандек бўлди.

— Эш акам бугун ўн тўққиз ярим кубо тупроқ қазиб чиқаздилар. Икромжон амаки чоракам йигирма кубо.

Эш полвон қизиқ аҳволга тушиб қолди. Боятдан бери фолиблик нашъаси порлаб турган кўзлари бежо бўлиб кетди. Ғоз қомати сал букилгандек, пешаналарига қават-қават ажинлар тахлангандек бўлди.

— Ия,— деди Али полвон,— Азизхоннинг шериги сени ясаб қўйинпти-ку!

Эш полвон Али полвонга еб юборгудек бўлиб қаради.

— Ишни сиз расво қилдингиз, Али ака. Қазиб қўйган уч қанор тупроғим бор эди. Энди бас, етар деб мени йўлдан урдингиз. Агар ўша тупроқларни ҳам тўкиб тушганимда, бу келгинди мендан ўтиб бўпти эди.

— Оғзингни чакки қилма, нодон,— деди зарда билан Али полвон.— Келгинди деганинг нима деганинг?! Тилим суяксиз, деб гапираверасанми?!

Эш полвон: «Э, қўйинг-е!»— деб ўрнидан туриб кетди. Али полвон Икромжонга узр билдирган бўлди.

— Хафа бўлмаг, меҳмон, Эш ўзи шунақа.

Икромжон хафа бўлмаганини билдириб, қўлини кўксига қўйиб илжайди.

VI

Усмон Юсупов мухбирлар илтимосига кўра матбуот конференцияси ўтказмоқда эди. Азизхон билан Икромжон ҳам шу йиғинга таклиф қилинган, аммо улар отулов бўлмаганидан йўловчи автобусни кутиб, анчагина кечикиб келишган эди. Бу пайт Юсупов президиум столи олдига чиқиб, ниманидир қизишиб гапирарди. Орқа қаторда ўтирган кексароқ бир рус скамейка четига сурлиб Икромжонга ёнидан жой кўрсатди.

Азизхон жой излаб аланглаб тураркан, юқорида ўтирган Белявский уни имлаб юқорига чиқишни сўради.

Азизхон кейинги пайтларда президиумларда ўтириб ўрганган, пастда қолиб кетган пайтларда мажлисга келгандек бўлмасди. У такаллуф қилиб ўтирмай юқорига қараб юра бошлади. Одамлар гур этиб орқага ўгирилиб қарашди. Юсупов ҳам бир дам сўзни тўхтатиб, унинг жой топиб ўтиришни кутиб қолди. Мухбирлар орасида: «Азиз полвон, Азиз полвон шу бўлади», деган шивир-шивир эшитилди. Азизхон бу гапларни эшитиб сал хижолат бўлгандек қаддини букиб ўзига жой изларди. Ниҳоят, Дўнан полвон ёнидан жой кўрсатди. Азизхон ўтирди. Юсупов кутилмаган бу танаффусдан фойдаланиб, стол четида турган чойнакдан яхна қуйиб симирди, кейин қўлидаги савол ёзилган қоғозга қараб сўзини давом эттирди:

— ... Шундай қилиб, Сувайш канали милоддан олдинроқ қазилиб асрлар давомида қум тагида қолиб кетди. Фиръавнлар бошлаган канал 1856 йилга келиб Саид пошшо даврида қайта қазила бошланди. Французлар бу каналдан 99 йил текин фойдаланиш шарти билан қазиб берадилар. Канал қазилганда қирқ минг фаллоҳ ишлаган. Ун йил мобайнида шулардан йигирма минг киши оғир меҳнат азобидан ўлиб кетади. Яқинда, яъни яна ўн етти йилдан кейин французлар бу каналдан текин фойдаланиш ҳуқуқини йўқотадилар.

Яна иккинчи мисол. Жанубий Америка билан Шимоллий Америка оралиғида қурилган машҳур Панама канали ирригация тарихида катта ўрин эгаллаб келмоқда. Атиги 81 километр масофада қазилган бу канал ўттиз олти йил давомида қуриб битказилган эди. Тўрт йилнинг ўзида ўн беш минг қурувчидан 9800 киши сариқ вабо касалидан қирилиб кетган.

Мен бу мисолларни нима учун келтиряпман? Сиз матбуот кишилари ҳар қандай дабдабали сўздан кўра ҳақиқат юзини равшан кўрсатадиган рақамларни афзал кўрасиз.

Энди ҳозиргина мен мисол қилиб айтган каналлар қурилишини ҳозир биз қазийётган Фарғона канали қурилиши билан таққослаб кўрайлик.

Катта Фарғона канали Панамадан уч ярим баравар, Сувайшдан икки баравар катта. Сувайш икки ярим минг йил давомида қуриб битказилди, Панама ўттиз олти йилда, Фарғона канали қирқ беш кунда... Панамада 9800 киши, Сувайшда 20000 киши ҳалок бўлди. Катта

Фарғона каналда бир киши ҳам шикастланмади. Бундай қурилишни, бундай ялпи кўтариллишни ҳали тарих кўрмаган. Бу Социалистик тузумимизнинг буюк галабаларидан бири деб биламан. Марҳамат, яна кимда савол бор?

Урта яшар рус йигити ўрнидан турди.

— «Правда» мухбири Борис Агапов.— деб таништирди у ўзини.— Марҳамат қилиб айтиб берсангиз, ўртоқ Юсупов. Сиз ҳозир жаҳоннинг энг катта каналлари қандай қазилганини, қанчалаб қурбонлар берилганини айтиб бердингиз. Ҳозир биз ўз кўзимиз билан кўриб турган Катта Фарғона канали ўз кўлами билан, эксплуатация қудрати билан ҳам буюк деб аталмиш ўша каналлардан ўн баробар буюқдир. Қандай қилиб бу ишга журъат қилдингиз? Е аввалроқ бу хил ишлар эксперимент тариқасида синаб кўрилганми?

ЮСУПОВ. Шундай саволни кутгандим. Ўзбек халқи қадим-қадимлардан буён ҳашар усулида жуда кўп ишоотлар барпо қилган. Бева хотинлар, ночор оилалар учун маҳалла кишилари бирлашиб уй қуриб берардилар, экин ерларини ҳайдаб, дон сочиб берардилар. Ҳатто беваларнинг қизларини куёвга чиқариш ҳам маҳалла аҳлининг вазифаси ҳисобланарди. Хоразмда лойқа босган сув ишоотлари ҳашар йўли билан тозаланарди.

Биз шундай катта ишга қўл уришдан аввал Лоғон каналини қазиб «репетиция» қилиб кўрдик. Лоғон канали жуда тез муддатда қурилиб ишга туширилди. Халқ жуда мулуғ ишларни ҳашар йўли билан бажара олишнинг намоёниши қилган эди. Биз ана шу ажойиб ҳаракатга суяниб иш бошладик. Натижасини мана, ўзингиз кўриб турибсиз. Шунинг учун ҳам биз буни «Халқ қурилиши» деб атадик.

Тилла кўзойнак таққан оқ сариқ бир йигит ўрнидан турди. У ўзини «Правда»нинг махсус мухбири Петр Павленко деб таништирди. Бу машҳур совет ёзувчиси Осие мамлакатларини кўп кезган, Урта Осие республикалари ҳаётидан анчагина ҳикоялар ёзган, яқинда унинг атоқли кинорежиссёр билан ҳамкорликда яратган «Александр Невский» фильми экранларга чиқиб жуда машҳур бўлиб кетган эди.

— Уртоқ Юсупов, қурувчиларга медицина хизмати тўғрисида гапириб берсангиз. Панама каналда 9800 киши сариқ вабо касалидан ҳалок бўлганини гапириб бердингиз. Жанубий Америка билан Шимолий Америка

оралигида жуда кўп тропик ботқоқликлар бор, чивчи, пашшалар турли вабо касалликларини тарқатиб, қурувчиларнинг ярмидан кўпини қириб ташлади. Ҳозир биз кўриб турган Фаргона канали трассалари ҳам жуда кўп ботқоқ ерлардан ўтади. Шоликор ерларда пашша, чивчилар кўп. Ялли безгак касали тарқаш хавфи ҳам бўлиши мумкин эди. Бундай хавфни қандай бартараф қилдингиз?

ЮСУПОВ. Биз республикадаги энг яхши медицина ходимларидан 700 кишини канал ишига жалб қилдик. Беш юз қирқ икки медпункт ишлаб турипти. Уч юз саксон кўчма аптека бу ҳисобга кирмайди. Шошилмиш медицина ёрдами учун 260 «тез ёрдам» машинаси трассалардаги медпунктлар ихтиёрига берилган. Республика соғлиқни сақлаш халқ комиссари бу ишларга шахсан раҳбарлик қилиб турипти. Ботқоқлик, шоликорлик зоналарида безгакка қарши чоралар кўрилди. Ҳамма қурувчиларга акрохин таблеткаси берилди. Биз уни «Акрохинлаш операцияси» деб атадик.

Паст бўйли, кўзойнак таққан, қора тўридан келган йигит ўрнидан турди. Бу «Қизил Ўзбекистон» ҳамда «Сталинча қурилишда» газеталарининг масъул муҳаррири Сулаймон Азимов эди.

— Ўртоқ Юсупов, қурилишда олиб борилаётган маданий-маиший ишлар тўғрисида гапириб берсангиз.

Юсупов блокнотини варақлаб бир оз туриб қолди. Кейин шошилмай гапира бошлади.

— Ўзбекистон, Тожикистон ва Қирғизистоннинг етакчи санъаткорларидан икки минг киши трассаларда ўз талантларни билан қурувчиларни мамну қилишяпти. Булардан ташқари колхоз ва совхозларнинг ҳаваскор санъаткорларидан икки мингдан ортиқ созанда ва ҳофизлар, аскиячи, қизиқчилар тушлик пайтларда, кечқурунлар томошалар кўрсатиб туришипти. Тошкентдан келган Ҳамза номли Академик театримиз «Бой ила хизматчи», «Уйғониш», «Макр ва муҳаббат» сингари драматик асарларни, Свердлов номли опера ва балет театри «Лайли ва Мажнун», «Гулсара», «Аршин мол-олон» сингари музикали асарларни очик саҳналарда намоён қилмоқдалар. Айниқса СССР халқ артисти Ҳалима Носирова, Ўзбекистон Халқ артистлари Тамарахоним, Қори Ёқубов, Абдор Ҳидоятлов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Лутфихоним Саримсоқовалар каналчиларимизни жуда

мамнун қилишяпти. Участкаларда очилган саводсизлик ва чала саводлиқни тугатиш курсларида ўқиб 14 минг 552 киши тўла саводли бўлди. Энди маиший хизмат масаласига ўтсак, бу соҳада ҳам айтишга арзирли гапларимиз бор. 2 минг 509 савдо тармоғи қурувчиларга ҳар ўн кунда 35 миллион сўмлик мол сотяпти. Қурилиш бошлангандан бери 1 минг 650 вагон мол сотилди.

Кун исиб кетган, қилт этган шамол эсмасди. Юсупов иссиқдан лоҳас бўлиб, тез-тез яхна хўплаб турарди. Каттакон рўмолчаси билан бўйин терларини артиб гапини давом эттирди.

— Жавобимда рақамлар кўпайиб кетди. Атайи бундай қилдим. Бу рақамлар ҳар қандай баландпарвоз гаплардан қудратли ва рад қилиб бўлмас фактлардир. Мен ҳатто иккинчи даражали фактларни айтмадим. Масалан қурилишдаги баъзи кашандаларнинг ташвишини ҳам кўриб қўйгандик. 75 та носвой дўкони, 62 папирос дўкони борлигини айтсам ҳайрон бўлманг. Ҳар бир қурувчининг эҳтиёжини олдиндан ҳисобга олганмиз.

Кези келганда кутилмаган бир гапни ўртага қистириб қоладиган Фафур Фулом бир кўзини қисиб гап ташлаб қолди:

— Усмон ота, ҳар бир қурувчининг эҳтиёжини олдиндан ҳисобга олганмиз дедингиз. Менимча, баъзи бир эҳтиёжлар нутилганга ўхшайди.

Ҳамма баробар гуриллаб кулиб юборди.

Юсупов бу луқма ва кулгининг маъносига тушунди. Узи ҳам силкиниб узоқ кулди.

— Оббо, шайтон-е, — деди Юсупов Фафур Фуломга қараб.— Бунақа эҳтиёжни ҳисобга олганмиз. Бутун Фарғона водийсидаги жами арақ-виноларни вагонларга ортиб ташқарига чиқариб юборганмиз. Каналга сув қуядиган кунимиз арақ-винолар қайтиб келади.

Кулги билан чарчоқ ҳам, иссиқ элтган ланжлик ҳам тарқалгандек бўлди.

Шоир Ҳамид Олимжон ўрнидан турди.

— Усмон ака, Катта Фарғона канали қанча ерни сув билан таъминлашини айтиб берсангиз.

Юсупов бунақа саволни кўпдан кутаётган бўлса керак, блокнотига қарамай дарров жавоб берди:

— Норин суви то Қора дарёга қуйилгунча Учқўрғон адирларидан 58 минг 300 гектар ерни, Қора дарёга қўшилиб, Қуйганёр тўғонидан кўтарилгандан кейин то Ко-

нибодомгача 209 минг 373 гектар ерни суғоради. Бу фақат каналнинг дастлабки йилларда суғорадиган жойлари, холос. Бир-икки йилдан кейин Толқудуқ, Ёзёвон, Найман чўлларида минг-минглаб гектар ерлар суғорилади. Бу канал Фарғона водийсида пахтачиликнинг кескин ривожланишига сабаб бўлади.

Сергей Эйзенштейн ўрнидан турди. Бу машҳур кинорежиссёрни бутун дунё танирди. Унинг «Октябрь», «Потёмкин зирҳли кемаси» сийгари кинофильмлари дунё экранларини айланиб чиққан эди. Сергей Михайлович Катта Фарғона канали қурилиши тўғрисида Пётр Павленко билан бадий фильм олиш учун трассаларни кезиб юрарди. Ҳатто у Дўнан Дўсматов ролини ижро этиш учун машҳур киноартист Николай Черкасовни ҳам олиб келган эди. Эйзенштейн канал ишлари тўғрисида Усмон Юсупов билан кўп гаплашган, ундан талай маслаҳатлар олган эди.

— Уртоқ Юсупов, мен саволни қаҳрамонимиз Дўнан Дўсматовга бермоқчиман. Рухсат этсангиз.

— Марҳамат, марҳамат,— деди Юсупов.

— Уртоқ Дўсматов, сиз оддий бир деҳқон одамсиз. Ҳаммадан кўп ер қазинишга, ҳаммадан кўп тупроқ ташиб чиқишга сизини нима мажбур қилди? Бошқалар қатори кулик топшириқни бир меъёрда бажариб юраверсангиз бўлмасмиди? Мен шунини билмоқчи эдим?

Бақувват гавдали, аммо қарашлари мулоим, ёқимтой чехрали Дўсматов ўнғайсиз аҳволга тушиб қолди. Бу одам гапга нўноқ эди. Довдираб Юсуповга қаради. Ҳамид Олимжон Эйзенштейннинг саволини таржима қилиб берди:

— Гапиринг, Дўнанбой,— деди Юсупов унга далда бериб.

Дўсматов ўрнидан турди. Нима дейишини билмай эсанкираб туриб қолди. Аввал икки қўлини белбоғига суқди, кейин чиқариб, негадир кафтига туфлади.

Ғафур Ғуломнинг шайтонлиги тутиб яна гап ташлади.

— Гап кетмонмас, кафтингизга туфламай айтаверинг, Дўнан ака.

Яна кулги бўлиб кетди. Дўсматов довдираб бутунлай гапини йўқотиб қўйди. Юсупов бош бармоғини силкитиб шоирга таҳдид қилди.

— Сен жим тургин, нима қиласан уни гапдан чалғитиб.

Дўсматов шундан кейин сал ўзини ўнглаб олди. Яна кафтини оғзинга обориб қайтариб олди.

— Биз гапга йўқроқмиз-да, Ота. Онамиз ишга туққан. Ишдан бошқасини билмаймиз. Бу сўроққа нима деб жавоб беришимни билмай қолдим. Гапнинг очигини айтсам, нега шунақа қилаётганимни ўзим ҳам билмайман. Балким сабрим чидамай шундай қилаётгандирман. Ота-боболарим Норин бўйида яшашган. Бутун умр елкаларидан обкаш тушмаган. Эшикка ярим бўйра эини ўсма эккан бўлсалар шунини ҳам обкашда сув ташиб суғоришган. Ҳаммамиз дарё бўйида ташна яшаганмиз. Ҳукумат ерингга сув чиқариб бераман, экиннинг энди сувга ёлчийди, ота-боболаринг ичмаган сувни сен ичасан, бола-чақаларинг ичади, кетмонингни кўтариб чиқ, деди. Чиқдим. Мана, ишляяпман. Агар бошқалардан кўп ишлаётган бўлсам, бу севинганимдан, болаларимнинг ризқини ўйлаганимдан, далаларимга сув чиқишига қувонганимдан бўлса, ажабмас. Менинг-ку, битта жоним бор. Агар ўнта жоним бўлганида ҳам юртга сув бераман деганга баишлавораман. Гапим шу.

Ҳамид Олимжон унинг гапларини Эйзенштейнга таржима қилиб турарди. У энгашиб Черкасовнинг қулоғига нимадир деди. Черкасов бош ирғаб қўйди.

Юсупов яна кимда савол бор, деб атрофга қаради. Бўйнига бир йўла учта фотоаппарат осган йиғит ўрнидан турди.

— Георгий Зельма. «Огонёк» журналининг махсус фотомухбириман. Ижозат берсангиз мен ёш полвон Азизхон Умматалиевга бир-иккита савол берсам.

Юсупов, марҳамат, маъносида бош ирғаб қўйди.

— Ўртоқ Умматалиев, Сиз энди ўн етти-ўн саккиз ёшга киргансиз. Бошингизда рўзгор ташвиши йўқ. Сувсизлик азобини ҳам тортмагансиз. Очигини айтсам, сиз бир гўдаксиз. Аммо каналда энг кўп тупроқ қазиганларнинг биттаси сиз бўлиб турибсиз. Дўсматов орқасидан измаиз келяпсиз. Хўш, сизни бундай қаҳрамонликка нима мажбур қилди?

Азизхон ўрнидан турди. У мухбирлар билан учрашавериб пишиб қолган, президиумларда ўтиравериб ўзини тутиб олган эди. Довдирамай жавоб бера бошлади:

— Гапингиз тўғри. Мен дунёнинг ташвишларини кўрмаганман. Сувсизлик нима, тирикчилик нима, билмаганман. Дадамнинг қарамоғида эрка ўғил бўлиб ўсган.

ларданман. Очигини айтсам, каналга бир кучимни кўрсатиб қўяй, полвонларни доғда қолдирай, деб келгандим. Бошида шундоқ бўлди ҳам. Аммо кейинчалик қилаётган ишимнинг маъносига етиб қолдим. Одамларнинг завқ-шавқ билан ишлашларини кўриб, канал битгандан кейин қанақа бўлишини, бу иш ўйин эмас, жуда улуғ мақсад билан қилинаётганини сездим. Ўзимга ўзим: «Э сен бола чучварани хом санаб юрган экансан, қилаётган ишингдан юртга катта наф тегаркан»,— дедиму, аввалгидан ҳам кўпроқ тупроқ қазिशга тушиб кетдим. Гап шуки, шу канал мени одам қилди. Шу канал мени юртга қўшди. Шу канал менга обрў берди. Мана бу ёғидан ўзларинг маъни чиқариб олаверинглар.

Усмон Юсупов унинг гапларига ҳайрон бўлиб қолди. Бу бола каналга янги келган пайтларида гаплари энтак-тентак, ўзи доводиргина эди. Энди гапларига маъни кириб қопти. Ўзи босиқ, бир чиройли йигит бўпти.

Мухбир саволларига қаноатланарли жавоб олганини билдириб жойинга ўтирди.

Конференция тө тушгача давом этди. Мухбирлар инженерлардан Беляевский, Асқочинский, Азизовларга ҳам саволлар беришди.

Охирида Юсупов мухбирларга канал қурилишини актив ва ҳаққоний ёритаётганлари учун Марказком номидан ташаккур билдириб конференцияни ёпди.

Азизхон шунча обрў, шунча мақтовларга сазовор бўлса ҳам бари бир бола эди. У Александр Невский ролида ўйнаган Черкасовга энгашиб қарар, қаёққа борса, ўшаққа борарди. Икромжон қўлидан ушлаб автобус томон етаклаганда ҳам у Черкасовдан кўзини узмасди.

VII

Бугун 25-сентябрь. Кечқурун Куйганёр радиоузели бутун трассаларга қилинган ишлар тўғрисида ахборот эшиттирляпти. Учқўрғондан Қонибодомгача бўлган икки юз етмиш километрлик трассада иш бошланган кундан буён қазилган тупроқ ҳажми 15 миллион 734 минг 275 кубометрга етди.

Кўп қурувчилар қишлоқларига қайтиб теримга тушиб кетган, баъзилари ҳали топшириқни бажариб улгурма-

ган участкаларга ўтиб, жадал ишламоқда эдилар. Учқўрғон трассасида ҳам иш тугаб, беш минг кишига зиёфат берилди. Луғумбек участкаси тўққизта шалолани тамом қилиб, от-арава юриши учун канал ёқалаб Учқўрғонгача ўн тўрт километрли йўл очиб, тупроқларни ётқиза бошлади.

Йўлдош Тўхтаҳўжаев номидаги ҳамда олтинчи Қирғиз овул ташлама қурилиши олдинги участкаларга етиб олиб ишни тугатган, ажиб бир ғайрат билан ишлаган полвонлар велосипед, патефон, соат сингари мукофотлар билан ўз участкаларига қайтиб кетган эдилар. Энди Куйганёр тўғони билан Луғумбек шаршараларида бетон ишлари жадал бошламиб кетган эди.

Боқибоева бригадасининг аёллари аллақачон иш кийимларини ечиб ўзларини пардозга уришган, бир-бирига соч ўрдириб, ғажак қўйиш билан овора эдилар. Бола-чақасидан кўнгил узолмаган оналаргина дугоналари билан хайр-маъзур қилиб, Избосканнинг ҳар тарафига — ўз қишлоқларига қайтиб кетишган эди.

Бир юз олтмиш минг киши ажиб ғалати тўй бўлишини сабрсизлик билан кутарди. Прораблар, техник ва участка бошлиқларининг гапларига қараганда, яна икки кундан кейин иш бутунлай тугайди.

Азизхон эрталаб чодирдан чиққанда аллақачон кун ёйилиб кетган, атроф жимжит эди. Ҳар куни шовқин-сурон, одамларнинг бақириб-чақиришларидан уйғонадиган Азизхон учун бу жимлик ғалати туюлди. «Оқ мактаб»дан то дўнг орқасигача чанг-тўзонга бурканадиган жойлар энди жимжит, елкада қоп билан тердан шўралаб кетган яктак кийиб, чодир олдидан ўтадиганларнинг эгниларида синкага солинган оппоқ хом суруп яктак, бошларида янги дўппи...

Тўланбой сўрида чордана қуриб ўтириб олган, пичоқни тахтага тақ-тақ тегизиб сабзи тўғрайпти. Икромжон гуваладан омонат ясалган ўчоқ тепасида, қўлида капгир билан турипти.

— Қалла пишдими, Полвон?— деди Тўланбой сабзи тахтадан бош кўтармай.

Азизхон орқасини ўгириб бир керишди-ю ариқ тарафга кетди. «Октябрь ариғи»нинг суви энди ҳар кунгидек лойқаланиб оқмас, Майлисойдан қандоқ чиққан бўлса ўшандоқ тиниқ, ўшандоқ совуқ эди. Сув бўйидаги сўриларда озода кийинган чойхўрлар-бамайлихотир гаплашиб

ўтиришипти. Ҳар бир сўрида алоҳида ҳофиз, созанда. Азизхон эринибгина бет-қўлини ювиб қайтиб келганда, Икромжон жаз-буз қилиб сабзи-пиёз қовуради.

— Тўлан, бу ёғини ўзим қиламан. Сен полвонни ўтқазиб, бир сочини, соқолини қиртишлайсан. Киночилар, фоточилар уни қидириб юришипти. Суратга сал одамга ўхшаб тушсин.

Азизхон кераги йўқ, деб чодирга кириб кетди. У бу жимликка сира кўниколмасди. Энди нима қилади? Қишлоққа-ку қайтиб бориш нияти йўқ. Бу ерда у қиладиган иш энди қолмаган. Бирдан-бир овунчоғи Лутфинисани энди кўрмайди. Агар у бўлганда яна қайгадир омад излаб кетарди. Азизхоннинг бугунига, эртасига Лутфиниса жуда-жуда зарур эди. Энди унинг кўнгли ҳувуллаб қолган, атрофда ҳокимлик қилаётган жимлик совуқ, фэйзсиз эди.

Отда Жўра полвон келиб Азизхонни сўради. Шу ердалигини билиб эгардан тушди-да, Тўланбойнинг ёнига ўтирди. Жўра полвоннинг овозини эшитиб Азизхон чодирдан чиқди.

— Ҳорма энди, полвон бола. Мана, канал ҳам кончил бўлди ҳисоб. Яша, ўғил бола.

Жўра полвон ўрнидан туриб, Азизхонни оталарча бағрига босиб, қўйиб юборди. Азизхон гангиб кўзларини пирпиратганича қимирламай турарди. Икромжон қозонга сув қўйиб, улар олдига келиб ўтирди.

— Полвон, шундай қилиб қурилишда ким биринчилigni олди? Бизнинг полвонча нечанчи ўринда?

Ундан олдин Тўланбой жавоб қилди:

— Нечанчи бўларди, Азизхон биринчи бўлади-да.

Жўра полвон кулди.

— Ундоқмас. Дўнан Дўсматов биринчи ўринни эгаллади. Тожимат ота билан Азиз полвон иккинчи ўринда.

Азизхон шошиб сўради.

— Эш полвон-чи, Эш полвон?

— У ҳам ёмонмас. Учинчи ўринни етти киши баробар эгаллашди. Шулар ичида Эш ҳам бор. Аммо лекин Эш қаттиқ ишлади. Айниқса сендан ўзаман, деб етти қават пўсти шиллинди.

Тўланбой томоғини тақиллатди.

— Вой-вой! Катталар энди қиттак-қиттак қилнишга рухсат беришса ҳам бўларди.

Тўланбойнинг бу гапига сабаб бор эди. Қаналда ялпи иш бошланишидан уч кун олдин Усмон Юсупов савдо ташкилотларининг раҳбарларини тўплаб, ичкилик сотишни ман қилган, агар бирон дўконда дўкончи ичкилик сотса, қаттиқ жазога тортилишини уқтирган эди. Жўра полвон Тўланбойнинг гапига салмоқлаб жавоб қилди:

— Шундақа соғиниб қолдингизми? Ичишга мен билан мусобақа қиласизми? Беллашаман, десангиз яна икки-уч кун сабр қиласиз. Куйганёрда етти минг кишилик базм бўлади. Ана ўшанда яйраб қоласиз, оғайни.

Учқўрғон, Луғумбек, Куйганёр, Шаҳрихон, Асака, Маргилон, у ёғи Конибодомгача яна ўн тўрт жойда қурувчилар учун катта зиёфат тайёргарлиги кўрилаётганди. Андижон, Маргилон, Кўқоннинг энг яхши пазандалари, юзлаб шогирдлари билан ўчоқ тепасида маслаҳатда эдилар.

Жўра полвон ёнидан дафтарчасини олиб варақлай бошлади.

— Келганингдан бери қанча тупроқ қазиганингни айтиб берайми? Ҳозир айтаман. Ўттиз тўққиз кун ишлабсан. Шу давр ичида 2874 кубометр тупроқ чиқазибсан, акаси. Бу ҳазил гапмас-а.

— Ҳисоблаб юрган экансиз-да, а, полвон ака?— деди Тўланбой.

— Усмон ота сўраган эдилар. Табелчиларга ҳисоблатиб, ҳозир Отанинг секретарларига бериб келяпман. Индинга бўладиган метинкада дақалат қиладилар. Ушанга керак бўлгандир-да. Узлари эрталаб Учқўрғонга ҳамма катталарни, инженеру наркомларни олиб кетганлар. Ҳамма трассаларни сув қуйишга тайёр-тайёрмаслигини кўриб чиқадилар. Бирон соатдан кейин шаттан ўтадилар. То Конибодомгача боришмоқчи. Куйганёр тўғонининг бошлигини қаттиқ койидилар. Комсомол участкасидаги қурувчиларни эрталаб Қамолов олиб келди. Чумолидек ишга ёпишиб кетишди. Мен атайин сени йўқлаб келган эдим, Азизхон. Баққа ўтир!

Жўра полвон шундай деб ёнидан қоғоз, қалам олди.

— Менга туғилган йнлинг, ишлайдиган колхознинг, ҳаммасини айтиб бер. Яхшилаб ёзиб оламан. Фамилиянгни точний қилиб айт! Бошпутнингда қанақа ёзилган бўлса, ўшандоқ қилиб айт. Катта рўйхатга қўшилади бу. Кейин Маскопга кетади.

Азизхон айтиб турди. Жўра полвон шошилмай, шундоқми, шундоқми, деб ёзиб олди

— Бўпти, шунга келгандим.

Жўра полвон ўриндан тураркан, Тўланбой сўради:

— Нимага ёзяпсиз?

— Э, ука, шундоқ канал қазилади-ю, ҳукумат тақдирламай кўядими! Ҳукумат яхши ишлаганларга орден беради. Шунга рўйхат тузиляпти.

Жўра полвон отига беозор қамчи тегизиб жиловни силтади. Азизхоннинг кўнгли ғалати бўлиб кетди. Кўз олдида дадаси, қишлоқ кўчалари, болаларни тўплаб кўрсатган «томоша»лари, юзкўзлари кўкариб мушталашган пайтлари, Лутфиниса билан жимжит сой бўйларида кўнглига эрта келган муҳаббат тўлқинини тўхтатолмай айтган этак-тентак гаплари, Акбарали қўлни боғлаб гузарга опчиққанидан тортиб тўқайда Лутфинисани никоҳ кўйлағи билан етаклаб юрганларигача кўриниб кетди. Қани эди Лутфиниса шу топда ёнида бўлса... Азизхоннинг кўнгли муздек бўлиб қолди. Бирдан ҳамма нарса рангини, шаклини йўқотди. У бу кунларга Лутфиниса билан бирга етишмоқчи эди. Шунга аҳд-паймон қилишган эди. Лутфиниса ёнида экан, гул ҳам, гиёҳлар ҳам куйлар, япроқларнинг шитирлашню сувларнинг жилдираши унга ғалати, юракларни тўлқинлатадиган, энтиктирадиган, ҳисларни туғёнга келтирадиган ажиб бир олам яратарди. Энди у йўқ. Бу шодликларга ким шерик бўлади? У юз олтмиш минг киши ичидан ажралиб юрт кўзига кўриниб турипти. Бутун республика катталари уни иззат қилиб тўрға чиқазиншяпти. Кўксига орден тақишмоқчи. Лутфинисасиз бу обрў-эътиборлар унинг кўнглига шодлик олиб киролмасди.

Икромжон ҳали қозонга гуруч солмаган эди. Чойхона сўриларида маишат қилиб ўтирган қурувчилар гурра ўрниларидан турдилар. Ҳамма сўридан тушиб «Оқ мактаб» тарафга қараб турарди. Азизхон ҳам беихтиёр ўшаққа қаради.

Шаршара тепасида ўттиз чоқли киши у ёқ-бу ёқларга синчиклаб қараб нималарнидир қизишиб гаплашншарди. Азизхон қўл силтаб гапираётган кишини дарров таниди. Бу Усмон Юсупов эди. У Охунбобоевга ниманидир гапиряпти.

Канал четлари текисланиб сув сешилган, озода эди.

Трассани кузатиб келаётган раҳбарларнинг кийим-бошларига гард юқмаган.

Юсупов шаршарани кузатгандан кейин қаноат ҳосил қилди шекилли, йўлнинг бу ёғида турган Усмонхўжаев ёнига келиб тўхтади.

— Ҳа, Эшон, ишларинг қалай? Ҳорма энди.

Усмонхўжаев жавоб қилгунча сабри чидамаган Юсупов сўзини давом эттирди.

— Яхнанг борми?

Самоварчи елкада сочиқ билан сирланган пақирда яхна кўк чойни кўтариб олдинга интилди. Юсупов у тутган пиёлани пақирга ботириб Охунбобоевга узатди.

— Олинг, Йўлдош ака, чўллагандирсиз.

Охунбобоев, олдин сиз ичинг, Усмонали, деб қайтарди. Юсупов унга маъноли қараб қўйди. Усмонхўжаевнинг шайтон кулгиси қистаб қиқирлаб кулиб юборди. Юсупов қалқиб кетди. Ён-веридагилар ҳам бирдан кулиб юборишди.

Юсупов билан Охунбобоев ўзаро аския қилиб турришарди. Уларнинг лақабларидан Усмонхўжаевнинг хабари бор эди. Ўсми Бузрук бўлгани учун уни ҳам «Туя» лақаби билан аташарди. Охунбобоевники ҳам шунақа эди. Юсупов Усмонхўжаевга қараб бош бармоғи билан таҳдид қилди.

— Эшон, Йўлдош акам қирқ кунгача сувсизликка чидайди, демоқчимисан?

Усмонхўжаев гап келганда отангни ҳам аяма, деган қабилда тилга келганни шартта айтадиганлардан эди. Юсуповнинг ўзини ҳам аскияга илинтириб ўтди.

— Энди бу бечора ҳам нима қилсин, то ҳўк, демагунча ичмайди-да.

Тешабой Мирзаев Усмонхўжаевга еб юборгудек бўлиб қаради. Секин қулоғига пичирлади. «Шундоқ одамга аския қиласанми, подон!»

Бу гапни Юсупов эшитиб қолди.

— Ҳой, Тешавой, унақа дема, Эшон ҳамманн бир кўзда кўрадиганлардан.

Қийқириқ кулги бўлиб кетди. Тешабой Мирзаевнинг бър кўзи сал қисикроқ бўлганидан тенгдошлари аскияда «Кўр» деб аташарди. Агар ҳозирги гапни Юсуповдан бошқа одам айтганида у албатта милиция чақириб, бериб юборишдан ҳам тоймасди. Унинг ҳазилга тоқати

йўқ, кўз аралашадиган гапни ўзи сира ишлатмасди. Ҳозир қип-қизариб, қисик кўзи баттар қисилиб кетганди.

Боядан бери улар олдига келишга журъат қилолмай сўрида турганлар гурра-гурра кулгига қизиқиб, энди уларни ўраб олишди. Давра кенгайиб кетди. Бирпасда уч-тўрт юз киши тўпланиб қолди. Пойтуқ, Пахтаобод, Ҳаққулобод аскиячиларини тортиб ўртага олиб тушишди. Аския бошлаган Усмонхўжаевнинг ўзини буйда-лаб кетишди. Пайровда бировга соврин олдирмайдиган Охунбобоев талон бўлаётган Усмонхўжаевни ҳимоя қиламан, деб ўзи иланиб қолди. Эски ҳаққулободлик Эчки лақабли аскиячи чол-минғирлаб-минғирлаб туриб бирдан мўлжалга урди.

— Йўлдошвой, Бузрук эшонни маҳкам ушланг. Бўйинига ким қўнғироқ осса кетаверади деган бўталоқлардан.

Охунбобоев уни яхши танирди. Бу тарафларда халқни жонидан безор қилган Азимхожи деган босмачи йигитларини тутиб беришда болдиридан яраланиб Майгир орқасидаги қамншзорда ўн тўрт кун қонга беланиб қолиб кетган эди. Тузалганидан кейин бир оёғи оқсайдиган бўлиб қолган. Эчки лақаби эса унга соқолининг сийраклиги-ю, оқсаганда эчкига ўхшаб сакраб-сакраб юриши учун қўйилганди. Охунбобоев кулги босилиши билан дарров жавоб қилди:

— Бузрук эшонга тил тегизманг, Бузрук эшонни шамол учирса, сизни осмонда кўрамиз.

Одамлар қотиб-қотиб кулишар, Тешабой Мирзаев яна аскияга тушиб қолмай деб ўзини панага оларди.

Чамаси ярим соатлар аскиядан кейин Юсупов кулакула машина тўхтаган тарафга қараб юра бошлади. Бирдан четда, бировга аралашмай турган Азизхонга кўзи тушиб тўхтади.

— Бери кел, болам! Омонмисан?

Азизхон илдам юриб унинг истиқболига келди. Одоб билан салом берди. У Юсупов билан биринчи марта учрашганда ёнида Лутфиниса бор эди. Юсупов уни гапга солиб, тўйдан келин опқочиб келганини билган эди. Юсупов канал битганда катта тўй қиламиз, деб уни юпатган эди. Бўлиб ўтган воқеалардан Юсуповнинг хабари бор, ёш, навқирон қизнинг ўлиmidан қаттиқ қайғурган эди. Ҳозир Азизхонни тасодифан учратиб, шунча одам олдида уни юпатишни лозим кўрмади. Елкасига қўлини қўйиб, айтадиган гапни ўйлаб, андак туриб қолди.

— Раҳмат, ўғлим. Қилган ишларингнинг ҳаммасидан хабаримиз бор. Юрт, ҳукумат, асло бу хизматларингни унутмайди. Инсоннинг бошида кўп савдолар бўлади. Сен энди ҳаётга кирапсан. Биринчи зарбдаёқ белни букилмасин. Ҳали олдинда имтиҳон кўп, ўғлим.

Азизхон киприк қоқмай унга қараб турарди. Юсупов Охунбобоевга қаради.

— Йўлдош ака, халқимизнинг қанақа азамат ўғлонлари бор, а! Бунақа азаматлар бор экан, юкимиз ердэ қолмайди.

Юсупов Азизхоннинг елкасига қоқиб машина олдиға борди-ю, ҳеч кимга қарамай эшикни очиб ўрнидиққа чиқди.

Энди унинг юзи жиддий, бояғи табассумдан асар ҳам қолмаган эди. Охунбобоев ёнига ўтиргандан кейин машина жойидан қўзғалди.

VIII

Тоға одам юбориб Тўлаббой билан Икромжонни олдириб кетди. Тенгдик билан Бейшенали оталари бошқа яйловга кўчганини эшитиб, Азизхон билан оғаниларча хайрлашдилар.

Чодирда Азизхоннинг бир ўзи қолди.

Луғумбек чойхоналарида ошхўрлик, аскиябозлик аллапаллагача давом қиларди.

Кўп вақтдан бери ваъда қилиниб олиб келинмаган кино бугун келди. Ҳамма участкаларда бу кино кўрсатиб бўлинган, негадир Луғумбекка кечикиб келган эди. Бу кионинг таърифини Азизхон эшитган эди. Қурилиш бошлангандан бери ўралишиб юрган кинооператорлар Тошкентга бориб ҳамма олинган ленталарни ишлаб яхлит кино қилиб келган эдилар. Жўра полвон: «Кинода сен ҳам борсан, жуда антиқа чиқибсан», деб айтган эди. Ушандан бери Азизхон бу киони кутарди.

«Оқ мактаб» деворига чодир осиб киночи татар йигит қачон қоронғи тушади, деб ўтирарди. Охири пардоз ишларини қилиб юрган қурувчиларнинг бири ерга чордана қуриб, бири тик туриб, бошқаси ўзи кўтариб келган курсига ўтириб, кино бошланишини кутарди.

Азизхон борганда тумонат одам ҳамма жойни эгаллаб олган, тик туриб олганлар пардани кўрсатмай қўйган эдилар.

Азизхон у ёқ-бу ёққа юриб, орага киришга қулай жой қидира бошлади. Сен у ёққа тур, сен бу ёққа тур, деб қорчалонлик қилиб юрган Мулла Умрзоқ уни кўриб қолди.

— Э, полвон бола, баққа юр!

У Азизхонни қўлидан ушлаб одамлар орасини ёриб ичкарага бошлади. Эгинда оқ халати билан курсида ўтирган новвойнинг елкасига қоқиб турғизди.

— Хаҳ, сен кино кўрмасанг нима эди. Жойни полвон болага бер!— Новвой норози бир қиёфада тўнғиллаб-тўнғиллаб ўриндан турди.

— Утир, полвон!

Азизхон хижолатлик билан бир новвойга, бир Мулла Умрзоққа қараб курсига ўтирди. Мулла Умрзоқ механикка қараб қичқирди.

— Бошла! Давай, бошла!

Аппарат аввал шнирлаб, кейин ёнгоққа илинган карпайн гириллади. Оппоқ чодирда ёмғир ёғаётгандек томчилар жуда тез ўта бошлади. Кейин экранда от-аравалар, поездлар, машиналар кўринди. Поезддан, аравалардан, машиналардан кўрпа орқалаган, кетмон елкалаган кишилар туша бошлади.

Баланд бир тепалик портлади. Чанг-тўзон осмонга сапчиди. Норин дарёси тоғ ораларидан буралиб, кўпириб оқиб чиқяпти. Қора дарё лойқаланиб қирғоқларни ўпириб оқяпти.

Экранда ёзув пайдо бўлди:

«Азамат халқ мана шу ўжар дарёга жилов солгани отланди».

Сон-саноқсиз кишилар кетмон билан ер кўпоряпти. Юз минглаб кишилар замбилда тупроқ ташишяпти. Экранда яна ёзув:

«Учкўрғондан то Қонибодомгача икки юз етмиш километрлик масофада бир-биринга занжирдек улашиб кетган юз олтмиш минг қурувчи кечани кеча, кундузни кундуз демай ер қазияпти».

Кинонинг шу жойлари самолётда олинган бўлса керак. Қуйганёрдан бошлаб пардада кети узилмай, узоқ вақтгача трассадаги одамлар чумолидек бўлиб кўрина-верди.

Экранда яна ёзув:

«Канал қурилиши янги қаҳрамонлар яратди».

Дўнан Дўсматов кўринди. Бўйи, эни беш метрдан

хеладиган оппоқ пардада Дўнан полвоннинг башараси. У куляпти, пешаналаридаги терлари ялтирайди. Кулганда оппоқ тишлари янада оқариб кўринади.

Томошабинлар бирдан қарсақ чалиб юбордилар. Азизхон ҳам беихтиёр чапак чаларди. Энди экранда Тожимат ота Хидиров кўринди. Кино шабада пайтида олинган экан. Унинг оппоқ соқоллари ҳилпирайди. Сийраклашиб қолган тишларини кўрсатиб кулади.

Экранда ёзув:

«Дўнан Дўсматов, Тожимат ота Хидировлар қурилишда кунлик топшириқни минг процентдан адо этдилар. Бу ажойиб ватанпарвар қурувчиларнинг олижаноб ташаббуслари қурилиш бўйлаб қанот ёзди».

Экранда Азизхон пайдо бўлди. Чапак устига чапак янгради. Азизхон ўзини кўриб ҳайрон бўлиб қолди. Кинога чанг-тўзон ичида олишган экан, башараси ғалати-роқ чиққанга ўхшайди. Киприклари, қошлари тупроқдан оқариб, икки кўзи милтираб турипти. Кулганда тишлари ялтирайди.

Экранда яна ёзув:

«Дўнан Дўсматовнинг шогирди, ажойиб полвон Азизхон Умматалиев кунлик нормасини тўққиз юз ўттиз процентдан адо этиб, ўн минглаб ёш қурувчиларни ажойиб меҳнат намуналари кўрсатишга чорлади».

Яна Азизхон кўринди. Унинг елкасида каттақон қанор тўла тупроқ, устидан ўртача қопда яна тупроқ билан тахта пиллапоядан юқорига кўтариляпти. Атрофда одамлар ҳайрат билан қараб туришипти. Диктор овози янгради.

— «Сиз кўриб турган ушбу дамда Азиз полвон бутун қурилиш бўйича рекорд ҳисобланган юк билан юқорига интилмоқда».

Азизхон шошилмай юқорилаяпти. Оёғи тагидаги тахта лапанглайди. Ана, у бир қалқиб кетди. Елкасидаги қанор тепасидан тупроқ тўла қоп бир тарафга оға бошлади. Азизхон бир елка қоқиб уни ўнглаб олди. Аммо елка қоққанда дўпписи пешонасидан сирпаниб икки кўзини беркитиб қўйди. Атрофдагилар, ташла, юкни ташла, деб қичқиряпти. Азизхон йўлни пайпаслаб топиб юқорига чиқяпти. Азизхон олдида Лутфиниса пайдо бўлди. Кўзига туриб қолган дўпписини олиб кафтига уриб қоқди-да, яна кийдириб қўйди. У ҳам Азизхонга нимадир деб қичқирди. Азизхон унга қарамай юқорига илдам чиқиб кетди.

Кинонинг бу ёғида нималар бўлди, кимларни кўрсатди, билмайди. Лутфиниса кўрнини билан юраги орқага тортди, кўзи тинган, қулоқлари ҳеч нарсани эшитмай қўйганди.

Лутфиниса тирикдай кўринди. У Азизхон олдида орқаси билан юриб дўпписини қайта кийдирди. Нимадир деди. Ушанда унга нима деганди?

Азизхон ўтирган жойида ерга сингиб кетгандек ҳеч нарсани сезмасди. Кўз олдида фақат Лутфиниса қолганди.

Кино тугаб чироқ ёнди. Ҳамма ўрнидан туриб Азизхонни қидира бошлади. Азизхон даврадан чиқиб кетган, ўз чодир олдидаги омонат скамейкада панжасини ниягига тираганча қимирламай ўтирар эди.

Кинодан қайтаётганлар унга қараб, яша полвон бола, худди ўзингизни туширипти, деб олқишлаганларга қарамас, ниятига етмай хазон бўлган Лутфинисани ўйлар эди. Энди уни юпатадиган Тўланбой ҳам, Икромжон ҳам йўқ. Улар аллақачон Зирилламага кетиб қолишган.

Луғумбек чойхоналарининг сўриларида яна ўйин-қулги, ҳофизларнинг хониши бошланди. Ҳамма бугунги кўрган киносини, қилган ишлари, эрта-индин бўладиган қатта тўй тўғрисида аллақандай яйраб гаплашарди. Фақат Азизхон бу суҳбатларга, бу шодликларга аралашолмай бир четда, чироқ ёқилмаган чодир олдида афтодаҳол ўтирарди.

Яна унинг кўзи олдида Лутфинисани етаклаб чиққан кундан бошлаб босган излари, қилган ишлари бирмабир ўтарди.

Икковининг қанчадан-қанча орзулари бор эди. Иккови қандоқ бахтиёр эди. Шу кичкинагина, қисқагина вақт уни болаликдан, шўх, олов, фақат шўхлик билан ёмон отлик бўлган, бебош болани юрт кўзиде номдор кишига айлантирган эди. Мана шу ўтган қайноқ кунлар, олам шодликларига тенг қувонч, одамлар хотиридан сира ўчмайдиган ном, сомон йўлидек олисларга чорлаган, йиғитлик қалбини тўлқинлатган севги дақиқалари, ҳаммадан ҳам юрт ишига яроқли қилган завқли меҳнат давлари юракни ўртовчи оғир жудоликдан хира тортарди.

Мана у ним қоронғи дўнг устида ёлғиз ўй суриб ўтирипти. Кўзларидан оқаётган алам ёшларини тўхтатолмас, ҳеч қачон Лутфинисасиз тасаввур қилолмаган эртанги кунни қандоқ кутиб олишни ўйларди.

Азизхон узоқ вақт кўз ёшларига эрк бериб қимирламай ўтирди. Адир орқасидан ой салмоқланиб кўтарилди. Аввал қип-қизил бўлиб кўринган ой аста бўзариб рангини йўқота бошлади. Сарғимтил тусга кирди, ундан кейин кўм-кўк шиша тусига кириб қолди.

Азизхон икки тиззасига тиралиб машаққат билан ўридан турди. Қаёққа боришни ўйламай дўнгдан тушди. Аста кета бошлади. Аллақачон чироғи ўчган чойхона сдидан ўтди. Сўри тепасидаги тўрқовоқда бедана тиширичилади. Қовоқ силкинди. Гиламга шитирлаб дон тўкилди. Новвойхона тандирининг прамонидан лоп этиб аланга кўтарилди. Ҳамма ёқни бирдам ёритди-ю, яна сўнди.

Азизхон ҳеч қаёққа қарамай битта-битта босиб кетарди. У Туячи маҳалласидан ўтганда деворлари нураган жимжит қабристон тепасидаги чинорда бойқуш хунук сайради.

Азизхоннинг эти жимирлаб кетди. Тўхтади. Мана шу деворнинг нарёғида Лутфинниса ётибди. Азизхон ҳозир девор наҳрасидан ўтиб, ҳали гиёҳ ўсмаган қабрини қучиб ўкириб-ўкириб йиғламоқчи. Дилдаги аламларини фарёд уриб чиқазмоқчи.

Муюлишдан чиққан машина чироғи ялт этиб унинг бутун гавдасини ёритиб юборди. Азизхон олдида пайдо бўлган иккита нурли доирага бардош беролмай қўлларини билан кўзларини тўсди. Машина унинг ёнгинасида тўхтади. Эшик очилиб, баланд бўйли бир киши тушди.

— Нима қилиб юрибсан бемаҳалда?

Бу Усмонхўжаевнинг овози эди.

Азизхон кўзларидан қўлини олди. Нима дейишини билмай эсанкиради.

— Чиқ, машинага!

Азизхон бир сўз демай машинанинг орқа ўришигига чиқди. Усмонхўжаев димоғида аллақандай бир куйни хиргойи қиларди. У орқада Азизхон ўтирганнинг унутиб қўйган, ҳамон ўз қўшиғи билан банд эди. Бирдан эсига тушиб қолди-ю, ўтирилди.

— Бунақа кечаларда девоналарга ўхшаб дайдиб юрмагин. — У Азизхоннинг нима ниҳатда юрганини пайқаган эди. Гапининг бу ёғини бирдан айтолмай туриб қолди. — Чидамай иложинг йўқ. Қайтиб келса бошқа гап эди. Сал эсингни йиғиб иш тут.

Азизхон индамади. Йўлнинг бу ёғига икковин ҳам индамай кетишди. Машина боя тўрқовоқ силкинган чойхона

олдида тўхтади. Иккови тушишди. Усмонхўжаев шоферга: «Сен ётиб ухлайвер»,— деди-да, Азизхонни етаклаб новвойхонага кирди.

Тўрт-беш новвой тапир-тупир қилиб чакич уришар, нягини қийиқ билан боғлаб олган новвой, ичи лахча чўғ бўлиб турган тандирга боши билан шўнгиб нон узарди.

— Эшон ака, кечроқ йўқлаб қолдингиз?— деди новвой узган нонини саватга ташларкан.

Усмонхўжаев оғзининг таноби қочиб жавоб берди:

— Янги меҳмон кўрдим, ўртоқ.

— Ня, ня, қутлуғ бўлсин! Уғилми?

— Саломат бўл. Қизалоқ. Ишқилиб умрини берсин. Пойтуқдаги туғруқхонада, яхши гап эшитиб кетай, деб кутиб қолдим. Битта аччиқ кўк чой дамланглар. Полвон бола билан қаймоқлашайлик. Болаларнинг онаси билан овора бўлиб туз тотганим йўқ.

Тандир оғзига қўйилган қумғондан чой дамлаб ҳозиргина узилган нонни ушатиб қўйишганда Усмонхўжаев ўтирган ерида мудраб хуррак ота бошлаган эди.

— Э, туринг, Эшон ака, чой совуб қолади. Туққан аямми ё ўзларими?

Новвойнинг ҳазилдан Азизхон пиқиллаб кулиб юборди. Усмонхўжаев кўзини очди.

— Чойдан қуй, бола!

Азизхон чой қуйиб узатди. Усмонхўжаев қайноқ чойни ҳўплаб-ҳўплаб уйқусини қочиргандан кейин Азизхонга қаради.

— Сен боланинг ҳеч гапдан хабаринг йўқ. Бугун Қизил Армия Польша чегарасидан ўтди. Польша ҳукумати Герман қўшинларининг зарбасига бардош беролмай қочиб кетди. Ҳукуватимиз Польшага ўтиб қолган Украина ва Белоруссия ерларини озод қилиш учун армияга фармон берди. У тарафда жуда кўп украинлар, белоруслар яшар экан. Молотов радиода гапириб ҳаммасини тушунтириб берди.

Азизхон ҳушёрланди. Энтикиб сўради.

— Уруш бошландими?

— Шунақа деса ҳам бўлади. Аммо армияга қаршилик қиладиган Польша қўшинлари пароканда бўлиб қолган. Қўмондони қочган қўшиннинг қўлидан нима иш келарди.

Азизхоннинг ўша тарафларга боргиси келди. Шошиб сўради:

— Армияга одам олиншадими?

— Унисини билмадим,— деди Усмонхўжаев.— Яна ним билади, дейсан. Бўпти, қайноқ-қайноқ чой ич-да, бориб ёт. Эртага қурилишда ер қазииш тугагани тўғрисида репорт берилади. Ҳамма участкаларда митинг бўлади. ВКП(б) Марказий Комитетига шоирлар шеърий хат ёзишган, митингларда Фафур Ғулом, Ҳамид Олимжонлар ўқиб беришади. Соқол-поқолларнингни олиб, яхши кийимларнингни кийиб, тайёр бўлиб тур. Ҳамма ном чиқарган полвонларни минбарга чиқаришади.

Азизхон қўлидаги пиёлани бўшатиб, хайрлашиб чиқиб кетди. Тўппа-тўғри чодирга келди-ю, ўзини тўшакка ташлади.

Аллақачон ой оғиб кетган. Чодир тирқишидан тонг ёруғлиги аста ўрмалаб кирарди.

IX

Азизхон кун бўйи ер парчин бўлиб ётди. У ўзини боши берк кўчага кириб қолгандек сезарди. Бир ҳафтага қолмай каналга сув очилади. Шаршаралардан, ташламадан гуриллаб оққан сув Қора дарёга қуйилади. Куйганёрда яна йўли тўсилиб, асосий канал орқали водий бўйлаб оқиб кетади. Офтоб тифида ер қўпорган кишилар қишлоқларига қайтиб, уйларига, бола-чақаларининг бағрига борадилар. Азизхон-чи? У қаерга боради? Энди у Зирилламага қайтмоқчи эмас. Ҳамқишлоқлари, номард, Лутфини қайга ташлаб келдинг, дейишмайдими? Ахир Зириллама Лутфинисасиз унга ўз маъносини йўқотган, боғлар, сой бўйлари, пастқам кўчалар, юлдуз тўла қишлоқ тунлари энди файзсиз, маъносиз унга.

Буларнинг барчасидан кўз юмиб, нима бўлса бўлди, одамлар икки-уч кун жавраб, жағи толгандан кейин барини унутишади, дейиш ҳам мумкиндир? Аммо никоҳ тўйидан опқочиб, осмони фалакдан баланд бахт, офтобдан иссиқ муҳаббат ваъда қилгани— Лутфиниса она қишлоғидан узоқда, жимжит қабристонда қоладими? Ахир Лутфиниса Азизхон, деб жонидан кечмадими? Уни ташлаб кетиш мардликдан бўлармикин?

Азизхон Луғумбекдан узоққа кетмасликка аҳд қилиб қўйди. Лекин бу ерда нима қилади? Лутфиниса ёнида бўлганда бошқа гап эди. Иккови ўз хаёллари, орзуларидан тиклаган нурли қаср ичида яшардилар. Энди

у. қаср қулаган, вайрон бўлган. Елғиз ўзи қолган. Енида Тенгдик билан Бейшенали ҳам йўқ. Икромжон билан Тўланбой колхозда пахта терими билан банд. Ҳар замон келиб турадиган Жўра полвон ҳам ҳозир Булоқбошида. Биргина Эшон ака ҳар замон келиб ҳолидан хабар олиб туради.

Азизхон каналга сув қўйилиш кунини сабрсизлик билан кута бошлади, Қуйганёр тўғони тезроқ бита қолса эди, сув қўйиларди. Ана ундан кейин Азизхон Эшон акадан шу яқин орадаги колхозлардан бирида қолиб ишлашни сўрайди.

Азизхон шундай ўйлар билан кечқурун чодирдан чиқди.

Ҳамма ёқ жимжит.

Азизхоннинг юраги сиқилиб кетди. Шундай кезларда, Лутфиниса ёди ўртаган, юрагининг туб-тубида ўт ёнаётган пайтларда самоварларни тўлдирган кишилар билан овунарни. Қирғиз болалар унинг дардини сезиб қўмизни қўлга олиб шўх бир қўшиқни бошлаб юборишарди. Азизхон баъзан юрагини алам ўртаганда уйқуси қочиб чодирдан чиқарди. Биргина уйғоқ кишилар новвойлар олдига бориб, улар билан гаплашиб кўнглини ёзарди.

Энди новвойлар ҳам йўқ. Азизхон ўз аламлари билан ўзи қолганди. У канал бўйларида анча вақтгача айланиб юрди.

Азизхон дунёда биронта яқин одами йўқ кишидек эзилиб қайтаркан, чодир олдида бировнинг шарпасини сезди. Қим бўлиши мумкин? Илдам чодир олдига келди. Курсида тиззасига тугун қўйиб бир аёл киши ўтирарди.

— Қим?— деди Азизхон ҳайронликда.

— Мен, мен, полвон ака.

Бу Вазиранинг овози эди. Азизхон ундан икки-уч қадам берди тўхтади. Узини йўқотиб, тили гапга келмай қолди. Бу хотин нима қилиб ўтирипти? Унда нима иши бор?

— Чодир атрофи қоронғи. Қалин толлар орқасига ўтиб кетган ойнинг бу ерга нури тушмасди.

— Нима қилиб юрибсиз?— дея олди Азизхон.

Вазира жавоб қилмади. Оқиста ўрнидан туриб тугунини курсига қўйди. Иккови анчагача сўзсиз туриб қолди. Азизхон зарда билан орқасига бурилмақчи бўлиб турганди, Вазира титраб-қақшаб гапира бошлади.

— Наҳотки сезмасангиз? Ахир бир ойдирки юрак бағрим ёнадн. Ахир сиз йигит кишисиз-ку, қани эрлингиз, қани мардлингиз...

Кейинги сўзлар унинг оғзидан йиғи аралаш отилиб чиқди. Гапиролмай хўнграб юборди.

Азизхон эсанкираб қолди. Хў, ўша яктагига тугма қадаган оқшомдан буён у Вазирага рўпара келмасликка, бўлиб ўтган воқеани бутунлай унутишга уринарди. Лекин барибир баъзи-баъзида хаёлидан лип этиб ўтиб қоларди.

Азизхон ўзини куч билан босди. Аста унга яқин келиб ётиғи билан гапира бошлади:

— Опажон, сиз уйли-жойли хотинсиз. Унақа алдамчи хаёлларга борманг. Мендан нега умид қиласиз? Кечагина бошимга тоғдек кулфат тушган одамман. Бир одам мен учун жонини фидо қилди. Наҳотки унинг хотираси бир ой бўлмай унутилса. Ҳали Лутфинисанинг тупроғи совугани йўғ-а! Узингизни тутинг!

Вазира йиғидан тўхтаб қаддини ростлади.

— Азизхон ака, дунёда ҳамма нарса унутилади. Ким дунёдан тоқ ўтибдики, сиз ўтасиз. Сизни деб уйимни ташлаб чиқдим. Ҳеч қайтиб бормас бўлиб чиққанман. Қаёққа юр, десангиз — бораман. Дунёнинг у бурчагигача боришга розиман. Фақат, фақат сиз билан бўлсам бўлгани.

Азизхон унинг гапини бўлди:

— Мен ҳеч қаёққа кетмайман. Лутфинисани ташлаб кетолмайман. Энди умримни Луғумбекда ўтказишга қарор қилдим.

Вазира унга томон интилди. Елкасига қўлини ташлади. Бармоқларидаги ўзуқлар толлар орасидан ўтиб тушган ой тангаларига урилиб чақнаб кетди. Азизхоннинг димоғига қалампир мунчоққа омихта, атир ҳиди урилди. Бир дам ўзини йўқотиб эсанкираб олди. Елкасидаги қўлни биллагидан ушлаб аста олиб қўймоқчи бўлди. Вазиранинг қўллари оташдек қизиган, қулоқлари остида унинг қайноқ нафаси уфуриб турарди. Ундан ҳиссу ҳиссиёт оташида куюётган аёл исн келарди. Азизхон қизиб турган юмшоқ билакни дарров қўйиб юборолмади. Нега ушлади, нима қилмоқчи эди, унутиб туриб қолди. Шунда рўпарасига Лутфиниса келиб гуриб олди. Азизхон шошиб Вазиранинг биллагини қўйиб юборди. Вазира хансирар, қисқа-қисқа нафас оларди. Азизхон сесканиб кетди.

— Ўзингизни босинг, опажон,— деди у кескин товушда

Вазира яна унинг елкасига қўл ташлаб, кўксига бошини қўйди. Унинг тўзғиб кетган сочлари Азизхоннинг нягига урилди. Азизхон аста тирсагидан олиб ўзидан нари итарди. Азизхоннинг бу ҳаракати аёлнинг иззатнафсига теккандек бўлди. Коптоқдек сағчиб нари кетди. Хурпайиб олди. Энди у аламдан титраб-қақшаб гапирарди:

— Сени деб уйимдан, рўзгоримдан кечдим. Кечалари ухламай сени ўйладим. Юрсам ҳам, турсам ҳам кўз олдимдан бир нафас нари кетмадинг. Энди мен аросатда ташлаб кетмоқчимисан. Қаёққа борсанг орқандан соядек эргашаман. Сени деб йўлимга жонини тиккан не-не ўктам йигитларни ташлаб келяман. Нега бошингга қўнган бахт қушини калтак олиб қувлайсан. Сенга вафодор хотин бўламан, деган, бошингга келадиган бахтни ҳам, кулфатни ҳам бирга баҳам кўраман, деб аҳд қилган аёлни, бутун аёллик гурурини оёғинг тагига ташлаётган бир бечоранинг кўкрагидан нега итарасан, ношукур банда. Бу кўз ёшлар, бу нолишларнинг уволди тутмайdimи?!

Азизхон бу жувоннинг ичида шунча гап борлигига, ўз ниятларига етишмоқ учун ҳар қандай синовга тайёрлигига ҳайрон бўлиб қолган эди. Азизхон табиатан кўнгилчан йигит, икки оғиз гапдан ёғдек эриб кетадиганлардан эди. Аммо Вазиранинг гаплари қанчалик тасирчан, тошини ҳам эритадиган ҳароратга эга бўлмасин, Азизхон Лутфиниса хотирасини оёқ ости қилолмасди. Ҳозир унинг Вазира томонга бир қадам босиши Лутфинисанинг қабрини босиш билан тенг эди. У эҳтирос оловида жизғинак бўлаётган жувонга ётиғи билан тушунтирмоқчи бўлди:

— Менга қаранг, ахир мен сизни умидвор қиладиган бирон гап айтмаган бўлсам, нима қиласиз ўзингизни ҳам мени ҳам қийнаб. Ахир мен азадор одамман.

Ой толлар орасидан ўтиб чодирнинг олд тарафини кундуздек ёритиб турарди. Вазиранинг елкалари, бошидаги зар рўмоли, қулоқларидаги балдоқлари ялтирарди. Кўйлак бурмаларини туртиб турган кўкракларини қисқа-қисқа нафас олганидан тинмай қалқирди.

Азизхон йигитлик ҳиссиёти гирдобига тушиб қолмаслик учун:

— Қўйинг!—деди кескин товушда.— Яхшиликча дўст бўлиб хайрлашайлик-да, қайта юз кўришмасликка сўз берайлик.

Аммо Вазира ундан кўнгил узолмасди. Аёллик назоқати, ишвалари билан йигит қонини кўпиртирмоқчи, йўлдан тойдирмоқчи бўлди.

— Шунақа денг,— деди у бўшашиб.— Мен сизни йигит деб ўйлаган эдим. Онангиз ўғил бола қилиб туғмаганидан беҳабар эканман. Қандоқ қилай, пешанам шу экан. Бировнинг кўнглига зўрлик билан эга чиқиб бўлмайди. Хўп майли, хайрлашайлик.

Вазира шундай деб Азизхоннинг бўйнига осилиб, юз-кўзларидан ўпа бошлади. Азизхон серрайиб турар, димоғига энди на атир, на қалампир мунчоқ ҳиди кирарди. Унинг елкаларига, бўйинларига аёлнинг қайноқ кўз ёшлари томар, иссиқ нафаси ияклари тагида сезилиб турарди. Азизхон енгилди. Бақувват билакларини аёлнинг белларидан ўтказиб ўзига тортди. Вазира елкаларини силар, тўзғиб кетган сочларини унинг бўйнига ўрарди.

Бир пайт Азизхон уйқудан уйғониб кетгандек ҳушёр тортди. Аёлнинг белидан қўлини шарт олди-ю, юлқиниб бағридан чиқди. Худди маст одамдек гандиракляб-гандиракляб чодирдан узоқлашди. Тўхтади. Кескин ўгирилиб Вазирага қаради.

— Кетинг, кетинг, бўлди!

Вазира ёлворгандек илтижо билан у томон қўлларини чўзди.

Азизхон унга қарамасди. Фақат бир сўзни қайтарарди.

— Кетинг! Кетинг!

Вазира жойидан қимирламади. Азизхон қўл силтаб қоронғилик қаърига кириб кўздан йўқолди.

Вазира турган жойида пиқ-пиқ йиғлар, рад қиллинган, юзага чиқмай хазон бўлган севги алампидан хўрлиги келиб, боши қуйи солинганича тақдирини қарғарди.

Қанчалар ишқ дард-аламлари битилган, кўз ёшлари томган мактубларни жавобсиз қолдирган, не-не бўз йигитларни оппоқ тонг отгунча юлдузларга тикилиб оҳ урдирган, не-не ошиқларни рад қилган бу гўзал жувон, энди бир бўз боланинг икки оғизгина ширин сўзига зор бўлиб, қоронғилик қаърига умидсиз тикилиб турарди.

Вазира бўйнига етиб кўзга кўриниб қолган ишқлари

йигитлар унинг энинги олдидан қўшиқ айтиб ўзини шарди.
Шу топда ўша қўшиқнинг бир банди қулоғи остида
янграгандек бўлди:

Оҳ урарман, оҳ урарман,
Оҳларим тутгай сени.
Кўз ёшим дарё бўлиб,
Балиқлари ютгай сени.

Бир вақтлар унинг ишқида йигитларни қон-қон йн-
латган бу қўшиқ энди ўз тилидан учаётгандек, бағри-
ни ўртаётгандек бўларди.

Х

Шаҳар тарафдан чиққан бир юк машинаси йўл
берклиги учун чироғини ўчириб тўхтади. Пассажири по-
езди гуриллаб ўтиб кетди. Азизхон шофердан Пойтуқ-
қача олиб кетишини сўради. Шофер уни танир экан,
илжайиб ёнидан жой кўрсатди.

— Ҳа, полвон бола, ҳорманг энди. Мен сизни ал-
лақачон кетиб қолган, деб ўйлаган эдим. Ҳали шатта
экансиз-да.

Азизхон каналга сув қўйилганидан кейин кетишини
айтди.

— Учқўрғондаги курашда кўринмадингиз. Эш пол-
вон роса иш кўрсатди. Икки полвонни урди. Утирган-
лар, оҳ, қани энди Азиз полвон бўлгандами, Эшнинг
бир жиғини эзиб қўярди, деб кўп кутишди. Ҳозир тўп-
па-тўғри Пойтуққа борасизми?

— Луғумбекка бораман. Айрилишда ташлаб ўт-
сангиз бўлди, у ёғига ўзим кетавераман.

— Ия, қизиқмисиз, полвон. Гилдирак деган нарса
айланаверади. Борадиган жойингизгача обориб қўя-
ман. Ё эшикка олиб кетайми? Хоҳласангиз юринг. Гап-
лашиб ётамиз. Шийпонга жой қилиб бераман. Эрта-
лаб бир анжирхўрлик қиламиз. Анжир роса бўлиб
берган. Жонворнинг шираси оқиб турипти. Асал дей-
сиз, асал.

Азизхон миннатдорчилик билдирди. Машина Пой-
тиқ айрилишига келганда тўхтади. Шофер кабинадан
бош чиқазиб, кузовдаги тўнига ўралиб ўтирган йўлов-
чига қичқирди:

— Хў, биродар, етдингиз. Биз Луғумбек тарафга кетамиз.

Йўловчи йигитнинг, мен ҳам ўшаққа, деган овози эшитилди. Машина яна силкиниб йўлга тушди. Шофёр орқаворатдан Азизхон билан танишишни, бир яйраб гаплашишни дилига тугиб қўйганлардан экан. Оғзи гапдан бўшамади.

— Ҳозир турган жойингизни кўриб келаман, кейин бир келиб олиб кетаман. Боқиб юрган битта қўзим бор, шунини сўйиб бир меҳмон қиламан. Аммо лекинга йўқ демайсиз. Сувратингизни кўп кўрганман, доврўингизни кўп эшитганман. Муни қаранг, нияти холис болаларданман-да, ўзингизга рўпара келиб турирман. Ё ҳали ҳам бўлса эшикка қайтамизми?

Бу пайт машина совхоз кўчасидан ўтиб Туячи маҳалласига кирган эди.

Азизхон шофёрдан машинани тўхтатишни сўради.

— Бу ёғига оёқнинг чигилини ёзиб, пиёда кетай.

Шофёр ноилож тормоз берди.

— Ваъдангизни олиб қолай, қачон гаплашамиз?

Азизхон қачон келсангиз «Оқ мактаб»дан топасиз, деб у билан хайрлашди. Кузовда мудраб келаётган йўловчи ҳам гуп этиб ўзини ерга отди. Машина девор-тошларни ёритиб бурилди-да, орқага қайтиб кетди.

Азизхон икки қўлини орқасига қилиб шошилмай бораркан, нотаниш йўловчи унга эргашиб қорама-қора келарди.

Азизхон уни ўтказиб юбормоқчи бўлиб қадамни секинлатди. Йўловчи унга ёнма-ён келганда тўхтади.

— Биродар, Азизхон деган полвон болани қайдан топсам бўлади?

Қоронғи бўлганидан Азизхон унинг бетини кўролмади. Аммо овози жуда таниш туюлди.

— Нима ишингиз бор эди?— деди Азизхон қизиқиб.

— Учрашмоқчи эдим. Атайин Марғилондан келяман. Жуда зарур гапим бор эди.

Азизхон дарров эслади. Бу Лутфинисага уйланмоқчи бўлиб тўйи бузилган куёв Нормат эди. Азизхон ҳушёр тортди. Нима ниятда келдикин? Лекин узоқ ўйлашиб турмай:

— Уша сиз йўқлаб келаётган Азизхон мен бўлман. Нима гапингиз бор эди?— деди дадил.

Нормат тасодифий учрашувдан ҳайратланиб, дарров гапиролмади.

— Йўғ-э, муни қаранг-а, ўзингизми?

— Ҳа, ҳа, — деди Азизхон. — Гапингизни айтаверинг.

Нормат гўё уларнинг гапларини биров эшитиб қоладигандек овозини пастлатиб аста деди:

— Хотиржам айтадиган гап. Аммо жуда зарур гап.

Азизхон Норматнинг Луғумбекка келганини эслади. Ушанда у каттакон пичоқни унинг оёғи тагига ташлаб, ниятимдан қайтдим, деб чиқиб кетган эди.

— Ҳа, — деди Азизхон афсусли оҳангда, — аҳмоқлик қилдим. Лутфинисани асраб қололмадим. Ўзимни ўйлабману, ундан хотиржам бўлиб юраверибман. Энди қанақа гапингиз бор? Бўлар иш бўлди. Лутфиниса тупроқда ётибди.

Нормат аста келиб унинг билагидан олди.

— Э, ука, ҳали сизнинг кўп гаплардан хабарингиз йўқ. Бўлар иш бўлди, ўлган ўлди, қолган қолди. Аммо менинг бошимни балога қўйдинглар. Шу кеча сиз билан гаплашиб оламан-да, орқага қайтаман. Менга жавр бўлди.

Иккови қоронгида анча жойгача индамай боришди.

— Менга қаранг, — деди тўхтаб Нормат. — У ёғига мен бормай қўя қолай. Айтадиган гапимди шатта айтиб орқамга қайтай. Келинг, ўтирайлик.

Иккови йўл четидаги ажриққа ўтиришди.

— Бир ҳафтадан бери мени мелиса сўроқ қиляпти. Лутфинисани сен ўлдиргансан, деб айб қўяпти. Йўқ, десам сира ишонишмайди. Бир ҳафта қамаб, тилхат олиб қўйиб юборишди. Марғилондан бир қадам ҳам нарига чиқмайсан, деб тайинлашган.

Азизхон Лутфинисани у ўлдирмаганини билади. Ундан бекор шубҳаланишпти.

— Агар керак бўлса мени сўроқ қилишсин, шундоқ деб айтаверинг. Уни акаси Акбарали ўлдирди. Ўзи ҳам жазосини тортди. Асфаласофилинга кетди ўзим.

Нормат бошини кўтарди.

— Нима дедингиз? Йўқ, янглишибсиз. У тирик.

Азизхон сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Нима?!

— Шундоғ, — деди афсус билан Нормат. — Акбарали тирик. Энди у сизнинг пайингизга гушган.

— Тирик қолиши мумкин эмас, — деди Азизхон ўзининг гапига ўзи ишонинқирамай.

Норматнинг елкасига ой нури тушиб турар, башараси кўришмасди.

— Уша хунук воқеани эшитиб нима бўлади, деб ташвишланиб юрган эдим. Уч кунми, тўрт кунми ўтиб, кечаси мелиса олиб кетди. Сўроқ қилди. Мен Марғилондан чиқмаганимни айтдим. Уша воқеа бўлган куни самоварда эдим. Кечаси ўн бирларда эшикка қайтиб борган эдим. Самоварчидан, ўша куни чойхўрлик қилган жўрларимдан сўрашлар, дедим. Улардан сўрашмапти, паққос, мени қийнашади. Утган куни қоқ ярим тунда эшик тикиллаб қолди. Яна мелиса олиб кетгани келди, деб диққатим ошиб чиқсам, Акбаралининг қайиниси олазарак бўлиб турипти. Ичкарига олиб кирдим. Қўлимга бир хат тутқизди. Шошиб чироққа солиб ўқисам, тезда етиб кел, деб ёзипти: Қаёққа бораман, деб сўраган эдим, қайиниси мен билан юраверинг, деди. Олдига тушиб индамай кетавердим.

— Хат кимдан экан? — деди сабри чидамай Азизхон.

— Кимдан бўларди. Акбаралидан-да.

— Ундан кейин қаёққа бординглар?

Нормат энтикиб-энтикиб гапира бошлади:

— Катта кўчага чиқсак, тол панасида битта эски эмка машинаси турипти. Иккита қизил ўттиз сўмликка гаплашиб қўйган экан. Шу машина бизни Олтинкўлга ташлаб қайтиб кетди. Пиёда аллақандай қишлоқлардан ўтиб тўқайга кирдик. Қамиш оралаб анча юрганнимиздан кейин ялангликка чиқдик. Қайиниси шу ерда қамиш бузиб қовун эккан. Тонг оқариб атроф ёришиб қолган эди. Акбарали қумгон тагига ўт қалаётган экан. Бизни кўриб ўрнидан турмоқчи бўлди. Туролмай инграб яна ўтириб қолди. Унинг аъзойи бадани кўкариб кетган, яктагининг очиқ ёқасидан елкалари боғлангани кўриниб турарди. Бирга нонушта қилдик. Қайиниси арава қўшиб кечқурун узиб қўйган қовунларини ортиб жўнаб кетди. Чайлада пкковимиз қолдик. У мендан ёруғ жаҳонда нималар бўлаётганини сўради. Мен айтиб бердим. У бетимга қараб туриб бирдан:

— Сен ўғил бола эмассан, ҳезалаксан, деб қолса бўладими?

Жон-поним чиқиб кетди. Еворгудек бўлиб бетига қарадим.

— Сени деб шу аҳволга тушиб ўтирибман. Сени деб синглимни чавақлаб ташладим. Сени деб қишлоқ бетини,

бола-чақаларимни кўролмайдиган бўлдим. Сен нима қилдинг? Ниятингдан қайтдинг. Қўлингдаги пичоқни ташладинг. Уятсиз! Ҳезимкаш! Биласанми, яланғоч сувдан тоймас, дейдилар. Қўлга тушсам, пешанамдан отишади, шундоқ экан, биттасини ўлдирдим нима-ю, иккитасини ўлдирдим нима. Ярамас Азизни ўлдирмагунча армонимдан чиқмайман. Ўлдирмасам, гўримда тикка тураман.

Акбаралининг-ку, нияти маълум. Аммо мен унга нега керак бўлиб қолдим? Билолмай ҳайрон эдим. Хўш, сиз-ку уни ўлдирмоқчисиз, мен нима қилай? Одам ўлдириш қўлимдан келмайди, дедим.

У индамади. Ер чизиб ўтирди. Кейин бетимга афсуслангандек қаради.

— Шундақами? Чучварани хом санабсан, Азизни сен ўлдирасан. Агар уни ўлдирмасанг, сени ўзим ўлдирман.

Жон-поним чиқиб кетай деди.

— Сал кучга кирай, мендан қутулиб бўпти, у ярамас.

Акбаралининг кўзлари чақнарди. Аламига чидамай ўрнидан туриб кетмоқчи бўларди-да, яна инграб жойига ўтириб қоларди. Чайлада икковимиздан бошқа ҳеч ким йўқ. Атроф шовиллаган тўқай. Қаёқдан ҳам қайнисига эргашиб келдим, деб ўзимни ўзим сўкаман. Ахир мен бу ишларга нега аралашиб юрибман? Ўз алашим ўзимга етмасмиди? Қариндош-уруғ, маҳалла-кўй, гузарга шарманда бўлганим каммиди? Энди бир камим одам ўлдиришмиди? Э, худо қандоқ кунларга қолдим, дейман.

Акбаралининг феъли менга маълум. У ярамас, бир кун эмас бир кун ўлдириб кетишдан ҳам тоймайди.

Акбарали бошини кўтариб қатъий қилиб деди:

— Уч кун, ё тўрт кунда ўзимга келаман. Одам боришини кутмай шатга келасан. Икковимиз бориб уни бир ёқлик қиламиз. Гап шу. Агар йўқ десанг, ё сотиб қўйсанг, бу дунё билан хайрлашавер.

Шу гапни эшитиб кўзларим тиниб кетди. Унга ёлвориб, ўтиниб тавба қилишнинг фойдаси йўқ эди. Кўнишдан бошқа иложим йўқ. Хўп, дедим. Ўша кун тушга қолмай орқага қайтдим. Икки кундан бери ўйлайвериб бошларим ёрилиб кетай деди. Ухласам ҳам, кўзимни очсам ҳам аллақандай аэроишлар тўғримда туриб олади. Охири ўйлаб-ўйлаб бу гаплардан сизни хабардор қи-

лишга аҳд қилдим. Кечлатиб йўлга чиқдим, мана, бўлган гап шу, акаси.

Азизхон бу гаплардан ҳанг-манг бўлиб қолди. У ёқ-бу ёққа асабий юриб сўкинди. Охири бир фикрга келгандек, юришдан тўхтади. Норматнинг тўғрисиغا келиб туриб олди.

— Бир яхшилик қиласиз, ака. Ҳозир мен билан борасиз. Акбаралининг олдига олиб борасиз. Ҳозироқ олиб борасиз.

Нормат ҳайрон бўлиб қолди. У Акбаралининг кўзига кўринмоқчи эмасди. Ўзини чарчаганга солиб кўрди. Азизхон гапида туриб олди.

Ҳали тонг отишига анча бор. Ой анча оғиб қолган. Азизхон Норматни қўлидан ушлаганча катта йўл ўртасида судрагандек шитоб билан борарди.

— Ҳой, секин, секинроқ юринг, ука, мен чарчаганман. Икки кундан бери ухламайман-а!

Азизхон унинг гапларига қулоқ солмас, кўзларидан ўт чақнаб, газаб оташида кўйиб-ёниб югурар эди.

XI

Қайниси бир арава қовун ортиб тонг қоронғисида бозорга кетиб, Акбаралининг ўзи чайлада ёлғиз қолди. У кун билан чайладан чиқмас, похол устига тўшалган эски кўрпада у ёқдан-бу ёққа ағдарилиб ўйлагани ўйлагани эди. Унинг бу ерга келганига ҳам анча бўлди. Гаплашадиган бирон одам йўқ. Қайниси бозорга кетганича кечлатиб егулик у-бу олиб қайтади. Кечаси ҳам у билан гаплашгани қўли тегмайди, етилган қовунларни узади, йиғади, жўякка сув очади ярим кечасигача уришиб, ётади-ю, дарров ухлаб қолади. Эрталаб понушта ҳам қилмай жўнаб кетади.

Бугун Акбаралининг тушига марҳума онаси кирипти. Эғнида аллақандай жулдур кўйлак, сочлари тўзгиб кетган эмиш. Ўғлига ўпкали қараб, нега синглининг юбординг, энди ўзинг кел, деярниш.

Акбарали уйқудан жуда ланж уйғонди. Худди онасининг арвоҳи шу атрофда чирқиллаб айланиб юрганга ўхшайверди. Юраги сиқилиб ташқарига чиқди. Атроф жимжит. Бу юракни сиқадиган жимликдан у дод деб юборай деди. Бирдан уйига, болаларнинг олдига боргиси келди. Улар нима қилишаётганикин? Қайниси

опамга хабар қилайми, деганда у рози бўлмаганди. Хотин кишининг кўнгли бўш бўлади, ичида сир ётмайди, деб қўрққан эди. Энди бўлса ўша тарафга боргиси келиб, бирпас бўлса ҳам туғилиб ўсган уйини, онасининг қўли теккан буюмларни кўргиси келди. Бироқ у тарафларга энди умрбод йўл беркилган эди. Акбарали шуларни ўйлаганда сиқилиб кетар, бу ишларга сабабчи бўлган Азизхонни гажиб ташлагиси келарди. Синглисини ўлдирган тунда у Азизхонга дуч келди. Нега унга пичоқ санчмади? Нега қўли қалтиради? Уша тундаги еган калтагини эслаганда тишлари гичирлаб, тани ларзага тушарди. Азизхон уни тўнкага отиб урди. Ундан кейин нима қилди, Акбарали эслаёлмасди. Узига келганда дарё четидаги қумда ётарди. Оғриқ азобидан инграб кўзини очганда, тонг ёришиб қамиш попуклари офтоб тиринда лов-лов ёнаётганга ўхшаб кўзни оларди. Унинг тани зирқираб оғрир, айниқса бели шундай оғрирдик, асло чидаб бўлмасди. Кийимлари ҳўл. Худди ёнгинасида дарё суви кўпириб, буралиб-буралиб оқарди. Бу ерга қандай келиб қолган, буни у билмасди.

Пишқириб оқаётган дарё тўлқинлари уни аллақанча жойгача оқизиб келиб қумга иргитиб ташлаганидан бе-хабар эди.

Акбарали минг машаққат билан ўрнидан турди. Атрофга қаради. Нотаниш жойлар. Узоқдан қандайдир куй эшитиларди. Қулоқ солди. Қандай куйлигини билолмай қирғоққа чиқишга интилди. Тиззаси букилмайдиганга қулади. Илдизга осилиб қолди.

— Ҳой, эҳтиёт бўл, бола. Дарё билан ҳазиллашиб бўлмайди-я!

Акбарали қўрқиб кетди. Ким бу? Бу овоз қайдан келди?

У илдизларга осилиб-осилиб тепага чиқди. Ёввойи жийда орқасида бир чол белкурак билан аравага қум ташларди. Акбарали унга ҳайрон бўлиб қараганча қолди.

— Нима қилиб бу тарафларда ивирсиб юрибсан, бола? — деди чол ишидан тўхтамай.

Акбарали индамади. Чол уни балиқчилардан бўлса керак, деб гумон қилди шекилли, илжайиб сўради:

— Қалай, иллинаман дейдими? — деб қолди.

Акбарали унинг гапига тушунмай ҳамон тикилганча турарди. Шамол тўғон тарафдан яна бояги куйни олиб

келди. Чол ўша тарафга қулоқ тутиб бошини сарак-сарак қилди.

— Жони жапнатда бўлсин! Каналга сув қуйилганини кўрмай кетди-я!

Акбарали унинг гапларига тушунмади. Чол гапира бошлади:

— Бир истаханопчи қизни кечаси битта ярамас ўлдириб кетибди.

Акбарали бир чайқалди, гандираклаб-гандираклаб жийда танасига суяниб қолди.

— Бола бечоранинг умри қисқа экан.

Акбарали кеча қилган ишининг бутун даҳшатини энди сизди. Танпдаги титроқни яшириш қийин эди. Аста сирғилиб ерга ўтириб қолди. Чол унинг аҳволини кўриб ҳайрон қараб турарди.

— Э, ёшлар-а, ёшлар-а, шу ичкилик сенларни бир кунмас, бир кун хароб қилади. Ичкиликка мунча ружу қилмасаларинг. Иккита қилтириқ балиқ тутиш баҳона ичишта пана жой қидирасанлар. Мана, шерикларинг маст-аласт қилиб, ташлаб кетибди-ку. Бўри еб кетса нима бўларди? Биласанми, бу тарафларда нақ эшакдек келадиган бўрилар бор-а. Тағинам худо бир асрабди. Арақ деган ўлгур шишанинг ичида жим туради. Ҳамма ҳунарини шишадан чиққандан кейин кўрсатади. Шўр дарёни ҳам ютаман, деган не-не зўрлар шиша тагига етолмаган.

Чолнинг қўли белкуракда аравага қум ташлар, тили гапдан тўхтамасди.

— Биласанми, бу дарёда йилига нечта ўлик оқади? Санаб санаётганга етолмайсан. Битта қармоқни кўтариб балиқ тутаман деб келишади, жиндек ичиб олгандан кейин зўрлиги тутиб, нариги ёққа сузиб ўтгиси келади. Э, бунақалардан қанчасини сув ютган.

Чол «Яшил кўприк» томонга яна бир қараб олди.

— Қайси уйнинг куйгурнинг қўли борди экан, тиг уришга. Ҳукумат анойи эмас. Топмай қўймайди. Топади. Бунақа оқпадар, каллакесарларни пешанасидан отиш керак.

Акбарали кўзини ундан олиб, оёғининг тагига қаради. Шунда бир пой этигининг йўқлигини билди. Чол қумни ортиб бўлган, чўнқайиб шалоплаб оқаётган лойқа сувда бетини юва бошлаган эди. Акбарали овозидаги титроқни сездирмасликка уриниб аста сўради.

— Ога, манави йўл қаёққа олиб боради?

— Э, шўринг қурсин. Роса пиёниста экансан. Келган йўлингин ҳам билмайсан-а. Манави йўл Куйганёрга, манави қирғоқдан кетган йўл қамиш оралаб Олтинкўлга, Чинободга олиб боради. Арава юролмайдиган йўл бу. Пиёда қатналади. Маст нима-ю, кўр нима. Ундоқ десам, кўр ҳам бир марта юрган йўлини топиб кетади. Аммо, маст тополмайди.

Чол от жиловидан олиб, чу, деди. От кучаниб арава-ни юқорига тортиб кетди. Акбарали унга анграйганча қараб қолди.

Елғиз оёқ йўл Олтинкўлга олиб борса, Акбарали учун айни муддао. Унинг қайниси шу тарафда тўқайдан ер очиб қовун эккан. У Куйганёрга келишидан икки кун олдин қайнисининг олдига от билан келган, чайлада бир кеча ётиб қишлоққа икки хуржун қовун олиб кетган эди. Акбарали севинганидан бир оёғида қолган этикни ечиб ташлашни ҳам унутиб, оқсоқланганича қамишлар оралаб кетди.

Кун пешиндан оққанда тўқай тугаб, яланглик бошланди. Қамиш бузиб, очилган ерлар бўлса керак, экилган гўзалар заҳкашлик қилиб ола чиққан, бир-икки қарич бўлиб кўсак туккан эди. Узоқда икки-уч аёл белига этак тутиб пахта териб юрипти. Акбарали уларнинг кўзига тушмаслик учун ўзини яна қамиш орасига олди. Нима қилишини билмай узоқ турди. Қаердандир тез-тез машина гуриллагани эшитиларди. Демак, яқин орада катта йўл бор. Нима бўлса ҳам кеч киришини кутиш керак. У ён соатини олиб қаради. Ичига сув кириб тўхтаб қолган экан. Шимининг ён чўнтагидан чарм ҳамёнини олди. Очган эди, ичидан бир ҳовуч сув тўкилди. Унда саксон сўмга яқин пул бор эди. Ивиб кетибди. Акбарали бирон кунимга яраб қолар, деган ниятда пулларни олиб офтобга ёйди. Ўзи пулларга тикилганича икки тиззасини қучоқлаб то кун ботгунча қимирламай ўтирди. Қорни оч, танаси кечқурунги калтаклардан ҳамон зирқираб оғрир, уйқусизликдан вужуди карахт, ҳўл қумда ётиб қолганидан беллари чидаб бўлмас даражада оғрирди. Акбарали бу оғриқ, бу карахтликларга сабот билан тишини тишига қўйиб чидарди. У кечаги бўлиб ўтган ишларни ўйламасликка, ўзини алаҳситишга уринарди.

Тўқай устига тун қоронғилиги аста бостириб келаёт-

ган пайтда у қамишлар орасидан чиқди. Боя машина овози келган тарафга юра бошлади. Йўл яқингинада экан. Онда-сонда от ё эшақ минган, гоҳо велосипед эгарига бедами, ўтми ортган кишилар учрарди. Қоронғи тушганидан биров бировни танимасди. Акбарали разм солиб қараса, бу Андижондан Олтинқўл орқали Чинободга ўтадиган катта йўл экан. У Олтинқўл гузарига етмай ўнг тарафга бурилди-да, қайнисининг полизи тарафга қараб кетди.

Чайлада фонарь милтирарди. Атрофни қовун ҳиди тутиб кетган. Чайла олдидаги гувала ўчоқдан буралиб-буралиб тутун кўтарилади. Қайниси чўнқайиб ўтириб нимадир қиляпти.

Одам шарпасини сезган каттакон оқ ит чайла орқасидан ўқдек отилиб чиқди. Акбарали чўчиб кетди. Қайниси ўрнидан туриб ит югуриб кетган тарафга қаради. Ит Акбаралидан икки метрча нарида тўхтаб, олд оёқлари билан ер тиндалаб ҳура бошлади. Акбарали жон аччиғида Али, Али, деб қичқирди. Поччасининг овозини таниган йигит югура келиб итни қувиб юборди.

— Ия, почча, нима қилиб юрибсиз?

Акбарали, от машинадан ҳуркиб олиб қочди, деб баҳона қилди.

Ана ўша кундан бери Акбарали чайлада. Қайниси кишлоққа тушганда нима гаплигини билиб чиқди. Аммо Акбарали унга, менинг бу ердалигимни ҳеч ким билмасин, опанга ҳам айтма, деб тайинлаган.

Ҳозир Акбарали бўлган воқеаларни эслаб эндиги ишларига режа тузиш билан банд. Индинга Нормат келади. Ана унда иккови бир бўлиб Азизхонини бир ёқлик қилишади. Шундагина у алаmidан чиқади. Кейин боши оққан тарафга кетади. Олам кенг, бирон жойда ризқини териб еб юраверади.

Акбарали эндиги ҳаётини ана шундай тасаввур қиларди.

У яктагини ечиб чайла орқасидаги офтоб қиздирган тупроққа ҳалигача оғриб, жонини қийнаётган ёнбошини босиб ётган эди, занжирдаги ит безовта ҳура бошлади. Акбарали бирошта одам келяпти гумон қилиб, жон талвасасида ўрнидан турди-ю, йўлга қаради. Елғиз оёқ йўл

бошида бир одам келарди. Акбарали тикилиб қаради. Қаради-ю, юраги шув этиб кетди. Бу Азизхон эди. Акбарали белбоғига қўл юборди. Азизхон шошилмай келарди. Акбарали беш-ўн қадам олдинга босиб тўхтади. Қочсаммикин, деган ўй хаёлидан ялт этиб ўтди. Бироқ у қочишни ўзига эп кўрмади. Нима бўлса бўлди, бу охириги тўқнашувим бўлади, деб қатъий ўйлади. Азизхон эллик метрча масофага келиб қолган эди. Занжирдаги ит тинмай акиллар, ер тимдалаб тупроқни тўзгитарди.

Акбарали Азизхонга қараб газаб билан қичқирди:

— Яқин келма, келма, жонингдан умидинг бўлса, яқин келма!

Азизхон пинағини бузмай унга томон келарди. Акбарали кескин бурилди-ю, келиб итни занжирдан бўшатди.

— Бос. Қоплон!

Ит шамолдек учиб кетди. Унинг орқасидан Акбарали бос, бос, деб овозининг борича қичқирарди. Ит бир ярим метрча беридан Азизхоннинг бетига сапчиди. Азизхон эпчиллик билан қўлини олдинга узатиб орқага сал чекинди. Шунда панжалари итнинг кекирдагидан қопқондек қисиб қолди. Азизхон иккинчи қўли билан орқа бўйбидан тутди. Ит яғрини билан ерга гурс этиб тушди. Азизхон шу топнинг ўзидаёқ этиги билан итнинг томоғидан босди. Ит хириллаб тўрт оёғини баравар силкита бошлади. Азизхон кучининг борича томоғидан босарди. Акбарали қўлида пичоқ билан унга яқинлашиб қолган эди. Азизхон ит томоғидан оёғини олди. Ит хириллади. Бошини кўтариб аранг ўнгарилди-ю, худди ис теккандек судралиб чайла тарафга кета бошлади. Акбарали Қоплонни кўриб тўхтади. Юраги шув этиб кетди. Азизхон у тарафга тишларини гичирлатиб борарди. Акбарали орқасига чекинди.

— Келма, яқинимга келма!

Азизхон унга яқин келиб қолди. Акбарали бирдан шарт бурилди-ю, орқасига қараб қоча бошлади. Чайла яқинига етганда қумғонга қоқилиб йиқилди. Ўрнидан туриб Азизхонга қаради.

— Бизни хоनावайрон қилганинг етмаганмиди. Яна нима қасдинг бор?

Бу гаплар Азизхоннинг қулогига кирмас, алам-ситам билан у томон борарди. Бирдан Акбаралида куч пайдо бўлгандек дадиллашди. Азизхон томон бир-икки қадам босди.

— Хўш, ниятингни айт?— деди бутун газабини, нафратини тўкиб.

Азизхон индамади. Кўзлари чақнаб унга тикилди. Унинг бу қарашида яқин бир ой ичида тортган изтироблари, тўлғаниб чиққан уйқусиз тунлари, етолмаган орзуларининг алами бор эди.

Акбарали ҳансирар, панжалари пичоқ дастасини шундай қаттиқ қисиб ушлаган эдики, бўғинлари кўкариб, қон талашиб кетган эди.

— Жонингдан умидингни уз, жаллод!— деб бақирди Азизхон.

Акбарали пинагини ҳам бузмади. Уни эрмак қилгандек бақрайиб қараб тураверди.

— Бир марта қўлимдан омон қутулиб кетган эдинг. Бу охирги учрашувимиз.

Акбарали унга еб юборгудек бўлиб ўқрайди.

— Чучварани хом санабсан, ифлос. Мени онам ўғил бола қилиб туққан. Бировнинг қўлида жон берадиган анойилардан эмасман. Мени отам дунёга келтирган, аммо бу дунёда туришим ҳам, кетишим ҳам ўз ихтиёримда!

Азизхон энди гапирмади. Қўлларини олдинга чўзиб унга томон интилди. Шунда бирдан Акбарали тутиб турган пичоқни ўзининг яланғоч кўксига санчди.

— Мана, мана!

У пичоқни шарт суғурдию, киндиги тепасидан суқиб кўксига томон зарба билан тортди. Азизхон қон сизиб чиқаётган қорнига қараёлмай беихтиёр орқага чекинди. Энди унинг қўлидан пичоқ тушган, ўзи чайқалиб турарди. Гавдасини тутолмай боши Азизхон томонга ўгирилди.

— Худойимга минг марта шукур. Душманимга оёқ ости бўлмай, тифини танимга тегизмай кетяпман...

У шундай деди-ю, ёнбошига йиқилди.

Азизхоннинг кўз олди қоронғи бўлиб кетди. Оёқ-қўли бўшашиб гандираклади. У шу алпозда қанча турди билмасди. Яқин орадаги тўқайдан ўқ овози эшитилди. Кимсасиз қамишзорда овози қалдираб, анча вақтгача айланиб юрди. Ўқ овозидан чўчиган бир гала ўрдак ҳуштак чалгандек чийиллаб, чайла тепасидан ўтиб кетди.

Азизхон аста бурилди-ю, боя келган тарафга аста хета бошлади. Акбаралига рўпара бўлишга юраги дов бермай жийда орқасида қолган Нормат боядан бери

бўлган воқеаларни кўриб, оёқ-қўлида дармон қолмай, қалт-қалт титраб уни кутиб турарди.

Азизхон унга қарамай ўтиб кетди. Тўқай орасига кирганда Нормат орқада қолиб кетганди.

Бирдан Азизхоннинг ўпкаси тўлиб томоғига бир ни-ма қадалгандек бўлди. Хўрсиниб-хўрсиниб, ўкириб йиғ-лаб юборди.

Қамишларни қайириб, қулаган жийда тўнкаларига қоқилиб бораркан, кўзларидан дув-дув ёш оқарди.

XII

Сувга тўймаган дарахтлар тагида ҳазон оралаб қол-ди. Ипакдек ялтироқ мезон иплари шошилмай учиб келади-да, дарахтлар бўйнига осилади. Тонг саҳар туш-ган шабнам то офтоб ялаб олгунча майса қиёқларида титраб туради.

Боғлардан беҳи ҳиди келади. Деҳқон чайласи тепаси-да қип-қизил қалампир шодаси офтоб тигида лов-лов ёнади. Осмони фалакда ҳакка ёнғоқ отиб ўйнайди. Оғ-зидан тушириб юборган ёнғоқни илиб ололмайди, тунука томга тарақлаб тушишини алам билан кузатиб қолади.

Азизхон шабнамдан огирлашган тупроқдан аста юриб борарди. Ҳаққулободнинг пастқам кўчалари сокин. Гувала деворларга тирсагини қўйган олма шохлари қи-сирлайди. Олди шох-шабба билан тўсилган чорбоқлар-дан мевасини кўтара олмай қадди букилган анорлар, сўриларга териб ташланган ош қовоқ, қирқма қовунлар кўрнади. Бир кампир липпа уриб тандирга гўзапоя қалаб гугурт чақди. Тандир прамонидан аввал кўм-кўк тутун бурқиб, кейин лоп этиб аланга сапчиди. Ёшгина бир жувон дорга кир ёяди. Урта яшар хотин кўйлак енгларини билагигача шимариб, тўқ-тўқ қилиб келида шоли оқлайди...

Бу уйлар, одамлар, чорбоқлар Азизхонга қадрдон уйини эслатди. Дадаси ҳам унга шоли оқлатиб, ўзи кўз-ойнак билан кўрмак терарди. Онаси тандирга ўт қалаб то у оқаргунча супада кафтларини иягига тираганча ни-маларнидир ўйлаб ўтирарди. Шоли оқлаётган хотинга қараб туриб Азизхон беихтиёр илжайди.

У дадасининг қийин-қистовидан кейин, келини ҳов-лига опчиқиб зарда билан дастани тўқиллатиб шоли

оқларди. Дадаси унинг дастанни зарб билан уришни кўриб:

— Ҳой, секин, аста-аста ур. Келини ёрворасан,— деб ёлворарди.

Азизхон бир гал шунақа шоли оқлашда дастанни шундай куч билан урган эдики, тут тўнкасидан қилинган кели иккига ажралиб кетган эди. Шунда ладаси, қачон одам бўласан, деб уни остонагача қувиб чиққанди.

У жимжит қишлоқ кўчасидан шошилмай келаркан ҳассасининг учи билан йўл четларидаги қоғоз парчаларини титиб келаётган чолга кўзи тушиб тўхтади. У букчайиб қолган бўлса ҳам қўлидаги ҳассага огирлигини ташламас, жуда енгил юрарди. Азизхон унга салом бериб, Эш аканинг уйи қайда, деб сўради. Чол юравер, деб ишора қилди-ю, боягича йўлда учраган қоғозми, гугурт қутисими, ҳасса учида титкилаб йўлида кетаверди. Муюлишга етганда ҳассаси билан икки тавақали эшикнинг бир қанотини итариб ичкарига қичқирди:

— Ҳо, Эшмуҳаммад! Эшмуҳаммад ҳой, болам, меҳмон келди, баққа чиқ!

Ичкаридан, лаббай, деган овоз чиққандан кейин чол яна йўлига кетаверди. Ерда ётган бир бурда ноини олиб кўзига суртди, пахса девор ковагига қўяркан, тўнғиллади.

— Ҳа, боласи тушмагурлар-а, боласи тушмагурлар-а!

Эшик орқасида гурс-гурс қадам товуши келди, зум ўтмай остонада Эш полвон кўринди. У Азизхонни кўриб ҳанг-манг бўлиб қолди. Нима дейишни билмай, ия, анавини қаранг, ия, ия, деярди, холос.

Иккови бир муддат ҳайрон қараб туришгандан кейин Эш полвон уни қўлидан сиқди:

— Ке, ке, ука? Тинчмисан, омонмисан? Зап кепсанда. Қани, қани, ичкарига кирайлик.

Азизхон киришга унамади. Хайрлашиб кетмоқчилигини айтди.

— Жинни бўлдингми, Эш акангникига келган меҳмон бир пиёла чойини ичмай кетган эмас.

Азизхон кўнмади.

— Шатта жиндек ўтириб гаплашайлик, ака,— деди.

Эш полвон ноилож йўлак олдидаги супага ўтирди, ёнидан унга жой кўрсатди. У Азизхоннинг бетига қараб ўйланиб қолди. Азизхон у кўрган кундан бери бутунлай

Ўзгариб кетганга ўхшаб туюлди. Юзлари чўзилиб, кўзлари сал ичкарига чўккандек, 'ияклари бўртиб қолгандек. Азизхон у кўргандаги нораства болага ўхшамасди. Босиқ овозида, ўйчан боқишларида юрт кўрган, тирикчиликнинг аччиқ-чучугини тотиган эркак нуқси сезилиб қолганди.

— Хўш, гапир!— деди Эш полвон.

Азизхон пешанасини уқалаб гапни нимадан бошлашни билмай андак ўйланиб турди-да, гапира бошлади:

— Эш ака! Тентак укангизни кечира оласизми?

Эш полвон нимадир демоқчи бўлиб лабини гапга жуфтлаган ҳам эдики, Азизхон уни гапиргани қўймади.

— Йўқ, аввал айтинг, кечира оласизми? Мен сизни кўп қийнадим. Давра тўрларида юрган, бировга сўзини бермаган сиздек одамни юрт олдида уятга қўйдим.

Эш полвон ялт этиб унга қаради.

— Эси йўқ бола экансан. Наҳотки Эш акангнинг кимлигини шу пайтгача билмадинг. Феълим шундоқ бир пов этиб ёнаману дарров ўчаман. Аксинча, сен мени кечиришинг керак. Нодонлик қилиб қўйиб, пушаймоним ичимда эди. Мана бугун кўзингга қараб туриб айтяпман.

Азизхон шу пайтгача Эш полвонни юрагида гина сақлайдиган одам деб юрарди. Унинг ҳозирги айтган гапларидан жуда таъсирланиб кетди.

— Ака,— деди у кўзлари яшнаб.— Мен энди кетяпман. Эҳтимол қайта юз кўришмасмиз. Кўнглингизда мендан бир хиралик қолмасин, деб атайин хайрлашгани, узр айтиб кетгани келдим.

Эш полвон қаёққа деб сўрамади. Унинг елкасига қўлини қўйиб, меҳрибон бир товушда таъсирланиб, деди:

— Укажон, қайда бўлсанг омон бўл. Бошинг тошдан бўлсин. Мен кўп давраларда бел олишганман. Ииқитганман, йиқилганман. Полвончилик ҳам бир омад иш. Йиқитсанг пошшосан. Йиқилсанг бир-икки кун ич-этингни еб юрасану яна курашни қўмсаб қоласан.

Азизхон унинг гапларини индамай эшитди.

— Бир илтимосим бор. Эртага Майгирда кураш бор. Шунда охирги марта бел олишсак. Улай агар, туриб бераман. Бир йиқитиб хумордан чиқинг. Мен ҳам хотиржам бўлай. Шундай қилинг, ака!

Эш полвон бош чайқади.

— Сендек азаматни йиқитадиган полвоннинг бўйни узилсин. Бу гапингни қайтиб ол. Асло елканг ер искама-

син. Даврадан бош эгиб чиққулик қилмасин, худойим.
Розиман, минг марта розиман сендан.

Азизхон шарт ўрнидан турди-ю, Эш полвонни супадан юлиб олди. Белидан бақувват билакларини ўтқазиб ердан узди. Икки айлантириб ерга қўйди. Қўйди-ю бағридан бўшатмади. Юзларини елкасига ишқаб туриб қолди. Шунда яктагига Азизхоннинг икки томчи кўз ёши тушди.

Эш полвон унинг бу болаларча қилиқларидан таъсирланиб кетди.

— Бўлди, бўлди, тентак. Боламисан, дейман, бўлди.

Азизхон уни бағридан қўйиб юбориб юзини тескари ўгирди.

— Хайр энди, ака.

Азизхон орқасига қарамай жадал юриб кетди. Эш полвон нимадир демоқчи бўлди, айтишга улгурмади.

Азизхон кўприкдан ўтиб, тут ниҳоллари орқасида кўринмай кетган эди.

Офтоб ёйилиб, ердан шудринг кўтарилган. Эрталаб кийилган тўнлар энди буклаб елкага ташланган пайт эди. Азизхон қачонлардан бери дилини эзиб ётган ғамдан қутулгандек, енгил юриб катта йўлдан кетмоқда эди. У бирон одам орқасидан ёмонлаб гапиришини истамасди. Ҳеч қайда ўзидан ёмон хотира қолдиргиси келмасди. Тортган озорлар уни шунақа қилиб қўйган эди. У шу топда кимнинг дилига озор берган бўлса, оёғига йиқилиб узр сўрашга тайёр эди.

Ҳаққулобод — Тўрткўл йўлидан тинмай пахта ортган машиналар ўтиб турипти. Азизхон автобус бекатига шошилмай келарди. Олдидан «Тез ёрдам» машинаси шитоб билан ўтди-ю, бирдан зарб билан тўхтади. Орқадан кўтарилган чанг машина устига ёпирилди. Азизхон нима бўлди экан, деб қараб турган эди, машина эшиги очилиб оқ халат кийган Вазира тушди.

Азизхон пима қилишини билмай серрайганча қолди. У худди ўғрилиқ қилиб қўлга тушган кишидек эсанкирарди. Вазира кўпдан йўқотган кишисини тасодифан учратиб қолгандек у томонга қувонч билан кўзлари яшнаб кела бошлади.

— Вой, қаёқларда юрибсиз? — деди Вазира кўришгани қўл узатаркан. — Луғумбекка икки марта бориб тополмадим-а! Шунақаям бўладими!

Азизхон унинг дардини билганидан совуққина жавоб қилди:

— Юрибман, тупроқдан ташқарида.

— Қаёққа кетяпсиз, юринг, юринг, обориб қўяман. Тайёр машина бор!

Азизхон қўлини кўксига қўйиб миннатдорчилик билдирди.

Вазира оқ халат енгидан боғичларини ечиб билагигача кўтарди. Тангадек тилла соатига қаради. Унинг билаклари оппоқ, эр кишининг иштаҳасини қўзғайдиган ажиб эди.

— Ухў, мен ҳозир...

— У шундай деди-ю, «Тез ёрдам» томонга кетди. Юмшоқ тупроқда туфлиси пошнасида ҳасса учидек излар қолди. Вазира халатини ечиб кабинага улоқтирди. Шоферга нимадир деди. Шундан кейин машина гурил-лаб жўнаб кетди. Вазира қайтиб келди.

— Пиёда кетамиз. Сменаў тугади. Энди кечгача бирга бўламиз. Хўп-а?

Азизхон ҳайрон эди. Бу жувон нега бунчалик ишонч билан гапиради. Ахир Азизхон унга бирон марта бўлсин илиқ муомала қилмаган эди-ку!

Азамат қайрағочлар соя ташлаган катта йўл четидан иккови жимгина кета бошлашди.

Вазиранинг эғнида шафтоли гулига монанд кўкси очиқ, елкасига пахта қўйиб тикилган ёқасиз шоҳи кўйлак. Енги тирсагидан тўрт энлик юқоридан. Машина кабинасига мотор тафти уриб унинг юзлари, бўйинларини худди ҳозир ҳаммомдан чиққандек бўғриқиб кетган.

Вазира дугоналари билан Арслонбобга борганини, ўттиз метрли шоввани бориб кўрганини, тоғдан ёввойи жамбил терганини энтикиб-энтикиб гапирарди. Бу гаплар Азизхонни қизиқтирмас, у кўрган жойларни тасаввур қилиб кўришга уринмасди ҳам.

Қолхоз ўрикзори олдига келишганда Вазира тўхтади. Ун гектарча келадиган ўрикзор жимжит эди. Июль ўрталарида ўриклар териб олингандан кейин бу жойга ҳеч ким келмасди. Ҳозир шоҳлари бир-бирига тутшиб кетган, сув қўйилмаганидан тағларидаги ўтлар қовжираб қолган бу хилватгоҳда энди тўрт-бешта кўй ўт қидириб бошни ердан кўтармай тентгарди.

— Шатта жиндак дам олмаймизми?— деди Вазира Азизхонни қўлидан ушлаб.

Унинг қўллари иссиқ эди. Азизхон бир лаҳза ўзини йўқотди. Вазира пахса деворнинг қулаган жойидан уни ичкарига бошлади. Иккови энди бир сўз демай салқин бог ичида кетишарди.

Бетини кўм-кўк бақа тўни босиб кетган ҳовуз бўйидаги сўри усти хазон билан бекилиб кетган. Азизхон хазонларни қўли билан сидириб икки киши ўтирса бўладиган саҳн очди.

— Утиринг, чарчадим деяпсиз-ку,— деди Азизхон бепарво.

Вазира сумкасини хазон устига иргитиб, чамбарак қилиб олган сочини ечиб юборди-да, бошини бир силкиб, кўксига тушган икки ўрм сочинин елка ошириб орқасига ташлади.

Шунда бирдай ғалати, жуда ҳам ғалати ҳид, фақат эҳтирос қонини гуширтирадиган, навқирон аёл кишидагина бўладиган бир ҳид атрофни тутиб кетди. Бу ҳид Азизхоннинг бошини айлантирди. Зимдан Вазиранинг бўйниларига, ёқасиз қўйлагининг тугмаларини итариб турган кўкракларига қаради. Кўзи тиниб кетди.

Вазира унинг ҳолатини сезиб турарди. У шундай бўлишини аввалдан билар, шу пайтгача ўзини бепарво тутишга уринган, илтижоларини назарига илмай қийнаган йиғит юрагига ўт солмоқчи, қийнаб-қийнаб ўзинга бўйсундирмоқчи эди. Азизхон сеҳрлангандек кўзини ундан ололмай турарди. Вазира сўрига ўтириб бир тиззасини кўтарди. Болдиригача очиб ипак пайпоқни гуғиб турган резинкани «Вой, жоним қийналиб кетди-е», деб пастга суриб қўйди. Резинка излари сонларини қонталаштириб, қизғимтир бинафша из қолдирган эди. Вазира этагини бепарво тушириб тиззасини яширди. Кейин Азизхонга ўпкали қараб «боринг-е, қараб турганмидингиз, уятсиз», деб лабларини бурди. Утирган ерида Азизхоннинг чап ёнбошидаги хазон уюмида ётган сумкасига ёнбошлаб қўл узатди. Тирсаги Азизхоннинг тиззасига тиралиб, елкаси кўксига тўғри келиб қолди. Вазиранинг бўйнидан яна бояги илиқ ҳид таралди. Азизхон икки қўлини орқасидаги тахтага тираганича қимирлаёлмасди. Вазира сумкасини олди. Очиб ичидан чети гажимли қулупнай гул рўмолча чиқазди-да, терлаган пешоналарини

артди. Энди атир ҳиди ҳамма ёқни тутиб кетди. Азизхон яна қимир этмади.

Вазира бирдан чаён чаққан кишидек сапчиб туриб кетди-да, сочларини чангаллаб ўзини хазон уюми устига отди. У ётган ерида илондек тўлғанар, бетларини хазонга ишқаб, инграб йиғларди.

Азизхон кўрқиб кетди. Тепасига келиб, сизга нима бўлди, деди титраган товушда.

Вазира бошини кўтарди. Энди унинг сочлари тўзғиб кетган, кўзларида ўт чақнарди.

Шу пайт ўрикзор тепасидан жуда пастлаб аэроплан учиб ўтди. Азизхон осмонга қаради. Бир-бирига туташиб кетган қуюқ, сербарг шохлар орасидан аэропланин кўролмади. Унинг қулоқни қоматга келтирадиган кучли гуриллаши зум ўтмай тинди. Узоқ-яқинда ёш-ялангларнинг қий-чуви бошланди. Азизхон бир дам ҳайрон бўлиб қолди. Ҳушини йиғиб яна Вазирага қаради. Унинг киприкларидаги сурма ёшдан эриб қовоқларига, кўз остларига суркалиб кетганди.

— Сизга нима бўлди?— деди паст овоз билан Азизхон.

Вазира ўрнидан турди. Унинг бетига афсус-надомат билан боқиб нари кетди. Энди у орқасини ўгириб олган, елкаси тинмай силкинарди.

— Эссиз йиғитлик, эссиз бошдаги дўппи-ю, белдаги қийиқ, Э, худо, дарди йўқ кесакка мени мунча зор қилмасанг.

Унинг бу нидоси ниятига етолмаган, армони ичида қолган, юрак-бағрини ўртаган туйғулари поймол бўлган аёл кишининг нидоси эди.

Ўрикзор этагида болаларнинг шовқини бошланди. Улар нималардир деб қичқаришарди.

Азизхон ҳурпайиб турган Вазирага сўнгги бор бир қаради-да, оёқ остидаги ажриқларни аямай босиб ўрикзордан чиқиб кетди. Вазира икки қўлини у томонга чўзганича илтижо билан пиқ-пиқ йиғлаб қолди.

Азизхон катта кўчага чиққанда ҳамманинг кўзи осмонда эди. Азизхон ҳам бенхтиёр осмонга қаради. Кузнинг зангори осмони тип-тиник, унда сон-саноқсиз оплоқ қоғоз парчалари учарди. У аввал, бу нима экан, деган ўй билан туриб қолди. Кейин хаёлига боя учиб ўтган аэроплан келди.

Аэроплан қишлоқлар, шаҳарлар устида қоғоз сочиб юрарди. Азизхон Езёвон чўлида, Қирғиз ўтови олдида

турган пайтда аэроплан ташлаган қоғозларни эслади. Ушанда канал қурилишига чорлаган варақалар чўл осмонийни тўлдирган эди. Энди бу қанақа варақа бўлди экан?

Уриқзорлардан болалар яна чувиллашиб чиқишди. Уларнинг қўлларида даста-даста қоғоз. Қимники кўп, деб чуғурлашарди.

Терак бели баландликка тушиб қолган бир варақ қоғоз Азизхоннинг тепасида қайиққа ўхшаб чайқалиб-чайқалиб йўл четига қараб сузиб келарди. Азизхон дўпписини қўлига олиб қоғоз тушаётган тарафга юра бошлади. Ниҳоят қоғоз ариқ бўйидаги чим устига оҳиста қўнди. Азизхон шошиб уни олди-ю, у ёқ-бу ёғига қаради.

Бу каналда чиқадиган «Сталинча қурилишда» деган газетанинг энг сўнгги сони эди. Биринчи саҳифада Ўзбекистон ҳукумати раҳбарлари имзо чеккан Москвага, Марказкомга ёзилган рапорт бор эди. Азизхон тик турганча ўқий бошлади. Рапортга икки юз етмиш километр масофадаги Катта Фарғона каналида ер қазиш ишлари тамомлангани, қурилиш бошлангандан буён қирқ беш кун ичида ўн олти миллион кубометр тупроқ қазиб чиқазилгани, Катта Фарғона канали Норин дарёсидан сув олишга тайёр қилиб қўйилгани ёзилган эди.

Азизхон газетанинг ички саҳифасини очди. Унда Гафур Гулом билан Ҳамид Олимжоннинг қурувчилар номидан ВКП(б) Марказий Комитетига ёзган шеърини хатлари босилган эди.

Азизхон орқа саҳифага қаради. Қаради-ю, ғалати бўлиб кетди. Саҳифа тепасида Дўнан Дўсматов билан унинг сурати ёнма-ён босилган эди. Сурат тепасида катта-катта ҳарфлар билан шундай ёзув бор:

«Канал баҳодирларига шон-шарафлар бўлсин!»

Азизхоннинг кўзларидан ёш чиқиб кетди. Тиниқ, беғубор куз осмонига қаради. Қиттак ҳам булут йўқ. Жуда олисларда, далаларнинг уфққа туташиб кетган жойларида, ҳам оппоқ қоғозлар капалакдек пилдираб учар, гоҳо енгил шамол боғлар устидан уларни очиқ далаларга қараб суриб кетарди.

Шу қоғозлар бетига сурати туширилган ўн минглаб Азизхон бутун водий тепасида, булутлардан ҳам баландда, олмос чўққилар, сап-сарик адирлар, сонсиз жилғалар устида сузарди.

Азизхон энтикди. Ҳамиша иягини икки кафтига тираб ўтирадиган дардчил онаси, қачон одам бўласан, тентагим, деб нолийдиган дадаси кўз олдида пайдо бўлди. «Аяжоним, дадажоним, мана, одам бўлдим-ку, энди койиманг!» деб қичқиргиси келди.

Осмони фалакда қоғозлар учарди. Болалар қичқирарди. Бутун водий оғзида достон бўлган Азизхон йўл четида йиғидан кўзлари қизариб, ҳиқиллаб борарди.

Куйганёр, 1974 йил.

МУНДАРИЖА

БИРИНЧИ БУЛИМ	3
ИККИНЧИ БУЛИМ	56
УЧИНЧИ БУЛИМ	180

На узбекском языке

САНД АХМАД
СОРОК ПЯТЬ ДНЕЙ

Роман

Редактор **М. Мирзоедов**
Рисом **М. Рейх**
Расмлар редактори **А. Кива**
Техн. редактор **В. Барсукова**
Корректор **Ш. Собирова**

Босмахонага берилди 4/VIII-1974 й. Босишга рухсат этилди
9/XII—1974 й. Формати 84×108/32 Босма л. 8,0. Шартли
босма л 13,44. Нашр л. 13,9. Тиъажн 60000. Гафур Ғулом
номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, Навоий
кўчаси 30. Шартнома № 75—74

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети-нинг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат Комитети-нинг Тошкент полиграфкомбинатида 3-қоғозга босилди.
Тошкент, Навоий кўчаси, 30, 1975 йил, заказ 214. Баҳоси 53 т.

Аҳмад Саид.
Қирқ беш кун. Роман. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
256 б.

«Қирқ беш кун» романи «Уфқ» трилогиясининг биринчи китобидир. Автор ўзбек халқининг сув учун кураш лавҳаларини қаламга олган. Роман қаҳрамонлари тарихда исли қўрилмаган жасорат, инсон меҳнатининг самараси бўлмиш «Катта Фарғона канали» қурилиши фонида тасвирланади. Еш, содда, ҳали мустақил ҳаёт йўлининг бошида турган Азизхон ҳаётини шу улуғ қурилишда бошлайди.

Фарғона водийсининг ажиб манзаралари, дўлвор — танти кишиларининг жасорати, меҳнати, муҳаббати ҳақида ҳикоя қилувчи бу асар китобхонларга манзур бўлади, деб умид қиламиз.

Ахмад Саид. Сорок пять дней. Роман.

Ўз2

70303—38
А 352(06)—75 2—75